

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Иван Б. Радојичић

ДУКЉА – ЗЕМЉА ЗЕТА – ИЗМЕЂУ
САМОСТАЛНОСТИ И ДРЖАВЕ НЕМАЊИЋА
И ДЕСПОТОВИНЕ

докторска дисертација

Београд, 2025.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Иван Б. Радојичић

DUKLJA – THE LAND OF ZETA – BETWEEN
THE INDEPENDENCE AND THE STATE OF
THE NEMANJIĆ DYNASTY AND THE
DESPOTATE

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2025.

**ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСKE
ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Ментор:

проф др. Синиша Мишић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Катарина Митровић, научни саветник
Центар ИГИД Филозофски факултет, Универзитет у Београду

др Марија Копривица, ванредни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Снежана Божанић, редовни професор
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

др Гордан Бојковић, виши научни сарадник,
Институт за српску културу, Лепосавић

Датум одбране докторске дисертације: _____

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТИ

Захваљујем се супрузи Милици, која ми је пружала велику подршку током вишегодишњег рада на изради докторске дисертације.

Нарочито се захваљујем ментору проф. др Синиши Мишићу, на свим саветима, помоћи и изузетној сарадњи током докторских студија.

ДУКЉА – ЗЕМЉА ЗЕТА – ИЗМЕЂУ САМОСТАЛНОСТИ И ДРЖАВЕ НЕМАЊИЋА И ДЕСПОТОВИНЕ

Сажетак: Циљ истраживања је да се сагледа и утврди државно-правни положај Дукље, односно земље Зете, у односу на друге српске средњовековне земље, као и у односу на централну власт у држави Немањића и Деспотовини. Дукља је крајем X века постала средиште српских средњовековних земаља, а унутар њених политичких граница налазиле су се Травунија и Захумље, а повремено Рашка и Босна. Крајем XI и почетком XII века дошло је до слабљења власти у Дукљи и премештања средишта српских земаља на простор Рашке. Име Зете је од краја XII века постепено почело да потискује стари назив Дукље, из разлога што је Стефан Немања након што су се Дукља и Далмација нашле у оквирима његове државе, приступио формирању нових удеоних кнежевина и решавању унутрашњих односа у држави. Тада је дошло до формирања *земље* Зете као посебне управне јединице која је поверена Вукану Немањићу. Зета је током читаве епохе Немањића, а и касније у Деспотовини била управно – територијална јединица, односно *земља*. Управо је *земља* Зета чинила језгро Зетске епархије, која се простирала на ширем подручју наспрам осталих епархија Српске цркве. За разлику од других старих српских земаља, Зета је у доба српског царства била директно потчињена царевима Душану и Урошу. У оквиру државе Немањића Зета није била одвојена целина са аутономијом, већ је била само једна од територија којом су управљали престолонаследници или други чланови владарске породице, с тим да ни та управа није била непрекидна. У доба када се Зета налазила под Балшићима, тек се од времена Ђурђа II Страцимировића легитимитет власти градио на немањићким традицијама, што је овом зетском господару омогућило да иступа као суверени владар. Немањићке традиције и одлике српске државности очувале су се и у време Црнојевића.

Кључне речи: Дукља, Зета, земља, Немањићи, Балшићи, Деспотовина, Црнојевићи

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком

DUKLJA – THE LAND OF ZETA – BETWEEN THE INDEPENDENCE AND THE STATE OF THE NEMANJIĆ DYNASTY AND THE DESPOTATE

Abstract: The goal of this research is to examine and determine the legal and political status of Duklja, or the land of Zeta, in relation to other medieval Serbian lands, as well as in relation to the central authority in the state of the Nemanjić dynasty and the Despotate. By the end of the 10th century, Duklja became the center of Serbian medieval lands, with Travunia and Zahumlje within its political borders, and occasionally Raška and Bosnia. At the end of the 11th and the beginning of the 12th century, the power in Duklja weakened, and the center of Serbian lands shifted to the area of Raška. From the end of the 12th century, the name Zeta gradually began to replace the older name of Duklja, because Stefan Nemanja, after Duklja and Dalmatia became part of his state, began the formation of new territorial principalities and resolving internal relations in the state. This led to the formation of the land of Zeta as a separate administrative unit, entrusted to Vukan Nemanjić. Throughout the entire era of the Nemanjić dynasty and later in the Despotate, Zeta remained an administrative-territorial unit, or land. The land of Zeta formed the core of the Zeta Diocese, which extended over a larger area compared to other dioceses of the Serbian Church. Unlike other old Serbian lands, Zeta during the time of the Serbian Empire was directly subordinated to Emperors Dušan and Uroš. Within the Nemanjić state, Zeta was not an autonomous entity, but merely one of the territories managed by the heirs to the throne or other members of the ruling family, although even this administration was not uninterrupted. During the time Zeta was under the Balšić family, it was only from the time of Đurađ II Stracimirović that the legitimacy of authority was built on Nemanjić traditions, which allowed this Zetan ruler to act as a sovereign ruler. The Nemanjić traditions and the characteristics of Serbian statehood were preserved even during the time of the Crnojević dynasty.

Key words: Duklja, Zeta, land, Nemanjići, Balšići, Despotate, Crnojevići

Scientific field: History

Scientific subfield: The history of the Serbian people in the Middle Ages, with historical geography and Old Slavic language

САДРЖАЈ

I Увод.....	1
1. Предмет истраживања.....	1
2. Методологија израде рада са прегледом најважнијих извора и литературе.....	5
2. Досељавање Словена и формирање Дукље.....	8
II Друштвено-политички оквири.....	18
1. Српска државност у Дукљи.....	18
2. Место Зете у држави Немањића.....	33
2.1. Формирање <i>земље</i> Зете.....	33
2.2. Зета у доба Вукана Немањића и његових потомака.....	37
2.3. Прилике у Зети за време краљице Јелене.....	47
2.4. Зета у време Стефана Уроша III Дечанског.....	52
2.5. Зета у време Душана и Уроша Немањића.....	58
3. Државно-правни положај Зете након распада Српског царства.....	63
3.1. Зета као интересна зона босанског бана и краља Твртка I Котроманића.....	63
3.2. Зета између Турака, Млетачке републике и Босне пре присаједињења Деспотовини.....	71
3.3. Зета под влашћу српских деспота.....	93
3.4. Поход Стефана Вукчића Косаче на Зету.....	109
3.5. Обнова Деспотовине и успон Црнојевића.....	114
3.6. Црнојевићи – самостални господари Зете.....	121
3.7. Одлике државности и државне управе у Зети Црнојевића.....	132
3.8. Пад Зете.....	136
III Црквени и јурисдикциони проблеми.....	139
1. Барка архиепископија.....	139
2. Сабор у Бару 1199. године.....	143
3. Врхунац сукоба Барске и Дубровачке архиепископије и разрешење спора.....	146
4. Зетска епископија/митрополија Српске цркве.....	155
5. Границе Зетске епархије.....	161
6. Прилике у Светомихолској метохији.....	166
7. Которска дијецеза и питање њеног утицаја.....	172
IV Привредно – економске прилике.....	175
1. Привредне одлике приморских градова.....	175
2. Трговина и саобраћај.....	181
ЗАКЉУЧАК.....	186
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА.....	190
БИБЛИОГРАФИЈА.....	191
Извори.....	191

Литература.....	194
БИОГРАФИЈА.....	205

I Увод

1. Предмет истраживања

Предложена докторска теза односи се на утврђивање државно-правног положаја Дукље, односно Зете, у односу на друге српске средњовековне земље, као и у односу на централну власт у држави Немањића и Деспотовини.

Од примарног значаја за бављење овом темом је дефинисање географског простора на који се истраживање односи. Сагласно подацима које средином X века доноси тзв. *Спис о народима* (De administrando imperio) византијског цара-писца Константина Порфирогенита, српске земље обухватале су Паганију, између Цетине и Неретве, Захумље, између Неретве и Дубровника, Травунију и Конавле од Дубровника до Котора, док су југоисточно од њих, према кастелима Драча (Бар, Улцињ, Љеш) живели Дукљани, за које цар писац не каже изричито да су Срби. Дукља, Травунија, Конавли и Захумље граничили су се према северу са Србијом, док је Босна у то време улазила у њен састав. Неке од ових земаља имају континуитет у позном средњем веку, друге нестају. Такав је случај са Дукљом, уместо које се јавља Зета и која ће од XII века објединити и Требиње (Травунију). Сам назив Дукља потиче од имена античког града *Doklea*. У Порфирогениновом делу се као насељени градови у Дукљи помињу Градац, Новиград и Лонтодокла, од којих се ниједан не може убицирати са сигурношћу, али се може претпоставити њихов приближни положај. Други извор, *Летопис попа Дукљанина*, помиње више жупа у Дукљи смештених око Скадарског језера и у Приморју. На основу података ова два извора може се приближно одредити географски опсег Дукље у раном средњем веку.

Током немањићке епохе, за ове приморске области се користи званични назив Дукља и Далмација, а потом и Зета. Крајем XIV века долази до административне поделе Зете на Горњу и Доњу. Прецизну границу између ове две области такође није могуће одредити, али се може закључити да су се оне додиривале на простору равнице око данашње Подгорице. Горња Зета је обухватала долину реке Зете према њеним планинским обронцима, заједно са градом Медуном, а Доња Зета се простирала око Скадарског језера и дуж морске обале од Боке Которске до Бојане.

Истраживање је усмерено и на дефинисање самих појмова Дукља и Зета, односно на њихову употребу у историјским изворима. Ова два термина нису синоними у географском и политичком погледу. Назив Дукља је старији и први пут се, као што је већ истакнуто среће у X веку, у делу византијског цара Константина VII Порфирогенита. У *Летопису попа Дукљанина*, Дукља се само једном наводи као област, у вези са битком између краља Доброслава и византијског штићеника Кочапара, док се сви остали помени Дукље у овом извору односе на град и раносредњовековно црквено седиште. Појам Зета се јавља касније, тек од краја XII века, далеко је заступљенији у изворима и односи се на јасно омеђену географску и политичку област. Паралелно са постепеним ширењем имена Зета, крајем XII и почетком XIII века, долази до потискивања и нестајања старијег назива Дукља.

На основу досадашњих истраживања у дисертацији ће бити праћена историја тзв. Дукљанске државе и њених владара, као и премештања политичког средишта српских средњовековних земаља. Дукља је то постала крајем X века преузевши ову улогу, по свој прилици, након смрти кнеза Часлава. Унутар њених политичких граница налазиле су се Травунија и Захумље, а повремено Рашка и Босна. Управо у овоме се огледа значај српске државе са политичким центром у Дукљи. Међутим, почетком XII века, после смрти Бодина, долази до постепеног слабљења власти у Дукљи и премештања средишта српских земаља на простор Рашке. Травунија, Захумље, Рашка и Босна се осамостаљују, а од овог времена се и

појам српске државе све више везује за Рашку, која ће се изградити у новим политичким границама. Коначно, током осамдесетих година XII века, рашки велики жупан Стефан Немања је успоставио своју власт и на простору Дукље, коју је доделио на управу свом најстаријем сину Вукану.

За потребе истраживања неопходно је дефинисати и појам *земље*. Његовим значењем у средњовековним изворима детаљно се бавио С. Мишић. У контексту Зете овај појам се у изворима из немањићке и касније епохе јавља у два значења. Најпре, као термин за означавање историјске области која се помиње у владарским титулама и потом као територијално-управна јединица која је обухватала више жупа.

У дисертацији се детаљно разматра положај Зете у немањићком периоду и анализирано је становиште да је ова област била додељивана наследницима престола на управу. То је спорно питање у историографији о коме се дуго расправљало. Средином прошлог века историчар Иван Божић је изнео мишљење према коме Зета није имала аутономију у оквиру српске државе и није била престолонаследничка област у држави Немањића, већ само једна од територија којима су управљали престолонаследници или други чланови владарске породице, почевши од времена када је дошло до потискивања наследника Вукана Немањића, чиме је отклоњена опасност од стварања нове династије. Указао је да су управници у Зети само извршавали вољу актуелног владара и да је са престанком њихове послушности често долазило до ратова.

У истраживању ће бити размотрени и појмови *отачаства* и *дедине*, који се у историјским изворима насталим током XIII века често везују за Дукљу и активности Стефана Немање на овом простору. Овим питањем се бавио Јован Ковачевић који је изнео мишљење према коме до 1217. године, када држава Немањића постаје краљевина, Немањини синови Сава и Стефан под појмовима *отачаства* и *дедине* не мисле на Дукљу, већ на целокупну немањићку државу. Након 1217. године Стефан Немањић, Доментијан и Теодосије почињу да истичу Дукљу као отачаство и дедину Стефана Немање. По мишљењу Ј. Ковачевића до ове промене долази како би се оправдао легитимитет краљевске титуле добијене из Рима, али и да би се, пре свега, истакло Немањино порекло из приморја.

Политичку независност на међународном нивоу српска држава је стекла 1217. године, када је Стефан Немањић од стране легата папе Хонорија III крунисан за краља у цркви Св. Петра и Павла код Раса. Овоме је свакако претходила посланичка мисија упућена из српске државе у Рим, која се код папе, у циљу добијања краљевске круне, позивала на традиције некадашње дукљанске државе поменуте као *велико краљевство од прва*. Стефан Немањић се након краљевског крунисања у домаћим исправама среће као „краљ све Српске земље и Дукље, Далмације, Травуније и Захумља“.

У дисертацији ће бити анализирана и друга спорна историографска питања везана за државно-правни положај Зете, попут питања савладарства и времена када долази до укидања тзв. удеоних кнежевина у српским земљама. Наиме, у науци се сматра да су за време владавине краља Уроша I (1243-1276) укинуте посебне области, тј. кнежевине, на челу којих су се налазили представници главне или бочних грана династије Немањића. Свој положај и утицај тада су изгубили и Мирослављеви наследници у Хуму и Вуканови у Зети. Сматра се да су Вуканови синови били последњи носиоци традиције дукљанског краљевства, које више није било присутно ни у државној симболици, због чега је у титули Немањића појам *Диоклитије са Далмацијом* замењен термином *Поморске земље*. Биће размотрени закључци Ђ. Бубала који сматра да је већ Стефан Немањић поставио темеље за спровођење овакве политике у време краља Уроша, с обзиром да су још током његовог времена према овом мишљењу Вуканови наследници сведени на ранг владаревих намесника. Већ тада је Стефан у своју титулу укључио земље некадашњег Дукљанског краљевства, као и њихову традицију, што му је после послужило као основ за добијање немањићке круне. Према овом мишљењу, традиција дукљанског краљевства почела је да слаби на значају још пре времена краља

Уроша.

За разлику од других старих српских земаља, Зета је у време српског царства (1346-1371) била директно потчињена царевима Душану и Урошу. Зета је за цара Душана поред привредног значаја, била важна као простор у коме долази до додира православља и римокатоличанства, али и због земљишта које је на овом простору поклањао манастирима, у чему је предњачио у односу на своје претходнике из династије Немањића.

Смрт цара Уроша означила је формално крај царства у којем су се већ осамосталили обласни господари. Српска државност се није угасила са појавом обласних господара, већ се развила по осамостаљеним областима. Како би легитимизовали своју власт обласни господари су настојали на разне начине да се прикажу као легитимни наследници Немањића. Један од ових начина било је наслеђивање ктиторских права у манастирима чији су оснивачи били Немањићи, а посебно у Хиландару.

Као обласни господари у Зети, Балшићи у првој деценији своје власти нису истицали претензије на наслеђе Немањића, из разлога што су сматрани бунтовницима против цара Уроша. Нагли успон браће Страцимира, Ђурђа и Балше II почиње после битке на Марици, када они заузимају Метохију, а после пораза Николе Алтомановића и његове жупе Драчевицу, Конавле и Требиње. Без ослањања на традицију Немањића и признавања од стране папе, Балшићи нису имали изгледа да на дуже време загосподаре матичним српским земљама. Тако су 1377. године изгубили област старе Травуније, односно Драчевицу, Конавле и Требиње, а после тога и Метохију. Након погибије Балше II у рату против Турака (1385) изгубили су и значајне градове и територије у Албанији, а њихова власт била је сведена на Зету.

Ђурађ II Страцимировић водио је другачију политику. За разлику од својих претходника, он је легитимитет своје власти градио на немањићким традицијама, што му је омогућавало да иступи као суверени владар. Због непријатељства са краљем Твртком I, приближио се кнезу Лазару, поставши његов зет. Признавање првенства кнезу Лазару, па чак и његове врховне власти, није ограничавало суверена права Ђурђа II у његовој области. Обновљена и учвршћена државност Зете ипак није могла да осигура овој области водеће место међу српским земљама. Поједини наслеђени крајеви су за време Ђурђа II постепено прешли под власт Османлија или Венеције, а политичко језгро премештало се у крајеве којима су господарили кнез Лазар и Вук Бранковић.

Одређене области Немањића су припале босанској држави, попут Захумља, Требиња и дела Рашке. Дешавања у босанској држави умногоме су утицала на политичку делатност Балшића током целокупне њихове владавине због чега ће предмет истраживања бити и политика коју воде две династије: Балшићи у Зети и Котроманићи у Босни.

У границама Српске деспотовине Зета се нашла 1421. године, када је Балша III Балшић дошао у Србију и пред смрт је завештао свом ујаку деспоту Стефану. После смрти Балше III, деспот Стефан Лазаревић преузео је само оне делове Зете које Венеција није заузела, па је он, како би ослободио преостале градове и крајеве морао да води рат против Млечана. Међутим, Венеција је задржала Котор, Улцињ, Скадар, као и територију између Бојане и доњег тока Дрима. У складу са традицијом династије Немањића и подразумевајући елементе државности Зете, деспот Стефан Лазаревић дао је ову област младом господину Ђурђу Бранковићу, наследнику престола, да њоме господари по узору на младе краљеве из времена Немањића.

Утицај Угарске, Млетачке републике и Дубровника на прилике у зетском приморју био је значајан, нарочито током друге половине XIV и у XV веку. За време Ђурђа Бранковића Зету су запосели Млечани и војвода Стефан Вукчић Косача 1442/3. године, док су током 1455. године своју власт успоставили Турци и Млечани. Стефан Црнојевић се осамосталио у области која се простирала од реке Зете па на југ до Грбља, признавајући врховну власт Венеције. Његов син и наследник, Иван Црнојевић (1465-1490), вешто је иступао против Млечана или сарађивао с њима, а повремено се везивао и за Турке, чиме је остварио извештан

степен самосталности у односу на оклоне силе. Иступао је као самостални владар, имао је и своју властелу, двор, дворане, двородржицу, војводе, дијаке, односно, готово све институције које су одликовале државну управу немањихке Србије. Такође, господин Иван и господин Ђурађ Црнојевић су, по узору на светородну лозу Немањиха, пружали подршку православној цркви, односно Зетској митрополији. Пошто је издвојио знатан део личне имовине, Иван Црнојевић је 1485. године подигао манастир на Цетињу, ново седиште Зетске митрополије.

Посебан сегмент истраживања од значаја за тему чине црквена питања. Проучавање Барске архиепископије, нарочито питање њеног уздизања на виши црквени ранг у времену од краја XI до почетка XIII века, биће засновано на резултатима истраживања до којих су дошли И. Коматина и К. Митровић и додатно анализирано. Такође, као важно питање биће размотрена улога зетске епархије српске цркве, њен обим и јурисдикција. Територије зетске земље, као управно-територијалне јединице, и зетске епархије нису се поклапале. Зетска епископија основана 1220. године, касније митрополија (од 1346. године), простирала се на простору две старе српске земље, Зете и Травуније, а поред тога и Пилота. Ишла је од Дубровника до ушћа Дрима, као и од Чемерна до Коритника. Неспорно је да је током целокупног позног средњег века била најјачи православни центар у приморју. Континуитет између Зете у време Немањиха и након њега читује се и у Зетској митрополији. На овом месту од значаја ће бити резултати истраживања простора Зетске епархије до којих су дошли С. Мишић и М. Копривица.

На крају, у дисертацији ће бити истражене привредне и економске прилике у Зети. Биће сагледан значај различитих делатности које су биле заступљене у градовима Зетског приморја са циљем да се представе најважније привредне одлике. Анализирани ће бити резултати истраживања К. Јиречека и Г. Шкриванића о значају и улози трговачких путева; М. Антоновића, који се исцрпно бавио аутономијом градова у Зетском приморју и изграђивањем комуналног уређења; М. Спремића, о тргу Светог Срђа на Бојани, као и многобројни радови И. Божића значајни за ову тему.

2. Методологија израде рада са прегледом најважнијих извора и литературе

Истраживање настојати да синтетизује резултате досадашњих научних сазнања, али и да пружи нови научни допринос у домену историјске географије, политичке, црквене, друштвене и привредне историје. У историографији постоје бројна спорна питања везана за државно-правни положај Дукље, односно Зете, континуитет њених државно-правних традиција, околности оснивања, јурисдикције и улоге њених црквених средишта. Поједина истраживачка питања, попут спољних утицаја на развој Зете, нарочито током XIV и XV века још увек нису заокружена у историографији. Расветљавању ових спорних или недовољно истражених питања је у истраживању посвећена посебна пажња. На тај начин, дисертација стреми да допринесе потпунијем познавању историје ове области, али и историје српског народа у средњем веку. Крајњи резултат истраживања јесте научна монографија која ће послужити као полазна основа за даља истраживања посвећена историји Дукље, односно земље Зете.

Хронолошки оквир истраживања обухвата време од првог помена Дукље у писаним изворима средином X века до пада Зете под власт Османлија крајем XV века. Истраживање је засновано на широком корпусу писаних извора, материјалним остацима, постојећим историографским радовима, резултатима археолошких истраживања, научним доприносима из домена историје уметности и има интердисциплинарни карактер. Као основни историографски поступак примењен је метод критичког читања и рада на наративним изворима и објављеној грађи из архива у Котору, Дубровнику и Венецији. Након анализе синтетички закључци представљени су у писаном облику, а истраживачки проблеми формулисани су као тематске целине.

Писани извори од значаја за тему обухватају бројне наративне изворе српског, византијског и западног порекла. Документарни извори су такође разнородног порекла. Сачувани правни споменици писани ћирилицом, на српском језику, доносе важна сазнања о приликама унутар Зете. Реч је, превасходно о манастирским повељама или писмима издатим од стране владара, властеле и обласних господара. Дипломатичка грађа на латинском и италијанском језику из которског, дубровачког и венецијанског архива односи се првенствено на приморске градове, и даје важна обавештења о приликама унутар ових урбаних средишта и о њиховим везама са унутрашњошћу земље. Важан корпус извора за проучавање државно-правног положаја Дукље, односно Зете, представљају ктиторски портрети и натписи у манастирима на овом простору, као и печати дукљанских и немањинских владара и обласних господара Зете.

У раду су коришћене, од сачуваних повеља, оне објављене у свескама часописа *Стари српски архив* (пуне библиографске јединице дате су у одељку „Библиографија“). Иако овим часописом до сада нису обухваћене све до сада познате повеље, оне представљају најновија критички свеобухватна издања. Од великог значаја биле су и старије домаће збирке изворне грађе: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I 1186–1321*. (приредили В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик); Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до XV века*; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*; F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Коришћена су и издања повеља попут: П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*; Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII–XV вијек*; Исти, *Дукљанско-зетске повеље*.

Корпус византијских извора објављен у едицији *Византијски извори за историју народа Југославије, II–IV*, био је значајан за сагледавање ране историје јужних Словена и прилика које су се одвијале на простору Дукље и суседних српских земаља од краја X века.

Током истраживања, у обзир је узет и контроверзни *Летопис попа Дукљанина*, који ипак има велику вредност на пољу историјске географије.

Значај у истраживању, међу ћириличким наративним изворима, имају житија српских владара и архиепископа, која пружају важне информације о приликама у Зети за време Немањића. У раду су коришћена следећа објављена житија: В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, Списи Св. Саве I; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник II; Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. IV, прир. Р. Маринковић; Исти, *Житије Св. Саве*, изд. Т. Јовановић, Љ. Јухас Георгиевска; *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II, изд. Ђ. Даничић; *Данилови настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, приредио Г. М. Данијел, у: Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 7; *Житије Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака, у: Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 12.

Међу изворима латинског и италијанског (млетачког) порекла од великог значаја током истраживања била је едиција S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike. I-X*, која доноси обиље података о историји средњовековне Зете током друге половине XIV и у XV веку. Такође, неке од важнијих збирки и едиција у којима је објављена дипломатичка грађа, а које се користе у докторској дисертацији како за сагледавање политичких, тако и црквених прилика су: *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I-II*, edd. L. Thalloczy, C. Jireček, E. Shufflay; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II-V, XI*, ed. T. Smičiklas; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ed. M. Kostrenčić; A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia I, II*; Исти, *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia I*. Значајна је била и дубровачка грађа која сведочи о односима Дубровника са залеђем објављена у серијама: *Monumenta Ragusina I, III-V*; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I-II*; N. Lonza, *Odлуke dubrovačkih vijeća 1395-1397, Reformationes consiliorum civitatis Ragusii 1395-1397*; J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике I*.

Поред извора, током писања докторске тезе размотрена су и бројна научна становишта многих научника који су се бавили истраживањима значајним за обраду ове теме. С тим у вези незаобилазан је допринос Ј. Ковачевића, С. Ћирковића и И. Божића, који су као аутори текстова у *Историја Црне Горе* (објављено у више томова: 1, 2/1, 2/2) дали детаљан преглед политичких, друштвених, црквених и привредних прилика, важних за проучавање историје Зете. Међу поменутих ауторима на пољу проучавања историје Зете, посебну пажњу заслужује Иван Божић, који је својим многобројним радовима готово у потпуности расветлио историјска дешавања на простору Зете, нарочито за период друге половине XIV и XV века. Неки од његових најзначајнијих радова који су посвећени приликама у Зетском приморју објављени су у књизи *Немирно Поморје XV века*.

Бројни радови и студије М. Благојевића, међу којима издвајамо *Српска државност у средњем веку* и *Државна управа у српским средњовековним земљама*, биле су од великог значаја приликом анализирања одлика државности и државне управе у српској средњовековној држави, укључујући и простор Дукље, односно Зете. У том погледу важан допринос анализирању државно-правних односа у XV веку у држави Црнојевића дао је С. Мишић у свом раду *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*.

Историјом српских земаља пре Немањића, укључујући дешавања на простору Дукље, у нашој историографији бавили су се бројни научници, међу којима су за нас посебно били важни Ј. Ковачевић, Т. Живковић, П. Коматина и М. Алексић (пуне библиографске јединице аутора наведене су у одељку „Библиографија“), чија су научна становишта о овом раздобљу српске историје најчешће међусобно супротстављена, због чега је било потребно сагледати их, подвргнути критици и тиме поставити темеље за нека даља научна истраживања.

О српским приморским земљама у средњем веку важне су биле свеобухватне студије, попут: С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*; М. Антоновић, *Град и залеђе – град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији*.

Када је у питању епоха Немањића, у раду су коришћени многобројни научни радови, како представника старије, тако и млађе историографије. Пре свега треба скренути пажњу на рад И. Божић, *О положају Зете у држави Немањића*, с обзиром да је један од циљева нашег истраживања усмерен ка утврђивању стварног места које је Зета имала у држави Немањића. Д. Јечменица је у студији *Немањићи другог реда* указао на важност представника бочних грана династије Немањића, а неки од његових резултата били су нам важни у току анализирања прилика у Зети за време Вукана Немањића и његових потомака. Предмет анализе били су и бројни други научни радови који превасходно представљају биографије владара, али у одређеним сегментима говоре и о њиховој повезаности са простором Зете, попут: И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*; В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар, 1331–1355*. Изузетак представља студија: М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*.

Дешавања у босанској држави током друге половине XIV и у XV веку умногоме су се одражавала и на политичке прилике на простору Зете, која је представљала интересну зону за ширењем власти босанском бану и краљу Твртку I Котроманићу, босанском војводи Сандаљу Хранићу и херцегу Стефану Вукчићу Косачи. На пољу расветљавања политичких веза Зете и Босне значајне су нам биле следеће студије: М. Динић, *Земље херцега светог Саве*; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranici Kosača*, као и синтеза: С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*.

Приликом израде тезе, а у циљу одређивања улоге, положаја и значаја, који је Зета имала од када је припојена Деспотовини, важни су били многобројни радови, међу којима издвајамо: И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*; Исти, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*; Исти, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*; М. Благојевић, *Српска држава у доба Стефана Лазаревића*.

Посебна пажња у истраживању усмерена је ка црквеним питањима, а једно од спорних тиче се времена у коме је Барска епископија уздигнута на виши црквени ранг. Расветљавање овог спорног питања засновано је на резултатима истраживања до којих је дошла И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, која сматра да је Барска епископија уздигнута на ранг архиепископије на сабору у Бару 1199. године, као и на резултатима до којих је дошла: К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, која закључује да је барска црква виши црквени ранг добила још 1089. године. За анализу овог питања, као и спора између Барске и Дубровачке архиепископије незаобилазна је била монографија: С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићкој држави*, посвећена проучавању положаја римокатоличке цркве на простору српских земаља.

Улога Зетске епископије, касније митрополије, била је веома важна, јер је она представљала најјачи православни центар у приморју. Многи научници бавили су се питањем њеног утицаја и значаја, а неки од важнијих радова на ову тему коришћених током истраживања су: М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*; Иста, *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*; К. Митровић, *Основање Зетске епископије: нова промишљања*; Иста, *Млетачка република и Зетска митрополија у XV веку*; И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*. Када је у питању обим и јурисдикција зетске епархије Српске цркве, од великог значаја били су нам резултати

истрживања: С. Мишић – М. Копривица, *Духовно подручје и границе Зетске епархије у средњем веку*.

На крају, за сагледавање привредних прилика на простору Зете, веома драгоцени били су нам закључци изнети у радовима: И. Божић, *Град и село на Зетском приморју у XV веку*; Исти, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*; Исти, *Котор после прихватања млетачке власти*; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*; А. Веселиновић, *Забрана и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*. Незаобилазне су биле и студије: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, приликом анализирања путних комуникација на простору Зете.

2. Досељавање Словена и формирање Дукље

Насељавање Балканског полуострва од стране словенских скупина представља вишедеценијски процес. Словени се нису доселили одједном, па тако нису ни одједном насељене све области на Балкану. Словенске скупине које су биле бројне и добро организоване једино су могле извршити трајно насељавање одређене територије, а у њих убрајамо и Србе и Хрвате. Срби су на Балкан дошли под својим вођом, кнезом, према мишљењу цара Константина Порфиrogenита, који је умро пре досељавања Бугара, 680. године.¹

Како наводи Константин Порфиrogenит у *Спису о народима*, Срби живе у Паганији, од Цетине до Неретве, у Захумљу, од Неретве до Добровника, Травунији и Конавлима, односно на простору између Добровника и Котора. Јужније, ка кастелима Драча (Бар, Улцињ, Љеш) живе Дукљани за које цар писац изричито не каже да су Срби. Ове области граничиле су се на *планинских странама* са Србијом. Босна је у ово време улазила у састав Србије, али је већ била позната по свом имену. Српска етничка свест учвршћивала се на овим просторима са формирањем насеља и најранијих држава.²

Назив Дукља потиче од античког града *Doklea*, који је у X веку био рушевина. Као насељени градови помињу се Градац, Новиград и Лонтодокла, од којих се са сигурношћу ниједан не може убицирати. Градац је своје име сачувао вероватно у називу Граце или Градац у Грбљу. Новиград би требало тражити у околини Будве, док је Лонтодокла била на подручју античке Диокле (Дукље).³ Према *Летопису попа Дукљанина*, у Дукљи је било више жупа, већина распоређена око Скадарског језера, а остале у приморју. Лушка жупа је обухватала данашење Љешкопоље, између десне обале Мораче и Ситнице. Жупа Подлужје била је јужно од Љешкопоља, па до Скадарског језера, са жабаљским крајем. Источно од Подлужја, а такође на обалама Скадарског језера налазила се жупа Купелник. Јужно од Скадарског језера

¹ Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959, 46-50; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014, 18.

² Византијски извори за историју народа Југославије II, 34-35; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 20.

³ О претопставкама које и данас постоје око убикације поменутих градова, в. Византијски извори за историју народа Југославије II, 63-64, нап. 231, 232, 233, са прегледом старије литературе; С. Ћирковић, „Насељени градови“ Константина Порфиrogenита и најстарија територијална организација, ЗРВИ 37 (1998) 22-23; В. Кораћ, *Мартинићи, остаци раносредњовековног града*, Београд 2001; П. Коматина, *Константин Порфиrogenит и рана историја Јужних Словена*, Београд 2021, 292-294; М. Алексић, *Српске земље пре Немањића*, Београд 2020⁴, 263-267.

и десном обалом Бојане простира се жупа Облик (Тарабош). Кучева је била у залеђу Будве, а Прапратна је лежала између Бара и Улциња. На западне обале Скадарског језера излазила је жупа Црмница, а посебну жупу представљао је и Грбаљ у залеђу града Котора. Горска жупа, чији би центар требало да буде град Медун, кога Константин Порфирогенит не помиње, простира се источно од Подгорице и северније од десне обале Цијевне.⁴

У *Летопису попа Дукљанина* као посебна област помиње се Подгорје, које није посведочено у другим историјским изворима. Чиниле су га наводно жупе: Оногошт (Никшић), Морача, Комарница, Пива Гацко, Невесиње, Неретва, Рама, Вишева, Идбар и Ком (око Главатичева). Реч је о жупама које су касније припадале Зети, Рашкој, Босни и Хумској земљи, а преко којих се Србија по свој прилици у најранијем добу додиривала са Дукљом и Травунијом.⁵

Дакле, Срби који су населили унутрашњост Балканског полуострва били су одвојени од Срба у Приморју многобројним гребенима високих планина, на правцу Проклетије, Комови, Дурмитор, Маглић, Трескавица, Височица, Прењ и Чврсница. У њиховом суседству налазио се најјужнији појас жупа које су припадале Србији, као што су већ помињане: Морача, Оногошт, Комарница, Пива, Гацко, Невесиње, Вишева, Ком, Идбар, Неретва и Рама. Биле су на тзв. „планинским странама“, којима је ишла граница између Србије и српских кнежевина у Приморју, односно Захумља, Травуније и Дукље.⁶

Србија се на северозападу граничила са Хрватском, а на југоистоку са Бугарском. Прецизније се може одредити граница на северозападу, која је допирала до жупа: Цетине, Имотског, Ливна и Пливе, а које су припадале Хрватској. Србија се простирала источније од ових жупа. С друге стране, у правцу југоистока, Србија је ишла до долине Ибра, с обзиром да се Раса помиње као погранични крај.⁷

Обавештења цара писца Константина Порфирогенита о Дукљи су оскудна у поређењу са суседним српским областима, па он чак и не каже ко је населио Дукљу.⁸ Како су све поменуте области, изузев Хрватске, насељене Србима, може се закључити да су и Дукљу населили Срби, због тога што Константин Порфирогенит о њој пише пре Паганије, а након Травуније, за које се изричито наводи да су насељене Србима.⁹ Такође, цар писац јужнословенску Далмацију дели на Хрватску и Србију, а при овој подели Дукља спада у Србију, јер се налази у непосредном суседству простора који је био насељен Србима.¹⁰

На основу терминологије Константина Порфирогенита у 30. глави *De administrando imperio*, уочавамо да су постојале три категорије области, односно јужнословенских склавинија. Прву групу чине Србија и Хрватска као „земље“, другу Травунија и Захумље као „архонтије“, а трећу Дукља и Паганија.¹¹ Ово је зависило од величине и значаја области, као и од значаја развијености њихове државности, па је тако у „архонтијама“ односно кнежевинама и „земљама“ владалачка власт била наследна, за разлику од области где није било наследних владара.¹²

⁴ *Ljetopis popa Dukljanina*, prig. V. Mošin, Zagreb 1950, 75; *Историја Црне Горе* 1, Титоград 1967, 318-332 (Ј. Ковачевић); М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник за историју Матице српске 20 (Београд 1983) 56; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 22.

⁵ *Ljetopis popa Dukljanina*, 75; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 22.

⁶ М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, 56; Исти, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 42.

⁷ М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, 57-58.

⁸ *Историја Црне Горе* 1, 291 (Ј. Ковачевић).

⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 61-65; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 39.

¹⁰ П. Коматина, *Идентитет Дукљана према De administrando imperio*, Зборник радова Византолошког института 48 (2011), 43; Исти, *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, 222-223.

¹¹ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 34-36; Б. Фејанчић, *Структура 30. главе списа De administrando imperio*, Зборник радова Византолошког института 18 (1978), 67-80.

¹² М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 40-41.

Име Дукље појавило се у X веку, за које је одавно познато да је изведено из имена античког града *Doclea* у римској провинцији Превалитани. Ово је било познато још Константину VII Порфирогениту, који је додао да је тај стари град у његово доба већ био у рушевинама. Византијски писци су имали обичај да младе народе називају именима старијих народа, који су нестали, али су у прошлости живели на просотрима које млађи настањују у њихово време. Анонимни Дукљанин био је управо човек са тих простора, свештеник барске дијецезе, који је у свом писању имао нескривене политичке намере, са циљем да одбрани права домаће династије. Он име Дукља користи да означи релативно мали простор уз Морачу, док у свим осталим случајевима користи реч Зета као ознаку целе земље. Када се узме у обзир начин на који Стефан Немања и Сава Немањић зову своју дедовину, може се претпоставити да је појам Дукље био творевина византијског цара-писца, који је због његовог утицаја и угледа продро у византијску књижевност. Међутим, реч Дукља није продрла само у језике народа који су били блиски византијској култури, већ и на Запад, у Италију, где је прихвата и папска канцеларија, у њеном грчком облику.¹³ Овакво гледиште неопходно је прихватити, с обзиром да *Летопис попа Дукљанина*, има велику вредност на пољу историјске географије, у коме се Дукља помиње само једном.

Током владавине Немањића за ову област у Приморју коришћен је у почетку службени назив Дукља и Далмација, а потом и назив Зета. Тек се крајем XIV века административно Зета дели на Горњу и Доњу. Године 1474, Иван Црнојевић је тражио од Сената у Венецији да остане господар Горње Зете ако је ослободи од Турака на потезу од Кушева до Острога. Код села Кушева, источно од Подгорице, налазила се граница између Зете и Пилота у пределу где обронци планина избијају на залив Скадарског језера и тако затварају равницу. Горња Зета је обухватала долину реке Зете и планине на једној и другој страни све до највиших гребена, заједно са градом Медуном. Прецизна граница између Горње и Доње Зете не може се повући, али се може приближно одредити где су се ове две области сусретале. Ради се о равници око Подгорице и о рубовима равнице источно и западно од Подгорице. Медун је важио за почетак Горње Зете на планинској страни. Доња Зета се простирала око Скадарског језера и дуж морске обале од Боке Которске до Бојане. Сутроман и Румија, планине између Скадарског језера и мора, биле су у оквирима Доње Зете, на основу чега се може закључити да она није била потпуно равничарска, баш као што ни Горња Зета није била потпуно планинска.¹⁴

Појам *земља* од велике важности за ову тему, због одређивања тренутка када је дошло до формирања земље Зете, може имати више значења: планета, тло, држава, историјска област, али и управно – територијална јединица. У контексту Зете овај појам је у изворима из немањићке и касније епохе присутан у два значења. Пре свега, као термин за означавање историјске области у владарским титулама и затим као територијално-управна јединица, што ће Зета бити и код Немањића, али и у Деспотовини.¹⁵

Под одређењем историјске области подразумева се територија која има одређене границе и одређен степен самосталности. Територија земље се најчешће поклапала са територијом епископије. Приморске земље су најстарије српске земље уз Рашку и Босну и то су: Дукља, Травунија, Хум и Далмација, а свака од њих састојала се из више жупа. Тако се у саставу *земље* Травуније увек налазе жупе: Конавли, Врм, Рисан, Требиње, Драчевица, Љубомир, Фатница и Жрновница, док су у саставу Хумске земље: Зажабље, Попово, Дабар, Невесиње, Дубрава, Лука, Вечерић, Блато, Велика, Имота. Идентично је и са Дукљом, о чијим је жупама већ било речи. У титулама владара рашке земље означавају територију у унутрашњости, а поморске земље територију у приморју. Од времена краља Уроша I рашке

¹³ М. Антоновић, *Од Дукље до Зете: Србија и Зета крајем XII и у првој половини XIII века*, Београдски историјски гласник 3 (2012), 90.

¹⁴ *Историја Црне Горе*, 2/1, Титоград 1970, 47-49 (С. Ћирковић).

¹⁵ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 2/3 (1997), 134-138.

земље ће заменити одредница српске земље и важно је истаћи да се у титулама владара никада не употребљава појам Србија, већ српске земље. После проглашења царства користиће се и одређење грчке земље, за територије које су се простирале јужно и југоисточно од Скопља. Једна земља или више њих могу да имају и статус „државе“, која обухвата њих неколико, а најмање две, али може имати и само једну жупу. Земље имају чвршћу, сталнију границу од „држава“. Према свему реченом, земља, у средњовековним српским изворим најчешће подразумева значење које се односи на државну територију. Земљама се означава територија којом господари један владар, а термин означава и етнички простор на коме живи један народ. Историјске области које су Срби населили по доласку на Балкан: Хумска земља, Требиње и Дукља, помињале су се у титулама владара, с тим да се неке од њих временом губе, када се титула упрошћује. Управо ове земље су биле целине и обухватале су одређени простор током скоро целог средњег века.¹⁶ До формирања *земље* Зете, као управно територијалне јединице, дошло је за време Стефана Немање,¹⁷ о чему ће у наставку овог рада бити више речи.

Државност се код Срба неуједначено развијала од VII до X века. Захумље, Травунија и Дукља имале су једва десетак мањих и већих жупа, које нису могле бити настањене великим бројем становника, што је поговорило бржем повезивању у једну заједницу, али се из ње није могао регрутовати већи број ратника, тако да је судбина српских држава у Приморју била унапред одређена. Оне су се развијале до одређеног степена, преко којег се није ишло даље.¹⁸

Српска државност у Дукљи се развила, тако да је она у последњој четвртини XI века стекла краљевско и архиепископско достојанство. Међутим, као мала и периферна област није могла задржати водеће место поред других знатно већих српских области. Слично је и са Барском архиепископијом, која није могла да оствари потпуну црквену јурисдикцију у Дукљи, а још мање у Рашкој.¹⁹

Ни Захумљу није могло помоћи присуство црквене организације почетком X века. Стонска епископија, потчињена сплитском архиепископу није имала изгледа да се прошири на веће подручје, због тога што се у њеном суседству налазила Дубровчка епископија, која је потом уздигнута на ранг архиепископије. Седишта Дубровачке и Сплитске архиепископије била су изван територијалних оквира Захумља, чије се политичко седиште налазило у Стону, па се тако црквена организација није одражавала на снажење државности у Захумљу, али ни у Травунији.²⁰

Српске земље западно од Дрине са политичким центром у земљи Босни доспеле су тридесетих година XII века под трајни утицај Угарске. Са друге стране, српске земље источно од Дрине, са политичким центром у Расу, налазиле су се под доминацијом Византијског царства током XI и XII века.²¹

Из периода VII и VIII века нису нам позната имена српских кнезова. Први по имену знани српски кнез био је Вишеслав, који је Србијом владао у другој половини VIII века. Наследио га је син Радослав, а овога син Просигој, после кога на власт долази Просигојев син, Властимир.²² За време његове владавине, између 840. и 845. године, Бугари су нападали

¹⁶ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 134-136.

¹⁷ И. Радојичић, *Формирање земље Зете као управно – територијалне јединице*, Београдски историјски гласник 15 (2024), 62, 65.

¹⁸ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 41.

¹⁹ Исто, 7.

²⁰ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 122-124.

²¹ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 7.

²² *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 50-51; *Историја српског народа* I, Београд 1994², 147-148 (С. Ћирковић); М. Алексић, *Српске земље пре Немањића*, 98-99; П. Коматина, *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, 229.

Србију, али су претрпели осетне губитке.²³ Властимир је на својој страни имао зета Крајину, кнеза Травуније, који му је у ово време био потчињен.²⁴

Није познато када је кнез Властимир умро, али су тада власт у Србији наследила његова три сина: Мутимир, Стројимир и Гојник, који су поделили земљу. Бугари су за време њихове владавине поново напали Србију, али без успеха. Овом приликом заробљен је био Владимир, син бугарског кнеза Бориса, заједно са истакнутим бољарима. Кнез Борис је тада био приморан да склопи мир са Србијом и прекине нападе, под условом да се његов син Владимир ослободи. Стиче се утисак да је кнез Мутимир, међу браћом, највише био заинтересован за успостављање мирних односа, због тога што је пристао да његова деца, Борен и Стефан, буду обезбеђење бугарском кнезу на путу до границе, до Расе. До овог бугарског похода дошло је, по свој прилици, током педесетих година IX века.²⁵

За време владавине Мутимира, Стројимира и Гојника одвијало се покрштавање Срба, које су обавили свештеници из Цариграда, и стигло се и до легализације кнежевске власти. Папа Јован VIII (872-882) упутио је писмо кнезу Мутимиру, захтевајући од њега да се врати под Панонску дијецезу, односно обновљену Панонско-сремску Методијеву архиепископију, са седиштем у Сирмијуму. Овај податак указује нам посредно да се Србија овог времена у политичком и верском погледу налазила под утицајем Цариграда.²⁶

Приближавање кнеза Мутимира бугарском владару удаљило га је од његове браће, Стројимира и Гојника, са којима се сукобио и победио. Заробљену браћу предао је бугарском кнезу на чување, задржавши у својој близини, највероватније као таоца, Гојниковог сина Петра.²⁷ Од тада је кнез Мутимир самостално владао, са тежњом да ојача монархијски облик

²³ Примирје између Бугара и Византије се, по свему судећи, одржало до 846. године, што упућује на закључак да се напад на Србију одиграо пре овога, јер су бугарске снаге тада биле и слободне да се усмере ка другим циљевима, в. М. Алексић, *Српске земље пре Немањића*, 195-196. Старија историографија овај сукоб датира између 836. и 852. године, в. *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 50-51, нап. 159; *Историја српског народа I*, 147-148 (С. Ћирковић). Тибор Живковић је сматрао да је рат вођен између 848. и 851. године, в. Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, Београд 2002, 387-392; Исти, *The conversione Croatorum et Serborum*, Belgrade 2012, 169-170. Предраг Коматина је мишљења да је до бугарског похода дошло после 845. године, в. П. Коматина, *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, 234.

²⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 62; *Историја српског народа I*, 148 (С. Ћирковић). Травунија је као област у залеђу Дубровника обухватала и плодну жупу Конавли, в. П. Коматина, *Политички положај Конавала у IX и X веку*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015), 12.

²⁵ Тибор Живковић је сматрао да је до рата дошло 853/854. године, вођен мишљењем да коришћење паганског имена Борис за бугарског владара, поред хришћанског Михаило, указује да је до рата дошло пре његовог покрштавања, в. Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, 390-393; Исти, *The conversione Croatorum et Serborum*, 170-173. Марко Алексић је такође мишљења да је до рата дошло педесетих година IX века, на шта указује и околност да је бугарски владар тешко могао да чека дуже како би осветио неуспех свог оца, с обзиром да у супротном освета не би била уверљиво објашњење за напад који се догодио, в. М. Алексић, *Српске земље пре Немањића*, 203. Старија историографија овај поход је најпре датовала између 852. и 867. године, односно пре почетка активније византијске политике Василија I на простору Балкана, в. *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 51-52, нап. 163. Такође, представници старије историографије су овај догађај смештали и око 880. године, сматрајући хришћанско име српског кнежевића Стефана последицом покрштавања Срба у време Василија I, в. Љ. Максимовић, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, Зборник ФФ 14-1 (1979), 73-75; *Историја српског народа I*, 148 (С. Ћирковић); М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 55. Предраг Коматина је мишљења да је до бугарског похода дошло пре 867. године, односно пре него што је Василије I ступио на престо, П. Коматина, *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014, 275-276; Исти, *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, 237.

²⁶ *Историја српског народа I*, 152 (С. Ћирковић); П. Коматина, *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, 243-244.

²⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 52; Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, 392-393; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, Београд 2006, 25-26.

владавине и учврсти у наслеђивању принцип примогенитуре.²⁸

Петар Гојниковић успео је у току владавине кнеза Мутимира да побегне, склонивши се у Хрватску. Мутимира је након смрти 891. године, наследио најстарији син Прибислав, који није делио власт са млађом браћом, Браном и Стефаном, а на власти се одржао годину дана.²⁹ Петар Гојниковић се вратио из Хрватске, преузео власт и протерао Прибислава заједно са његова два брата, када они прелазе у Хрватску.³⁰ Права на врховну власт истицао је затим Бран Мутимировић, рођени брат свргнутог кнеза Прибислава, али исто тако и Колнмир Стројимировић, који је кнезу Петру био брат од стрица Стројимира. Бран је долазио из Хрватске, а Клонимир из Бугарске, две године касније, са војском, где учавамо да су имали подршку суседних држава. Клонимира је кнез Борис оженио једном Бугарком угледног рода, што нам указује да је уживао подршку бугарског владара. Међутим, кнез Петар Гојниковић је успео да победи обојицу претендента. Дошао је у сукоб са Бугарима који се завршио склапањем мира са кнезом Симеоном, након чега је наставио своју владавину, која је трајала до 917/8. године, када је од стране Симеона заробљен и одведен у Бугарску.³¹

За време владавине кнеза Петра Гојниковића, Паганија и Травунија постале су интегрални делови Србије, коју је Византија хтела да привуче на своју страну, пошто се годинама налазила у рату са бугарским царем Симеоном. Због тога је Византија водила преговоре са кнезом Петром, који су имали за циљ да он ступи у савез са Угрима, из разлога што су они били у непријатељству са Бугарима.³² Захумски кнез Михаило Вишевић био је савезник цара Симеона, из разлога што су његове земље са свих страна биле опкољене земљама српског кнеза Петра Гојниковића, и обавестио га је о садржини преговора између кнеза Петра и Византије, пошто је страховао да и његова кнежевина не буде прикључена Србији. Бугари су на време реаговали, лукаво су намамили кнеза Петра на преговоре, а потом га заробили и затворили, тако да је у њиховом заробљеништву дочекао смрт.³³

Бугарска војска довела је на власт у Србији кнеза Павла Брановића, сина Брана Мутимировића. Од тада су сукоби између Византије и Бугарске били интензивни. Права на врховну власт кнеза Павла Брановића нису била највећа, па је Византија покушала да доведе Захарију Прибислављевића за кнеза, сина Прибислава Мутимировића, али је он ухваћен од стране Бугара. Павле Брановић је касније прешао на страну Византије, па су Бугари онда уместо њега на власт довели Захарију Прибислављевића. Међутим, ни он није остао дуго лојалан.³⁴

²⁸ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 58; Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, 394-395.

²⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 52-53; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 31-33.

³⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 53; *Историја српског народа I*, 156 (С. Ћирковић); Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, 401.

³¹ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 53. Хронологија је по овом питању доста прецизно утврђена. Бранов покушај преузимања власти смешта се у 895. годину, а Клонимиров у 897. годину, в. Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, 402; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 33-36; П. Коматина, *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, 246, 248; М. Алексић, *Српске земље пре Немањића*, 272-273.

³² Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, 402-403; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 60-61.

³³ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 54-55; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 41-42.

³⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 55-56. Павле Брановић је владао шест година, до 923. године, чиме се једино може објаснити низ дешавања која су обележила овај период. Током 924. године, Бугари су на власт довели Захарију, који је врло брзо прешао на страну Византије. Детаљно, в. Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, 416-418. Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 43-48. Другачији хронолошки оквир даје Предраг Коматина, са освртом на старију литературу, према коме је Павле био на власти од 917/8. до 921. године, после кога је дошао Захарија, в. П. Коматина, *Константин*

Хегемонију Бугара није прихватао ниједан кнез Србије, осим Мутимира, а оваквом стању се пре свега противила родовска аристократија, односно жупани. Подршка Бугара била је потребна претендентима на кнежевско достојанство, али су се они, чим би се учврстили на власти, окретали Византији. Ово је био случај и са Павлом Брановићем и Захаријом Прибислављевићем, због чега су Бугари одлучили да их казне.³⁵ Послали су једну велику војску на Србију, која је доживела пораз, па је цар Симеон послао другу војску која је фиктивно довела Часлава Клоникировића за новог кнеза. Захарија се склонио у Хрватску, а Бугари су то вешто искористили и позвали све српске жупане да прихвате Часлава Клоникировића за новог кнеза. Након што су се жупани одазвали, све су их заробили, тако да је Србија тада остала и без кнеза и без жупана, што је погодновало Бугарима да је страховито опустоше и привремено потчине. До овог Симеоновог похода дошло је 926. године.³⁶

Српске државе у Приморју нису биле изложене пустошењу од стране бугарске војске, већ је оно било усмерено на територију Србије. Захумље није било опустошено, пошто је кнез Михаило Вишевић, као што смо већ поменули, био савезник цара Симеона. Он је 912. године заробио сина млетачког дужда, византијског штићеника, и предао га Бугарима. Михаилова сарадња са Бугарима била је резултат политичког окружења у којем се налазио. За време Петра Гојниковића, када је у састав Србије улазила и Травунија и Паганија, Захумље је са три стране било обухваћено границама српске државе, док је на мору била византијска морнарица, што је код Михаила Вишевића изазивало страх, да не изгуби положај самосталног кнеза, због чега је и био савезник Бугарске, а противник Србије и Византије. Међутим, као вешт политичар, прешао је на страну Византије, након смрти цара Симеона.³⁷

После смрти цара Симеона, побегао је из Бугарске после седам година кнез Часлав Клоникировић, који долази у Србију, где затиче опустошену земљу. Уз помоћ византијског цара обновио је државу,³⁸ а за време његове владавине, Србија је обухватала у Приморју област Неретљана и Травунију, а по свој прилици и Захумље. Постоји могућност да се у границама Србије тада нашла и Дукља.³⁹ Повратак кнеза Часлава свакако би требало датирати у 934. годину и посматрати га у контексту угарских напада на Бугарску и Византију 933/4. године. Уосталом, може се сматрати да је Часлав управо због тога добио подршку византијског цара Романа I Лакапина (920-944).⁴⁰ Такође, Часлављеве борбе са Угарима, које

Порфиригенит и рана историја Јужних Словена, 256-257. Марко Алексић се на овом месту није ближе определио око хронолошких оквира, в. М. Алексић, *Српске земље пре Немањића*, 281.

³⁵ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 62.

³⁶ Старија историографија смештала је овај поход у 924. годину, односно након склапања византијско-бугарског мира 923. године, в. Г. Острогорски, *Порфиригенова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, Историјски часопис 1-2 (1948), 27-28; *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 55-56, нап. 189; *Историја српског народа I*, 158-159 (С. Ђирковић). У периоду између 924. и 926. године Захарија је имао довољно времена да размени више посланстава са Византијом о којима говори Константин Порфиригенит, што и упућује на закључак о већој временској дистанци. Такође, с обзиром да се у то време поход истих Бугара на Хрватску догодио 926/7. године, односно после Захаријиног свргавања, готово је извесно да се поход на Србију десио 926. године. У прилог томе иде и чињеница да се захумски кнез Михаило Вишевић 927. године ставио на страну Византије. Детаљно, в. Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, 418-420. Предраг Коматина на овом месту оставља простора да је дата хронологија оправдана, в. П. Коматина, *Константин Порфиригенит и рана историја Јужних Словена*, 259-260. Марко Алексић је пре неколико година датирању овог догађаја приступио са резервом, остављајући простора да се он одиграо 924. или 925. године, а најкасније у првој половини 926. године, в. М. Алексић, *Српске земље пре Немањића*, 286.

³⁷ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 41-43.

³⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 57.

³⁹ *Историја српског народа I*, 162-163 (С. Ђирковић); М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 64. Услов да се Захумље нађе у држави кнеза Часлава остварен је након смрти кнеза Михаила Вишевића, в. С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 42-43.

⁴⁰ Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, 422-423; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 52. Старија историографија смештала је повратак кнеза Часлава у 927/928. годину, сматрајући да је период од седам година, који помиње Константин Порфиригенит, почео да тече после почетка Захаријине

су описане и у Летопису попа Дукљанина, требало би датирати између 934. и 943. године, чиме би и Дукљаниново писање добило смисао. Угари 943. године продиру у Тракију, па би се могао извести закључак да је Часлав већ у то време погинуо у борби са њима.⁴¹ Према *Барском родослову*, Часлав је погинуо у рату против Мађара. Једном их је потукао у жупи Дрини, али је мање среће имао у „Срему“, који се простирао и јужно од Саве, где је заробљен и погубљен, а тело му је бачено у Саву.⁴²

С обзиром да сам Константин Порфирогенит каже како се Часлав покоравао цару Ромеја, мислећи готово извесно на Романа Лакапина, што следи из претходног помена помоћи коју је кнез Часлав добио од византијског цара Романа Лакапина, али не и њему, који је цар постао 945. године, може се закључити да је Часлав владао Србијом до 943. године. Уједно се и последњи делови из 32. главе списка *О народима* односе на 934/935. годину.⁴³

Развој српске државности имао је свој континуитет од краја VIII века, па до скоро средине X века, упркос политичким кризама, нарочито у периоду током друге и треће деценије X столећа. За време владавине кнеза Влстимира Травунија је припојена Србији, а за време кнеза Петра Гојниковића област Неретљана, док је Часлав Клонимировић успео да припоји Захумље, а можда и Дукљу. Ипак, ове кнежевине су сачувале своју индивидуалност, имајући своје посебне владаре, чија је деловање било такво да се они могу окарактерисати као удеоно кнежеви.⁴⁴

Након смрти кнеза Часлава, држава се распала на области од којих је била састављена, али је дошло и до поделе Србије на западни део, односно Босну и источни део тј. Рашку.⁴⁵ Византија, Бугарска и Угарска умногоме су допринеле оваквом стању, а посебно промена између Бугарске и Византије у односу снага. За време владавине бугарског цара Петра (927-969) Бугарска је доста ослабила, што је омогућило снажење Србије. Међутим, када је Византијски цар Јован Цимискије 971. године потчинио Бугарску, на источној граници српске државе нашла се византијска војска, након чега је отпочео процес обнављања византијске власти.⁴⁶

Византијска тема Морава формирана је у долини Велике Мораве и око њеног ушћа, а византијски протоспатар Јован је постао катепан Раса, под чијом управом су се тада нашли источни делови Србије. Ако већ тада Србија није била подељена на Рашку и Босну, стварање катепаната у Расу умногоме је довело до тога.⁴⁷

Оваква територијално-управна организација Византије опстала је кратко време, односно до 976. године, када избија устанак Словена у Македонији, који су за цара прогласили Самуила, једног од својих вођа, са идејом да обнове бугарску државу. Највећи непријатељ била им је Византија, којом је у то време владао Василије II (976-1025). Обојицу

владавине, в. Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, 28-29; *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 57, нап. 193. Овакво тумачење прихватио је и П. Коматина, *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, 261.

⁴¹ Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, 423; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 53-55.

⁴² *Ljetopis popa Dukljanina*, 64-66.

⁴³ *Византијски извори за историју народа Југославије* II, 57; Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, 423; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 55. Према другачијим мишљењима, недостатак описа о завршетку владавине кнеза Часлава Клонимировића у спису Константина Порфирогенита, тумачен је као да је он још био на власти када је средином X века завршен спис *De administrando imperio*, а можда и до смрти цара писца Константина Порфирогенита 959. године, в. М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 64; М. Алексић, *Српске земље пре Немањића*, 292-293.

⁴⁴ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 65. Детаљно о удеоном кнежевинама в. Исти, *Српске удеоно кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997), 45-62.

⁴⁵ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 25.

⁴⁶ *Историја српског народа* I, 167-168 (С. Ћирковић).

⁴⁷ Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997), 35.

је одликовала војничка способност, па је сукоб био дуготрајан и тежак.⁴⁸

Цар Самуило је имао тежњу да освоји све оне крајеве, који су некада били под влашћу бугарских царева. Освојио је, пре свега, из својих центара Преспе и Охрида целу Македонију, потом Тесалију, Епир, матичне бугарске земље између Дунава и планине Балкана, као и територију северно од Македоније до Дунава и Саве, укључујући и Срем. Дакле, он је загосподарио и византијском темом Моравом, али и катепанатом са центром у Расу. Вероватно се власт цара Самуила проширила и даље на запад, односно у Босну.⁴⁹

На мети освајања цара Самуила нашао се византијски Драч, а истовремено и Дукља, Котор, Дубровник и Далмација. До пред крај X века Дукља није била у фокусу интересовања суседних држава, па су из тог разлога изворна обавештења о њој оскудна. Градови у приморју Дукље били су тада под влашћу Византије. Током IX и X века, а и касније, царски намесници у Драчу, разни стратежи, архонти, катепани и дукле, држали су Дукљу под чврстом контролом. Котор се налазио у саставу византијске теме Далмације, а византијске војне посаде налазиле су се у Љешу, Улцињу и Бару.⁵⁰

Освајањима цара Самуила постепено се стварао притисак, који се могао осетити деведесетих година X века и у Дукљи и у Драчу. Управо у ово време се на челу Дукље налазио кнез Јован Владимир, који је био потчињен византијском цару. Он је покушао да се одупре Самуиловом нападу, али је био побеђен и приморан да постане његов вазал, чијом се ћерком оженио. Јован Владимир је 1016. године мучки убијен по наређењу узурпатора Самуиловог престола, цара Јована Владислава (1015-1018).⁵¹

Јован Скилица, византијски хроничар, нас обавештава да „док је Трималијом и оближњим областима Србије владао Владимир, по кћери Самуилов зет, човек правичан и мирољубив и пун врлине, прилике су у Драчу биле мирне“.⁵² Овде треба истаћи да су у византијским изворима често коришћени архаични и антички називи за земље и народе, због чега се и Срби често називају Трибалима и Далматима. Дакле, на основу тога можемо закључити да су сви поданици Јована Владимира били Срби, тј. Трибали и Срби, што је заправо исто. Из овога проистиче да се до краја X века, у Дукљи учврстила етничка свест и усталило осећање припадности српском народу.⁵³

На овом месту морамо скренути пажњу на ненаучне ставове и неприхватљиве студије, према којима се прошлост средњовековне Дукље посматра као историја „прве црногорске државе“. У књизи Божицара Шекуларца која се бави историјом Дукље у време породице Војислављевић, заступљен је управо овакав, ненаучни став, при чему аутор саму породицу Војислављевић наводи као „прву црногорску династију“.⁵⁴

Из досадашњег излагања јасно је да је простор Дукље етнички био насељен Србима, а неки посебан „дукљански народ“ никада није постојао. Државно-правни положај Дукље,

⁴⁸ *Историја српског народа I*, 168 (С. Ћирковић); С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1997, 44-45.

⁴⁹ *Историја српског народа I*, 168 (С. Ћирковић). Детаљно о фазама Самуилових освајања в. С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 93-120.

⁵⁰ Ј. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, ЗРВИ 8/2 (1964), 117-132; *Историја Црне Горе 1*, 382 (Ј. Ковачевић); М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 67.

⁵¹ *Историја Црне Горе 1*, 382, 384 (Ј. Ковачевић); С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 114-115, 126; М. Благојевић, *Немањини и државност Дукље – Зете – Црне Горе*, Зборник Матице српске за историју 83 (2011), 9.

⁵² *Византијски извори за историју народа Југославије III*, Београд 1966, 117.

⁵³ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 67-68.

⁵⁴ В. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojslavljevića*, Cetinje 2007, 7, 13, 43. На исти начин приступио је и Живко Андријашевић, који такође породицу Војислављевић наводи као „прву црногорску династију“, в. Ž. Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Beograd 2016², 18. Б. Шекуларец је породицу Балшић назвао „другом црногорском династијом“, представљајући историју Зете под Балшићима као наставак историје дукљанске државе, в. В. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje 2011, 7, 10-11. О овом научно неутемељеном ставу биће више речи у поглављу које се бави државно-правним положајем Зете након распада Српског царства и приликама у Зети за време породице Балшић.

односно Зете се током средњег века мењао, али је етничка свест о припадности српском народу на овом простору остала непромењена, што ће још једном бити потврђено даљим, али и целокупним излагањем у овом раду.

За време владавине цара Самуила није могла да постоји ниједна самостална српска држава, а након слома Самуиловог царства, византијски цар Василије II тежио је да обнови византијску власт на целој територији којом је управљао цар Самуило, али и више од тога. Он је обнављао старе теме и уводио нове. Тема Драч и тема Далмација имале су снажан политички утицај над свим српским земљама у Приморју, који се осећао и дубље у унутрашњости. Тема Бугарска са центром у Скопљу била је организована од средишњих делова Самуилове државе, и због свог значаја је уздигнута на ранг катепаната, односно Дуката, што се десило и са темом Драч.⁵⁵

Када су Византинци освојили Сирмијум, поверили су управу у новоосвојеној области Константину Диогену, који је пре тога био архонт у крајевима јужно од Саве. За њега се везује да је био стратег Србије, а што се односи на византијску новоформирану тему Србију. Константин Диоген је касније постао дука Солуна, Бугарске и Србије, што се поново односило на теме.⁵⁶

Центар теме Србије се можда налазио у граду Расу, пошто је за време цара Јована Цимискија био седиште византијског катепана, али исто тако је могуће да је тема Србија обједињавала крајеве који се спуштају према Сави, с обзиром да се стари српски град Соли (Тузла) налазио у долини Спрече. Формирање ове теме са седиштем у Расу или негде северније према Сави, свакако представља покушај урушавања српске државности на овом простору, јер није било простора за вазалне кнежевине. Слична ситуација је вероватно била и у српским приморским кнежевинама, пошто током прве две деценије након уништења Самуиловог царства, нема помена ни о једном српском кнезу.⁵⁷

⁵⁵ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 296-298; *Историја српског народа I*, 170-172 (Љ. Максимовић).

⁵⁶ Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, 39-41.

⁵⁷ *Историја српског народа I*, 174-175 (Љ. Максимовић); Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, 40-41; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 69.

II Друштвено-политички оквири

1. Српска државност у Дукљи

Током периода између 1018. и 1038. године, српска државотворност је озбиљно била угрожена, али је тражила и проналазила начине да се поново испољи. Било је потребно да се створи ново политичко језгро у некој српској земљи, која би у овом тренутку била најпогоднија за организовање. То би уједно и значило премештање и померање центра српске државности из једне у другу српску земљу, која има водеће место у држави.⁵⁸

Процес обнављања српске државности отпочео је у Дукљи. Разлоге можемо тражити на више места, а један од њих свакако је проистицао из успомене на кнеза Јована Владимира, чија је мученичка смрт, а за живота јуначки отпор и честито држање остало у сећању, због чега га је и црква прогласила за светитеља. Са друге стране, разлози се огледају и у привредном и друштвеном развоју Дукље, који је подстакнут постојањем градских насеља у Приморју. Коришћене су и аграрне површине. Тада је земљиште око Скадарског језера, уз обале, имало већу површину него данас, па се због постојања услова могао прехранити већи број људи.⁵⁹

Према *Летопису попа Дукљанина*, Петрислав, Владимиров отац, је владао Дукљом током последњих деценија X века, с обзиром да писац помиње како се то збило у време када се уздигао бугарски владар Самуило (976-1014).⁶⁰ Иако је Дукљанинова хронологија често нетачна, он говори и о Петрислављевој браћи Драгимиру и Мирославу. Према Дукљаниновим речима, Драгимир је управљао Травунијом и Захумљем, док је Мирослав владао у Подгорју, али је он погинуо током олује на Скадарском језеру. Краљ Петрислав, који је владао Зетом, је тада преузео Мирослављеве поседе.⁶¹ Постоји печат византијске изrade, који је објавио Г. Шламберже, а који потврђује постојање Владимировог оца Петрислава, с обзиром да је по стилским особинама датиран у крај X или почетак XI века.⁶²

Поп Дукљанин нас обавештава да је у доба док је Владимир био младић бугарски цар Самуило провалио у Дукљу.⁶³ Владимир се тада склонио на планину Олбик, недалеко од Скадра. Део бугарске војске остао је под Обликом, а други је наставио опсаду Улциња. Утврђење Облик било је уједно и седиште једног од дукљанских жупана, који је према писцу *Летописа* обећао Самуилу да ће му довести Владимира, с тим да се у даљем излагању губи смисао овог обавештења, пошто се Владимир, увидевши безизлазност ситуације, сам предао.⁶⁴

Владимир је по заробљавању упућен у бугарску престоницу Преспу, где је и утамничен. Самуило је одустао од освајања Улциња, али је спалио Котор и Дубровник,

⁵⁸ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 71.

⁵⁹ Исто, 71-72.

⁶⁰ *Ljetopis popa Dukljanina*, 77; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 67.

⁶¹ *Ljetopis popa Dukljanina*, 77-78; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 67.

⁶² Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 67, нап. 180.

⁶³ *Ljetopis popa Dukljanina*, 78. Т. Живковић сматра да је до овог похода дошло 1009/1010. године и да је Владимир преузео власт у Дукљу око 1000. године: Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, Историјски часопис 49 (2002), 9-25; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 68. С. Пириватрић је сматрао да је до Самуиловог похода на Далмацију дошло после битке код Сперхеја, односно након јесени 996. године, в. С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 113.

⁶⁴ *Ljetopis popa Dukljanina*, 78-79; Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, 12; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 68.

стигавши преко Захумља све до Задра, одакле се преко Босне и Рашке, вратио у Бугарску.⁶⁵ Тада је дошло до привременог заузимања Дукље, Травуније, Захумља, Босне и Рашке. Траба истаћи да је Самуилово освајање било усмерено ка Византији, а да се Дукља нашла на путу ове офанзиве вероватно из разлога што је постојала нека врста сарадње између Византије и Дукље.⁶⁶

Владимира је док је био у тамници, према *Летопису*, свакодневно обилазила Самуилова кћерка Косара, чије је црквено име било Теодора, која се у њега заљубила, док га је неговала, и успела је да измоли оца да јој дозволи да се за њега уда.⁶⁷ Политичка процена цара Самуила највероватније је утицала да он донесе одлуку о склапању брака. Самуило је и своју другу кћерку удао за византијског заробљеника Ашота, сина солунског дуче Григорија Таронита.⁶⁸

Владимир је након женидбе са Косаром поново био дукљански владар, док је његов стриц Драгимир добио Травунију, којом је и раније управљао.⁶⁹ Према Попу Дукљанину, стиче се утисак да Владимир није дуго владао, јер је после мало времена умро Самуило, а власт у Бугарској је преузео његов син Гаврило Радомир. Изгледа да је до 1014. године, прошло неколико година, највише пет, од тренутка када је Владимир поново преузео власт.⁷⁰ Јован Скилица је као што смо већ помињали истакао да „док је Трималијом и оближњим областима Србије владао Владимир, по кћери Самуилов зет, човек правичан и мирољубив и пун врлине, прилике су у Драчу биле мирне“.⁷¹

Под Трибалијом се свакако мисли на простор, који је био насељен српским народом, а у овом случају вероватно се мисли на Дукљу и Србију, односно један њен део. Самуилов поход из 1009/1010. године на Дламацију, а потом и на Босну и Србију имао је за последицу да су ове области постале потчињене бугарском цару. Он их је могао доделити на управу своје зету Владимиру, који је највероватније поред северног дела драчке области, добио и Дукљу и југозападне делове тадашње Србије, могуће земље у сливу Таре и Лима.⁷²

Септембра 1015. године Јован Владислав, син Самуиловог брата Арона, је погубио Гаврила Радомира,⁷³ након чега је намеравао да уклони и Владимира, који је наводно позван да дође на двор, у Преспу. Косара је одговарала Владимиру из страха да му се нешто лоше не деси, па је она уместо њега отишла у Преспу, али се Јован Владислав према њој понео сасвим учтиво. Бугарски цар је поново упутио писмо Владимиру, истакавши да нема чега да се боји, јер се ни његовој жени ништа лоше није догодило. Владимир је, иако је знао да ће вероватно страдати, прихватио други позив и отишао је у Преспу у пратњи двојице епископа. Према *Летопису*, током пута су биле постављене заседе са циљем да се Владимир убије, али су га штитили *анђели божји*. Када је дошао у Преспу, убијен је 22. маја 1016. године приликом изласка из цркве. Док је Владимирово тело Косара пренела из Преспе у Крајину, страдао је и Јован Владислав током опсаде Драча. Владимирова жена Косара окончала је живот у

⁶⁵ *Ljetopis pora Dukljanina*, 79-80.

⁶⁶ Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, 12; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 69.

⁶⁷ *Ljetopis pora Dukljanina*, 80-81, нап. 190.

⁶⁸ Византијски извори за историју народа Југославије III, 91; Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, 13; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 69.

⁶⁹ *Ljetopis pora Dukljanina*, 81.

⁷⁰ *Ljetopis pora Dukljanina*, 81; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 70. Детаљно о последњим годинама Самуилове владавине, в. С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 120-123.

⁷¹ Византијски извори за историју народа Југославије III, 117.

⁷² Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 70-71. Предраг Коматина мишљења је да се у *Краткој историји* Јована Скилице под Трибалијом мисли на Дукљу, а под Србијом на Србију. Он истиче да је Скиличина земља Трибала иста она коју Кекавмен назива Дукља, в. П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012), 160-170.

⁷³ С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 123-124.

манастиру, где је он био сахрањен.⁷⁴

Јован Скилица каже да се Владимир, пошто је поверовао заклетвама Јована Владислава, које му је овај дао преко архијереја Бугарске, Јована, добровољно предао. Био је преварен и мало после погубљен.⁷⁵ Владимирову смрт и Поп Дукљанин и Скилица, иако два хронолошки удаљена писца, описују на сличан начин, па можемо рећи да се ради о поузданом сведочанству. Јован Владислав је вероватно сматрао да у Дукљи може доћи до промене у политици, односно да се дукљански владар приклони византијској страни, због чега је и дошло до Владимировог погубљења.⁷⁶

Владимир је током своје владавине био у зависном положају, најпре према Византији (1009/1010. године), а потом и према Бугарској (1009/1010-1016. године). Био је први владар који је поштован као светац у некој српској кнежевини. Место Крајина, где је према *Летопису*, Косара пренела Владимирово тело, и сахранила га у цркви Свете Марије, не постоји. Назив се можда односи на читаву област између Скадра, Улциња и Драча, тј. на погранично подручје византијске теме Драч и Дукље. Мошти Св. Владимира данас се чувају у манастиру који се налази у долини речице Куше, лево од пута Елбасан – Скадар.⁷⁷

Након освајања Самуилове државе, византијски цар Василије II Македонац, дозволио је покороном становништву да плаћа порез и даље у натури, а не у новцу, како је то било у старим византијским провинцијама. Међутим, неколико година после смрти цара Василија (1025), Византија се нашла у дубокој кризи, због чега је потреба за новцем постајала све већа. Тада је дошло до промене, па је донета одлука да се порез и у недавно покороном областима убире у новцу. Ово је било претешко за економске могућности становништва у централним и западним деловима Балканског полуострва, што је довело и до великог незадовољства, а чији су резултат били устанци, који су се низали један за другим.⁷⁸

Србија, под којом мислимо на српске земље у унутрашњости, али можда и на српске кнежевине у Приморју, била је међу првима која се дигла на устанак. Половином 1034. године, устанак је покренут, али је угушен до августа 1036. године, и вероватно је захватио Травунију под вођством кнеза Стефана Војислава, кога су након пораза заробили и одвели у Цариград. Он је успео да се спасе и да поново, по други пут, подигне устанак у Дукљи.⁷⁹

Порекло родоначелника дукљанске династије, Стефана Војислава, није у потпуности расветљено. Према Попу Дукљанину, Драгимир, владар Травуније и стриц дукљанског кнеза Владимира, био је отац Доброслављев. Оно што у *Летопису* пише о Доброславу, његовим устанцима против Византије, може се на основу византијских извора, које доносе Скилица, Зонара и Кекавмен, приписати Стефану Војиславу. Стиче се утисак да је Поп Дукљанин од Стефана Војислава начинио Доброслава.⁸⁰

Драгимир је највероватније протеран из Травуније 1009/1010. године у време Самуилове офанзиве. Када се Владимир оженио Самуиловом кћерком Косаром, Драгимиру је враћена управа над Травунијом. Њих двојица су тако владали у својим областима као вазали бугарског цара. Драгимир је након погибије Јована Владислава покушао да се учврсти у Дукљи. Највероватније током прве половине 1018. године приспео је са војском у Бококоторски залив, одакле су га Которани примили на острво Света Габријела (данашњи Страдиоти), где је нападнут током гозбе. Убијен је у цркви у којој је покушао да се склони.

⁷⁴ *Ljetopis pora Dukljanina*, 81-85; С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 126; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 71.

⁷⁵ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 117-118.

⁷⁶ С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 126; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 71-72.

⁷⁷ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 72, 74.

⁷⁸ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 295, 308.

⁷⁹ *Историја српског народа* I, 182 (С. Ћирковић); М. Благојевић, *Немањини и државност Дукље – Зете – Црне Горе*, 10.

⁸⁰ *Ljetopis pora Dukljanina*, 85-88; *Историја Црне Горе* 1, 386 (Ј. Ковачевић); Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 75.

Према Дукљанину, завереници су хтели да окончају постојање династије, чији су их припадници тлачили.⁸¹

Дукљанинов Доброслав је када је одрастао, помагао Византинцима да се утврде у Дукљи, давајући им савете како да поступају са народом.⁸² Интересантно је да Дукљанин не зна тачно име родоначелника династије која Дукљом влада у време када он пише своје дело. Вероватно је постојао јак разлог зашто је историјског Стефана Војислава назвао Доброславом, али можда и није. Тибор Живковић је претпостављао да је пуно имо овог владара било Стефан Доброслав Војислав, чиме је покушао да реши проблем Дукљаниновог Доброслава и Скиличиног и Кекавменовог Војислава, али се тако нешто не може доказати.⁸³

Први устанак против Византије од стране Стефана Војислава одиграо се након смрти цара Романа III Аргира, који је преминуо 11. априла 1034. године. Када је у питању ова побуна ништа ближе није познато. Зна се на основу Скиличиног увода о почетку другог устанка у Дукљи, да је Стефан Војислав био поражен и као заробљеник одведен у Цариград.⁸⁴ Дакле до првог устанка је дошло 1034/1035. године, а Војислављево заробљеништво је у Цариграду трајало три или четири године, односно, до око 1039. године. Када се вратио из заробљеништва у Дукљу, Стефан Војислав није мировао, али Византија 1040. године није могла одмах да одговори, јер је била заузета борбама са Петром Одељаном, који је узбуркао шире подручје бившег Бугарског царства.⁸⁵

Стефану Војиславу је на почетку сукоба срећа била наклоњена. Наиме, један брод, који је византијском цару превозио око 332 килограма злата, насукао се на обалу која је била под његовом контролом. Одбио је да врати заплењено злато византијском цару, после чега је дошло до безуспешног напада велике византијске војске на Дукљу, 1040. године. Након две године друга византисјка војска је кренула ка Дукљи, и овог пута продрла је дубоко, пљачкајући на свом путу. Када се враћала са великим пленом, нашла се у заседи дукљанске војске и претрпела велике губитке. Изгинуло је две трећине византијских ратника,⁸⁶ а Стефан Војислав који се успешно одбранио, имао је убрзо под својом влашћу осим Дукље и Травунију и Захумље. На тај начин се центар српске државности након неколико деценија премештао из унутрашњости у Приморје, односно у Дукљу.⁸⁷

У време када су се Византинци одлучили за обрачун са Стефаном Војиславом, поједини византијски команданти су покушавали да га уклоне на разне начине.⁸⁸ Тако Кекавмен помиње да је Војислав Диоклићанин био топарх у Зети и Стону и да је заробио византијског стратега у Дубровнику Катакалона Клазоменског. Стратег је хтео да зароби Војислава, понудивши му да буде кум на светом крштењу његовог детета, а истовремено намеравајући да том приликом оствари свој план. Ипак, оно што је наменио Војиславу, десило се њему, јер је дукљански владар вештије припремио замку за свог супарника.⁸⁹

Како су се у оквирима државе кнеза Стефана Војислава налазили Травунија и

⁸¹ *Ljetopis pora Dukljanina*, 85-86; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 75-76.

⁸² *Ljetopis pora Dukljanina*, 87; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 76.

⁸³ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 77-78.

⁸⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 156-157; *Историја Црне Горе* 1, 387 (Ј. Ковачевић); *Историја српског народа* I, 182 (С. Ћирковић); Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 82.

⁸⁵ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 82. Према мишљењу Предрага Коматине, који се бавио дефинисањем термина *Трибалија* и *Србија* у делу Јована Скилице, устанак Стефана Војислава против царске власти није започео у Дукљи и приморју, већ у континенталној Србији, односно познијој Рашкој, в. П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, 170.

⁸⁶ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 157-161; Ј. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, 124; *Историја Црне Горе* 1, 388 (Ј. Ковачевић); Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 82.

⁸⁷ *Историја српског народа* I, 186 (С. Ћирковић); М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 73-74; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 26.

⁸⁸ *Историја Црне Горе* 1, 388 (Ј. Ковачевић).

⁸⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 211-213.

Захумље, можемо закључити да су већину становништва чинили Срби, што је важно за утврђивање етничке припадности, а о чему говори обимна историјска грађа из овог периода проистекла као последица ратовања између Византије и кнеза Стефана Војислава.⁹⁰

Према Јовану Скилици, Стефан Војислав је „архонт Срба“, који је након повратка из Цариграда „заузео земљу Срба“, тј. Дукљу, пошто је пре тога одатле протерао византијског намесника.⁹¹ Он нас обавештава да је Стефан Војислав најпре, на почетку устанка „заузео илирске планине“⁹², што се свакако односило на планинске пределе српских кнежевина у Приморју.⁹³ Кнез Војислав је одатле „Трибале и Србе и околна племена подложна Ромејима нападао и пљачкао“.⁹⁴ Овде се мисли на Србе који су у почетку остали лојални Византији, па се нису одмах прикључили устанку.⁹⁵ Византијски цар је тада наредио намеснику теме Драч да са војском „крене на Трибале“, што је овај и учинио. „Срби“ су му намерно омогућили да пустоши и пали поља, док су они „заузели и чували теснаце“. Сачекавши их у заседи, уништили су византијску војску од 40.000 војника.⁹⁶

Као што смо већ помињали, и византијски писац Кекавмен доноси нам такође обавештења о кнезу Стефану Војиславу. Обавештава нас да је у Дукљи против намесника Драча са успехом ратовао „Травуњанин Србин“.⁹⁷ Речено указује да је Требиње можда ближа постојбина кнеза Стефана Војислава.⁹⁸ Са друге стране, помиње се „Војислав Дукљанин“ као „топарх“ градова у теми Далмацији, нарочито Стона, где је осујетио византијског стратега у Дубровнику у намери да га зароби.⁹⁹ Свакако можемо закључити да је Стефан Војислав по пореклу из Требиња и да је као српски владар управљао државом која је обухватала Дукљу, Травунију (Требиње) и Хумску Земљу.

Стефана Војислава наследио је његов син кнез Михаило који је „постао владар Трибала и Срба“.¹⁰⁰ На основу до сада реченог можемо закључити да су без икакве сумње кнез Стефан Војислав и његов син кнез Михаило владари Срба у Дукљи, Травунији и Захумљу. Не може се говорити о неком посебном „дукљанском народу“, с обзиром да је етничка свест о припадности српском народу била са сигурношћу стабилизована у Дукљи до краја X века, а нарочито у доба кнеза Јована Владимира, и као таква остала без промена и у доба кнеза Стефана Војислава и његовог сина Михаила.¹⁰¹

Стефан Војислав није дуго уживао у својој победи, пошто се једну или две године касније разболео и умро у своме двору у Прапатни. Сахрањен је у својој капели, у цркви Светог Андрије.¹⁰² Није могуће утврдити на основу сачуваних извора колико се држава кнеза Стефана Војислава и његових наследника простирала дубоко у унутрашњости Балкана, али је уједињавање српских кнежевина у Приморју на челу са Дукљом представљало важан догађај

⁹⁰ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 74.

⁹¹ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 157; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 74.

⁹² *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 159.

⁹³ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 74.

⁹⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 159.

⁹⁵ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 74.

⁹⁶ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 159-161.

⁹⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 210; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 75.

⁹⁸ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 75.

⁹⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 212-213; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 75.

¹⁰⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 159-161.

¹⁰¹ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 75. Због свега наведеног још једном можемо оспорити потпуно неосноване и у историјским изворима неутемељене ставове напред поменутог Б. Шекуларца, према чијем мишљењу је „knez Vojislav rodonačelnik prve crnogorske dinastije Vojislavljevića“, која је на челу „prve crnogorske države Duklje“, в. В. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, 7, 13, 43.

¹⁰² Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 85.

у развоју српске државности.¹⁰³

Кнеза Стефана Војислава наследио је његов син Михаило, који је владао сигурно после 1055. до око 1081. године. Направио је промену у политици, па је за разлику од свога оца, са Византијом успоставио пријатељске и савезничке односе, због чега је од цара добио титулу протоспатара, о чему нас обавештава Јован Скилица.¹⁰⁴

Расцеп цркве који се одиграо 1054. године непосредно је утицао на обликовање српске државности, као и формирање Охридске архиепископије које је поделило српски етнички простор. Границе између источне православне и западне католичке цркве пресецао је и међународном положају Византије. Године 1071, Турци Селџуци су поразили византијску војску и освојили највећи део Мале Азије, док су Нормани, са друге стране, освојили Бари, последње упориште Византије у Јужној Италији. Ово се одразило на српске земље у Приморју, пошто су добиле новог суседа на Јадранском мору и у Јужној Италији, што је за последицу имало да је дукљанска држава морала да се спољнополитички оријентише према овим новонасталим околностима.¹⁰⁶

Годину дана касније (1072), на простору између Ниша и Скопља, избио је устанак против Византије под вођством Ђорђа Војтеха, који се затим проширио на југ до Костура у Грчкој. Устаници су помоћ потражили од дукљанског кнеза Михаила, уз понуду и обећање да ће његовог сина Константина Бодина, поставити за владара државе коју ће створити.¹⁰⁷

Како је устанак избио у „теми“ Бугарској, а успомена на бугарску државу је и даље била жива, намера је била да се обнови бугарско царство. Кнез Михаило је прихватио да помогне и послао је одред искусних ратника заједно са својим сином Бодином. Устаници су га када је дошао у Призрен прогласили за цара и том приликом му дали име Петар, из разлога што их је оно подсећало на име последњег бугарског цара или на име вође устанка из 1040. године Петра Одељана.¹⁰⁸ Византиски намесник теме Бугарске Нићифор Карантин је окупио војску и упутио се ка Призрену са намером да угуши устанак, али је у току припрема смењен, док се његов наследник Дамјан Даласин није показао као способан војсковођа, јер је претрпео пораз у бици која је уследила. После овога устаници су загосподарили и Скопљем.¹⁰⁹

Устаници су одлучили да искористе остварени успех и прошире своју територију, па су се поделили у две групе. Бодин је ишао према Нишу, док је Михаилов војсковођа Петрило, који је до тада био уз Бодина, кренуо ка југу и зеузео Охрид и Девол, после чега је напао Костур. Међутим, поход на Костур, где су биле окупљене велике византиске снаге, није имао

¹⁰³ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 76.

¹⁰⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 162; *Историја српског народа I*, 186-187 (С. Ћирковић). Постоје и другачија мишљења када је у питању почетак Михаилове владавине, па је неки аутори смештају у 1046. годину, водећи се податком из *Барског родослова* да је Михаилова владавина трајала 35 година, а знајући да се Михаилов последњи помен везује за 1081. годину, в. *Историја Црне Горе* 1, 391 (Ј. Ковачевић); Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 85.

¹⁰⁵ *Историја српског народа I*, 187-188 (С. Ћирковић).

¹⁰⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 326-327; *Историја Црне Горе* 1, 392 (Ј. Ковачевић); Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072-1075*, *Историјски часопис* 47 (2000), 39.

¹⁰⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 177-180; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 327; *Историја Црне Горе* 1, 392 (Ј. Ковачевић); *Историја српског народа I*, 190 (С. Ћирковић); Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072-1075*, 38; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 85.

¹⁰⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 179-180, нап. 22, 23.

¹⁰⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 180-181; *Историја српског народа I*, 190 (С. Ћирковић). Тибор Живковић истиче да је Бодиново проглашење за бугарског цара уследило тек после битке код Призрена, а не приликом спајања српских и бугарских снага указујући на речи које понавља Скиличин Настављач после описа овог догађаја да „Бугари сасвим отворено прогласе Бодина за цара“, в. Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072-1075*, 46. За опис ових дешавања по Скиличином Настављачу, в. *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 180-181.

успеха. Петрило је поражен и морао је да се повуче преко неприступачних планина, у Дукљу, код свог господара Михаила.¹¹⁰

Бодин је током овог периода у Нишу и његовој области постигао успехе. Ипак, византијска војска је успела да освоји Скопље, пошто је град предао Ђорђе Војтех уз јемство да му се неће ништа догодити, али је и поред тога остао непријатељ РOMEЈА, па је јављао Бодину да пође на Скопље како би уништио византијску војску. Бодин се одазвао на овај позив и кренуо ка Скопљу, што се дешавало током децембра месеца. Византинци су, по свему судећи, били обавештени о овоме, па су му пошли у сусрет, поставили заседу и поразили га код места Пауни на Косову. Одред који је послао краљ Михаилo као помоћ под Италијаном Лонгивардопулом, који је постао краљев зет у међувремену, прешао је на страну РOMEЈА.¹¹¹

Бодин је заробљен и одведен у Цариград, а одређено време био је манастиру Светог Сергија, након чега је послат у Антиохију. Трајање Бодиновог заробљеништва није познато, али је он из њега успео да се ослободи тако што је Михаилo потплатио млетачке трговце, који су отели престолонаследника и вратили га у Дукљу.¹¹² Дакле, снага Дукље, као и устаника није била велика, па је Византија угушила овај устанак. Чињеница да се дукљански владар умешао у ова дешавања показује нам да су постојали непријатељски односи између Дукље и Византије 1072. године. Они су се наставили и после Бодиновог избављења из заробљеништва, због чега се Дукља нашла у ситуацији да сарађује са Норманима у Јужној Италији, као и са папом у Риму. Кнез Михаилo није више ни формално признавао власт Византије, па је дошло до отвореног рата. Нићифор Вријеније, византијски намесник Драча, у периоду између 1075. и 1077. године успешно је ратовао против Дукље.¹¹³

Византијски писци, који нас обавештавају о сукобима између Дукље и Византије, говоре, између осталог, и о етничкој припадности становништва Дукље. „Скиличин Настављач“ каже како је „народ Срба које и Хрватима називају“, кренуо да освоји Бугарску.¹¹⁴ Јован Зонара нас обавештава у вези са истим догађајем како је „народ Хрвата, које неки називају и Србима, беше се подигао предузимајући да заузме земљу Бугара“.¹¹⁵ Очито је да византијски писци не уочавају разлику између Срба и Хрвата, па у првом случају који смо поменули изједначавају Србе са Хрватима, а у другом Хрвате са Србима. За странце је језичка сличност између Хрвата западно од Цетине и Срба источно од ове реке била велика. Како су се под духовном јурисдикцијом Рима налазиле српске приморске кнежевине, тако је сличност за православне Грке била још већа.¹¹⁶

Прави узроци избијања сукоба између Дукље и Византије нам нису познати. Помиње се како су наводно „Хрвати и Дукљани побунивши се цео Илирик злостављаху“, због чега је византијски намесник у Драчу на њих послао велику војску.¹¹⁷ Можда би прави разлог

¹¹⁰ Византијски извори за историју народа Југославије III, 181-183; Историја српског народа I, 190 (С. Ћирковић). О Петрилу је изнео хипотезу још Јован Ковачевић, претпостављајући да је то Петрислав, син Михаилов, а Бодинов полубрат, кога помиње писац Барског родослова, в. Историја Црне Горе 1, 392 (Ј. Ковачевић). Овакво мишљење деловало је оправдано и Тибору Живковићу, иако се оно не може чврсто поткрепити другим историјским изворима, в. Т. Живковић, Дукљанско-византијски рат 1072-1075, 46.

¹¹¹ Византијски извори за историју народа Југославије III, 183-185; Историја српског народа I, 191 (С. Ћирковић); Т. Живковић, Дукљанско-византијски рат 1072-1075, 46-48. К. Јиречек је сматрао да је Лонгивардопул био Лангобард из доње Италије, в. К. Јиречек, Историја Срба I, Београд 1978, 135.

¹¹² Византијски извори за историју народа Југославије III, 185; Историја Црне Горе 1, 393 (Ј. Ковачевић); Историја српског народа I, 191 (С. Ћирковић); Т. Живковић, Портрети српских владара (IX-XII век), 91-92.

¹¹³ М. Благојевић, Српска државност у средњем веку, 78.

¹¹⁴ Византијски извори за историју народа Југославије III, 177; М. Благојевић, Српска државност у средњем веку, 78.

¹¹⁵ Византијски извори за историју народа Југославије III, 255.

¹¹⁶ Н. Радојчић, Како су називали Србе и Хрвате византиски историци XI и XII века Јован Скилица, Нићифор Вријеније и Јован Зонара?, Гласник СНД 2 (1927), 1-13; М. Благојевић, Српска државност у средњем веку, 79.

¹¹⁷ Византијски извори за историју народа Југославије III, 238-241; Т. Живковић, Дукљанско-византијски рат 1072-1075, 38-39; М. Благојевић, Српска државност у средњем веку, 79.

требало тражити у дешавањима која су у вези са папским легатом, који је прихватио хрватског краља Димитрија Звонимира 1075. године за папског вазала и увео га у краљевско достојанство. Године 1077, из писма папе Гргура VII, у коме се највише говорило о парници између Сплитске и Дубровачке архиепископије, сазнајемо да је краљу Михаилу стављено у изглед добијање папске заставе.¹¹⁸

Краљ Михаило је подржавао и штитио Дубровачку архиепископију, из разлога што је Дубровник у ово време био под његовом влашћу, а од решавања спора зависило је признање црвеног ранга краљевства Михаиловог од стране папе. Није било спорно краљевско достојанство и краљевска титула (гех) владара дукљанске државе, већ црквени ранг државе.¹¹⁹

Михаило је титулу и краљевску круну могао добити од папе Гргура VII (1073-1085), али можда и на неки други начин, због чега ово питање у науци остаје отворено.¹²⁰ Поуздано знамо да је Михаило постао краљ након 1072, а пре почетка 1078. године, највероватније 1077. године.¹²¹ Један владарски портрет са круном која одговара типу круне западних владара овог времена, односно XI-XII века, сачуван је у цркви Светог Михаила у Стону, али није извесно да је ово Михаилов портрет.¹²²

Михаило је током последњих година своје владавине наставио да ојачава везе са јужном Италијом, тј. са Норманима. Овакво политичко зближавање, крунисано је априла 1081. године браком између Бодина и Јаквинте, кћерке вође норманске странке у Барију, Архириза. Између априла/маја и октобра 1081. године, Михаило је умро, а власт у Дукљи преузео је његов син Константин Бодин, за време чије владавине ће Дукља достићи политички и војни врхунац и обезбедити превласт међу српским кнежевинама.¹²³

Прилике у окружењу доста су утицале на развој српске државности. Византија је, као тадашњи најближи сусед, пролазила кроз дуготрајну унутрашњу кризу, тако да није могла да утиче на краља Михаила и краља Бодина да ли ће признати врховну власт папе. За време њихове владавине у Цариграду се променило десетак царева, а криза је продубљена нападима Турака Селџука у Малој Азији и Нормана, који су прво нападали у Италији, а потом и на Балканском полуострву.¹²⁴

Одмах по преузимању власти, Бодин је морао да се суочи са тешком политичком одлуком, на чију страну да се стави у византијско-норманском сукобу.¹²⁵ Између Константина Бодина и византијског цара Алексија Комнина је, по свему судећи, између априла и октобра 1081. године дошло до споразума, који је свакако проистекао због опасности од Нормана из Јужне Италије, којима је Драч био први на удару. Новом византисјом цару су сви расположиви савезници били добро дошли, а Срби у суседству овог

¹¹⁸ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967, 139-141, 158 (= CD D); *Историја Црне Горе 1*, 393-394 (Ј. Ковачевић); *Историја српског народа I*, 189 (С. Ћирковић); Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 92-93; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 79. Застава (*vexillum*) је уз мач, шлем, копље, штит, коња, а могуће и буздован, спадала у ратничке инсигније, в. С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 23.

¹¹⁹ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 79-80. Јован Ковачевић је сматрао да до признавања Михаилове краљевске титуле никада није дошло, пошто није био решен спор са дубровачком црквом који је био услов за Михаилово признање, в. *Историја Црне Горе 1*, 394 (Ј. Ковачевић).

¹²⁰ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 80.

¹²¹ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 92-93.

¹²² Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072-1075*, 56; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 93. И. Стевовић је мишљења да је црква изграђена до 1055. године, в. И. Стевовић, *О првобитном изгледу и времену градње цркве Св. Михајла у Стону*, ЗРВИ 35 (1996), 189.

¹²³ Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072-1075*, 56; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 93, 95.

¹²⁴ *Историја српског народа I*, 192 (С. Ћирковић); М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 90. Детаљно о приликама у Византији током ових година, в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 323-330.

¹²⁵ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 95.

града били су без сумње важан чинилац. Овом приликом је Константин Бодин од цара могао добити достојанство протосеваста. Такође, могуће је да је тада Константину Бодину признат и виши ранг, исказан титулом ексусијаста.¹²⁶

Године 1081, месеца октобра, Нормани су се искрцали код Драча, а Георгије Палеолог, драчки дука, заговарао је пред царем Алексијем Комнином да се византијска војска не упушта у отворени сукоб, већ да се задовољи мањим сукобима и ометањем норманског снабдевања. Овакву наредбу требало је издати Бодину и Далматима, али и главарима земаља које леже у околини.¹²⁷

Међутим, млађи официри су тражили битку и превагнула је њихова стратегија. Бодин је своју војску развио у борбени положај, али није улазио у сукоб. Како нас обавештава Ана Комнина, Бодин је чекао да види развој битке, односно ако буде побеђивала византијска војска, он ће се укључити у борбу против Нормана, а ако буде губила, он ће се повући из битке.¹²⁸

Византијска војска се под Драчем распала, с обзиром да су се турски одреди који су се борили у њеном саставу разбежали, цар је био рањен и присиљен да напусти бојно поље.¹²⁹ Одлука Константина Бодина, да Византинцима не пружи војну помоћ, је на један посредан начин допринела победи Нормана.¹³⁰ Тиме је Бодин сачувао своју војску, захваљујући којој је изгледа успео да између 1081. и 1085. године наметне власт Рашки и Босни. Поставио је у Рашкој Вукана и Марка за жупане, а кнеза Стефана у Босни.¹³¹

Бодин је вероватно поучен искуством пораза из 1072. године донео одлуку на који начин би требало управљати стеченим земљама, Рашком и Босном. Наиме, Бодин је тада иако проглашен за бугарског цара, доживео издају од стране Ђорђа Војтехе, бугарског бољара, који га је позвао у помоћ против Византије. Стиче се утисак да становници области којом је краткотрајно управљао током овог војног похода, нису у њему видели легитимног владара. Потврда за овакво мишљење може се тражити и у Бодиновој одлуци да своје крштено име Константин, замени именом Петар, највероватније по узору на бугарског цара Петра, сина Симеоновог, оснивача Првог бугарског царства, што се догодило да би задобио симпатије тамошњег становништва.¹³²

Освајање нових области требало је да има трајан карактер, па је било неопходно осмислити другачији приступ. Могуће је да Бодин из тог разлога шаље у Рашку Вукана и Марка, дукљанске жупане, да тамо успоставе нову династију.¹³³ Према *Летопису*, Бодин је тражио да они и њихови синови положе заклетву верности њему и његовим синовима и наследницима.¹³⁴ С обзиром на то како је успостављена вазална обавеза нових владара Рашке према Бодину, може се закључити да су у питању две породице, тј. да су Вукан и Марко били браћа. Када је реч о Босни, изгледа да је Бодин поступио на сличан начин, где је поставио кнеза Стефана, који вероватно није био из Дукље, већ се радило о домаћем великашу, који је

¹²⁶ П. Коматина, *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011), 72. О печату Константина Бодина, на коме је посведочен са титулом протосеваста и ексусијаста, детаљно в. Ј. С. Cheynet, *La place de la Serbie dans la diplomatic byzantine à la fin du XIe siècle*, ЗРВИ 45 (2008), 89-98.

¹²⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 379; И. Коматина, *Српски владари у „Алексијади“ – хронолошки оквири деловања*, ЗРВИ 52 (2015), 176.

¹²⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 379; *Историја Црне Горе* 1, 395 (Ј. Ковачевић); И. Коматина, *Српски владари у „Алексијади“ – хронолошки оквири деловања*, 177.

¹²⁹ *Историја српског народа* I, 194 (С. Ћирковић); Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 96.

¹³⁰ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 90.

¹³¹ *Ljetopis pora Dukljanina*, 96-97; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 90. Према мишљењу Јована Ковачевића до заузимања Рашке и Босне је дошло око 1083/84. године, в. *Историја Црне Горе*, 1, 396 (Ј. Ковачевић). Ово мишљење прихватио је и: Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006), 453; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 97.

¹³² Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 97-98.

¹³³ Исто, 98.

¹³⁴ *Ljetopis pora Dukljanina*, 96-97.

требало да обезбеди премоћ дукљанском владару у тој области.¹³⁵

Изненадна смрт Роберта Гвискарда, 17. јула 1085. године, довела је до расула које је тада наступило међу Норманима, а највероватније и до безвлашћа јужно од дукљанских граница.¹³⁶ Податак који доноси писац *Барског родослова* да је Бодин тада предузео освајања у правцу Драча и наводно освојио град није одржив.¹³⁷ Бодин је можда само дошао у непосредну близину града и можда преговарао о његовој предаји, али га није заузео.¹³⁸

Између краља Бодина и великог жупана Вукана постојала је сарадња која се огледала у нападима на византијске територије.¹³⁹ Ипак, након повлачења Нормана 1085. године, византијски намесник Драча, Јован Дука, отпочео је контраофанзиву против Вукана и Бодина. Освојио је неке тврђаве које су биле запоседнуте од стране српског великог жупана, а у једној од битака потукао је и заробио краља Бодина (око 1090. године).¹⁴⁰

Бодин је пре овога, настављајући очеву политику изградње независне краљевине, успео да добије за барског епископа Петра повељу, од антипапе Климента III, која се датира на 8. јануар 1089. године, а којом је Бар уздигнут на ранг архиепископије.¹⁴¹ Тиме су заокружени сви елементи државности потребни једној краљевини.

Бодин се избавио из византијског заробљеништва, али је морао да призна врховну власт византијског цара, као и да преда неке од градова које је освојио. Његов углед је ослабио у српским земљама од овог тренутка, а у последњој деценији XI века није представљао нарочиту опасност за Византију, која је пажњу усмерила на деловање Вукана, рашког великог жупана. Бодинови неуспеси у борби довели су и до слабљења политичког утицаја дукљанске државе на српске земље.¹⁴²

У својим приморским областима Бодин се помиње само још једном. На путу ка Дукљи, пролазећи кроз Захумље, су се 1097. године нашли крсташи који су ишли у Свету земљу. Предводио их је гроф Рајмон Тулуски, који се с крљем Бодином састао у Скадру.¹⁴³ Тада су склопљени уговори и положене заклетве да Бодинови људи неће нападати крсташку војску и да ће бити обезбеђено снабдевање. Међутим, овај договор није уважаван, с обзиром да су крсташе стално нападале разбојничке скупине док су пролазили, што говори да

¹³⁵ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 98.

¹³⁶ *Историја српског народа I*, 194-195 (С. Ћирковић); Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 98.

¹³⁷ *Ljetopis pora Dukljanina*, 97. Овакво сведочанство је у историографији још давно окарактерисано као легендарно због чега се и одбацује, в. К. Жиречек, *Историја Срба I*, 137; *Византијски извори за историју народа Југославије III*, 383, нап.26, где се наводи и старија литература; *Историја српског народа I*, 194, нап. 32 (С. Ћирковић). Јован Ковачевић један је од ретких који је на овом месту поклатио пажњу *Барском родослову*, чини се, остављајући простора као да је наведено могуће, али је и истакао сведочанство Ане Комнине, које је најчешће прихваћено као веродостојно, а према коме су Византинци искористивши смрт Роберта Гвискарда и сами заузели Драч, в. *Историја Црне Горе I*, 396-397 (Ј. Ковачевић).

¹³⁸ Детаљно о овоме в. Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2015), 45-50.

¹³⁹ Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, 50.

¹⁴⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије III*, 383; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 99; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 90-91.

¹⁴¹ *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, edd. L. Thalloczy, C. Jireček, E. Shufflay, Wien 1913, 21-22 (= *Acta Albaniae I*); *Историја Црне Горе I*, 397-398 (Ј. Ковачевић); Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, у: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање. Научни скупови САНУ, Београд 1979, 45-48; *Историја српског народа I*, 195 (С. Ћирковић); Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, Београд 2004, 154; Исти, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 97. Како су се у науци у претходним годинама појавила нова тумачења око године када је дошло до уздицања цркве у Бару на ранг архиепископије, овом питању ће бити посвећена посебна пажња у делу овог рада који се бави црквеним и јурисдикционим проблемима.

¹⁴² *Историја српског народа I*, 195-196 (С. Ћирковић); М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 91.

¹⁴³ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 46; А. Узелац, *Крсташи и Срби (XI-XII век)*, Београд 2018, 76; Исти, *Немањићка Зета у делима западних путописаца и хроничара*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори. Од Зетске митрополије до Митрополије црногорско-приморске, ур. Д. Бојовић, Ниш 2021, 47-48.

становништво очито није поштовало наредбе и ставове свог краља.¹⁴⁴

Природни чиниоци умногоме су допринели да Дукља изгуби водећу улогу, јер је заузимала периферни положај када је реч о земљама које су населили Срби. Како је била без добрих природних саобраћајница, помоћу којих би била повезана са залеђем и како се налазила на крајњем југоистоку, између мора и високих планина, била је практично одвојена од површински већих и многољуднијих српских земаља. Дукља је своју моћ увећала политичким повезивањем са Травунијом и Захумљем, као и са жупама на јужном рубу Србије, без којих не би ни могло да дође до стварања краљевине. Ипак, територија саме краљевине била је површински мања у односу на српске земље које су остале ван њених граница, тј. Рашке и Босне.¹⁴⁵ Црквене прилике исто су утицале на слабење водеће улоге Дукље, односно спор између Дубровачке и Барске архиепископије, о коме ће у овом раду посебно бити речи.

Тибор Живковић је указао да су и економски потенцијали Дукље допринели да она изгуби значајну и водећу улогу. Према његовом мишљењу, за премоћ државе Војислављевића над суседним српским кнежевинама веома значајна је била област Травуније, са својим пашњацима и стадима стоке, која је вероватно била велики произвођач хране, меда, воска, вуне и коже.¹⁴⁶ Без Травуније, Дукља је била осуђена на привредно опадање, а један од разлога за сукоб између Рашке и Дукље била је тежња великих жупана да загосподаре Травунијом и изврше даљи пробој ка приморским градовима.¹⁴⁷ Како се мишљење Т. Живковића по овом питању претежно заснива на опису прилика у Дукљи које даје писац *Барског родослова*, наглашавамо да се и поменуто може посматрати само на нивоу претпоставке.

Важни су били и приморски градови у којима је од IX века постојао развој привреде, посебно у погледу занатства и трговине, на шта нас упућује постојање цркава у овим градовима, као и њиховом непосредном залеђу.¹⁴⁸ Још је Јован Ковачевић указао да је пољоприведа у околини градских зидина била мање важан економски фактор, односно да су у Котору, Будви, Бару и Улцињу, занатство и трговина били основ опстанка и просперитета. Постојање пољопривреде и сточарства била је одлика у унутрашњости.¹⁴⁹

Успон Рашке био је уочљив пред крај XI века, када се Византија прибојавала од заједничког напада краља Бодина и рашког великог жупана Вукана. Велики жупан је нападао у правцу Косова, продиравши кроз погранично подручје на територију Византије.¹⁵⁰ Алексије I Комнин (1081-1118), византијски цар, 1092. године, убрзао је да се утврди погранични појас

¹⁴⁴ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 46; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 101-102; И. Коматина, *Срби на путу крсташа*, Историјски часопис 64 (2015), 64-65. Наводна Бодинова опсада Дубровника, којој Тибор Живковић поклања пажњу, а о којој податке дају *Летопис попа Дукљанина* и дубровачки аналити, одиграла се по његовом мишљењу 1092/1093. године. Како је град показао отпор, Бодин је био принуђен да брани сопствене границе, због чега је морао да се повуче у Скадар, у коме се затекао и када су поменути крсташа 1096. године пролазили кроз Даламцију, в. Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, 50-57. Важно је нагласити да Ана Комнина после описа догађаја из 1091. године више не помиње Константина Бодина. Наводна Бодинова опсада Дубровника с правом је у старијој историографији сматрана легендом или је потпуно занемарена, в. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 139-140; *Историја српског народа I*, 196 (С. Ћирковић). Јован Ковачевић преноси причу о опсади Дубровника, али указује на легенде које доносе дубровачки аналити, в. *Историја Црне Горе I*, 398-399 (Ј. Ковачевић).

¹⁴⁵ М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, 66-67; Исти, *Српска државност у средњем веку*, 91.

¹⁴⁶ Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, 462. О привредим одликама у Требињу, в. Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998, 147-181.

¹⁴⁷ Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, 464-465.

¹⁴⁸ Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, 462; Исти, *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, 154-155, са наведеном старијом литературом и примерима.

¹⁴⁹ *Историја Црне Горе I*, 410 (Ј. Ковачевић).

¹⁵⁰ *Историја српског народа I*, 197-198 (Ј. Калић).

познат под називом „Зигос“, а који је обухватао простор између византијског Липљана на југу и српског Звечана на северу.¹⁵¹ Вукан је 1093. године успео да са војском продре до Липљана и запали га, пошто је граница била брзо формирана и слабо утврђена.¹⁵²

Алексије I Комнин је тада са војском пожурио да спречи даљи продор, у чему је и успео, а велики жупан Вукан је ступио у преговоре са њим, обећававши да ће испунити одређене услове ако мир буде склопљен. Византинци су касније силом покушавали да приморају Вукана да испуни све што је обећао, али је он изиграо поверење и са војском напао Византинце и победио их. Године 1094, наставио је и даље да напада, па је заузео Липљан и цело Косово, а одатле се упутио ка Скопљу, где је опустошио околину града, потом је заузео Полог и напао шире подручје Врања, где је, такође, опустошио околину.¹⁵³

Нешто касније је Вукан нападао и у правцу истока, где је трајно запосео долине Лаба, Топлице и Расине. Дакле, после ових похода границе Рашке ишле су из долине Ибра низ Топлицу до обала Јужне Мораве. Тада се граница државе приближила и обалама Велике Мораве, а све освојено било је значајно због формирања неколико великих жупа, међу којима је жупа Морава, која се налазила између Чачка и данашњег Краљева, северније је била жупа Борач, тј. Гружа, док су на истоку биле жупе Лаб, Топлица и Расина.¹⁵⁴ Пре ових освајачких похода, у саставу државе Рашке нашло се неколико „земаља“, као што су Дрина, Лим, Моравице, јужни део „оностраног“ Срема, а пре свих „земља“ Рашка, која је била политички центар.¹⁵⁵

Када је у питању територијално ширење српске државе са политичким језгром у „земљи“ Босни, немамо прецизнијих података који се могу довести у везу са другом половином XI и почетком XII века. Знамо само коначни резултат, на основу кога се може сагледати да је Босна проширила своје границе у правцу запада, на простору између Врбаса и Сане, где је формирана „земља“ коју су звали „Доњи Краји“. Утицај Босне проширио се и на север на све српске земље до обале Саве, односно на најважније жупе Усору и Соли.¹⁵⁶

Угарска је у ово време почела да осваја Хрватску у чему је и успела 1102. године, а затим се окренула ка Босни, коју је потчинила тридесетих година XII века. Босном су наставили да управљају чланови из домаће династије са титулом бана, али су признавали врховну власт Угарске као вазали. Током наредна два века развој српске државности у Босни одвијао се доста споро.¹⁵⁷

Након смрти великог жупана Вукана (после 1106) дошло је до велике кризе у рашкој држави. Она је захватила и Дукљу и Травунију, а радило се вероватно о унутрашњим немирима или грађанском рату. Угрожен је у ово време био и отац Стефана Немање, Завида, који се тада из Рашке склонио у Дукљу. Није могуће прецизно утврдити хронологију ових немира, али су се они одвијали пре 1112. године.¹⁵⁸ Што се тиче Хума, читава прва половина XII века није јасна, па се не може утврдити када је престала власт Дукље над Захумљем.¹⁵⁹

¹⁵¹ Љ. Максимовић, *Зигос на српско-византијској граници*, Зборник Филозофског факултета 15/1 (1985) 73-90.

¹⁵² *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 386; И. Коматина, *Српски владари у „Алексијади“ – хронолошки оквири деловања*, 186; П. Коматина, *Српско-византијски односи крајем XI и почетком XII века*, Зборник Матице српске за историју 107 (2023), 14.

¹⁵³ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 386-388; *Историја српског народа* I, 198 (Ј. Калић); И. Коматина, *Српски владари у „Алексијади“ – хронолошки оквири деловања*, 186-188.

¹⁵⁴ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 27.

¹⁵⁵ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 94.

¹⁵⁶ Ј. Мргич-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 34-43; Јелена Мргич, *Северна Босна 13-16 век*, Београд, 2008, 51-54; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 30.

¹⁵⁷ *Историја српског народа* I, 199-200 (Ј. Калић); С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 42; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975², 513-517.

¹⁵⁸ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 117; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 96.

¹⁵⁹ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 47.

Није познато под којим околностима, али у Рашкој се на власти учврстио синовац великог жупана Вукана, велики жупан Урош I. Византији је погодовала неповољна ситуација у српским земљама, коју је искористила и запосела град Рас, а Рашку ставила под контролу. Губитак Раса значио је да су све српске земље источно од Ибра биле угрожене, због чега се Срби нису мирили са оваквим стањем. Када је дошло до рата између Византије и Угарске, 1127. године, Срби су стали на страну Угарске и протерали византијску посаду из Раса, чиме је успостављена поновна контрола над крајевима источно од Ибра.¹⁶⁰

Положај Рашке није се променио у погледу потчињености према Византији, упркос склапању савеза са Угарском и успостављањем родбинских веза. Земље које су насељавали Срби биле су подељене на неколико вазалних кнежевина. Рашка је на челу са великим жупаном признавала власт византијског цара, а Босна је на челу са баном била под влашћу Угарске. Дукља и Травунија су исто биле потчињене, а Захумље је било под јаким утицајем Угарске.¹⁶¹

Захумљем је око 1130. године загосподарио кнез Деса, син Уроша I и брат Уроша II, рашких великих жупана. Он се упустио у сукобе у Дукљи, и пошло му је за руком да загосподари Травунијом и Зетом, при чему се овде вероватно мисли на жупу.¹⁶² Тако су синови Уроша I, Деса и Урош II, привремено повратили контролу над свим српским кнежевинама, изузев Босне, што није погодовало Византији.¹⁶³

Рашка је због сталног притиска Византије чекала погодан тренутак да уђе у оружан сукоб са њом, што се и догодило средином XII века, када је створена антивизантијска коалиција у Европи, а којој су се придружиле Србија и Угарска. Манојло I Комнин (1143-1180), византијски цар, није губио време, па је 1149. године напао Србију, као најслабијег члана, али није успео да савлада њен отпор. Године 1150, одиграла се велика битка између византијске војске на једној и српске и угарске војске на другој страни. Битка је вођена на простору данашњег Ваљева, а византијска војска је однела победу.¹⁶⁴

Велики жупан Урош II је након пораза био приморан да прихвати тешке услове које му је наметнуо византијски цар. Међутим, један део српске аристократије предвођен Десом, није се мирио са новонасталом ситуацијом, односно обавезама које су сужавале суверенитет српске државе. Деса је био спреман да поново уђе у рат против Византије, а ослонац је имао у Захумљу и Травунији, где је владао као „удеони“ кнез.¹⁶⁵

Помоћу својих присталица, кнез Деса је успео да збаци великог жупана Уроша II и заузме његово место. Ипак, он није могао дуго опстати без пристанка византијског цара, јер би одупирање цареве воје доvelo до рата, чије су последице биле познате представницима аристократије, који су имали поседе у близини византијске границе. Због оваквог стања у држави и Деса и Урош II су отишли на арбитражу пред цара Манојла I Комнина. Византијски цар је, уважавајући начело примогенитуре, а можда и из других разлога, донео одлуку да на месту великог жупана остане и даље Урош II.¹⁶⁶

¹⁶⁰ *Историја српског народа I*, 199-200 (Ј. Калић); М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 96. Владари Рашке у ово време носе титулу жупана уз додатак велики, какву су носиле, како је истакао Милош Благојевић, и старешине многобројних жупа, што показује да се владарско достојанство још није било уздигло на потребну висину, в. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001², 39; Исти, *Титуле принчева из куће Немањића у XII и XIII веку*, Манастир Морача, ур. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 35-36.

¹⁶¹ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 97.

¹⁶² С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 47; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 142.

¹⁶³ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 97.

¹⁶⁴ Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 25-26; М. Благојевић, *Сеченица, Стримон и Тара у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976) 65-76; *Историја српског народа I*, 203-204 (Ј. Калић).

¹⁶⁵ М. Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра“ Јована Кинама*, ЗРВИ 35 (1996), 205; Исти, *Српске удеоне кнежевине*, 56-57; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 47.

¹⁶⁶ *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1971, 38, 180-183; М. Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра“ Јована Кинама*, 205-206; Исти, *Српске удеоне кнежевине*, 56-57, нап. 43.

Након ових дешавања је незадовољство у Србији наставило да расте, због чега је Урош II покушао да се одметне од византијског цара, који га је после овога сменио, а на власт довео Белоша, рођеног брата Уроша II. Белош се одрекао титуле великог жупана, јер му се није допао понижавајући положај према византијском цару, па је отишао у Угарску.¹⁶⁷ Манојло I Комнин је тек тада титулу великог жупана доделио Деси, који је раније покушао да је присвоји.¹⁶⁸

Велики жупан Деса је приликом ступања на престо преузео обавезу да у корист византијског цара напусти Дендру, што Деса није урадио.¹⁶⁹ Велики жупан је успоставио везе са Угрима и Немцима, називао је угарског краља својим господарем, а не византијског цара. Деса је блиску сарадњу са угарским двором остварио још у доба када је господарио Захумљем као удеони кнез. Овакво држање српског великог жупана није одговарало интересима Византије, због чега је цар позвао Десу да дође у Ниш, где га је затворио и одвео у Цариград. Велики жупан Деса се касније избавио из заробљеништва под непознатим околностима и отишао у Угарску, да би нешто касније преминуо у Требињу.¹⁷⁰

Затварање Десе потврђује да је Византија имала намеру да дође до деградације врховне власти у Србији, као и да се територија српске државе распарча на више делова, чиме би била стављена под чвршћу контролу. Византијски цар је након свргавања Десе на престо великог жупана довео Тихомира, који је био члан владарског рода, а чија су браћа добила „чести“ (делове), односно удеоне кнежевине.¹⁷¹

Страцимир, Тихомиров брат, добио је крајеве око Западне Мораве и северно од речне долине. Мирослав, други брат, добио је на управу Захумље, којим је господарио као кнез, док су најмлађем брату Стефану Немањи додељене жупе Толица, Ибар, Расина и Реке,¹⁷² што је подручје данашње Пусте Реке.¹⁷³

Када је реч о удеоним кнезовима, битно је нагласити да је византијски цар могао некога од њих уздићи на ранг пуноправног владара, који би био потчињен и цару, поред тога што је био потчињен великом жупану. Ово се догодило са Стефаном Немањом, коме је Манојло I Комнин даровао жупу Глбочицу (данашњи Лесковачки крај) у наследни феуд и почаствовао га „царским саном“, што је подразумевало достојанство пуноправног владара. Стефан Немања је од тада дуговао војну службу византијском цару, а не великом жупану, што је био вешт потез Манојла I Комнина, који је имао за циљ да се Србија подељена на неколико удеоних кнежевина што теже уједини. Стефан Немања се тада нашао у незгодној ситуацији према својој старијој браћи, пошто се по достојанству готово изједначио са великим жупаном Тихомиром.¹⁷⁴

Стефан Немања, као и његова браћа, потицали су из породице која је била у блиским родбинским односима са великим жупаном Урошем II, као и са владајућом династијом у Дукљи. Знамо да се Стефан Немања родио у Дукљи око 1113. године, где је његов отац Завида нашао прибежиште за време нереда у Рашкој, Дукљи и Требињу. Стефан Немања је крштен у Дукљи по католичком обреду, јер других свештеника није било. Након неког времена, када се стање примирило, његов отац се вратио у Србију, у Расу, где је Немања

¹⁶⁷ Детаљно, в. Ј. Калић, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997), 75-78.

¹⁶⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, 57; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, 148.

¹⁶⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, 59, 62; М. Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра“ Јована Кинама*, 206.

¹⁷⁰ М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 57-58.

¹⁷¹ Исто, 58-59.

¹⁷² М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 58. О делатности кнеза Мирослава, в. С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 48-50. О кензу Страцимиру, в. Ј. Калић, *Србија у доба кнеза Страцимира*, Зборник „Богородица Градачка у историји српског народа“, Народни музеј у Чачку, Чачак 1993, 47-56.

¹⁷³ М. Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра“ Јована Кинама*, 206-210.

¹⁷⁴ М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 59.

крштен по други пут и то по православном обреду у цркви светих апостола Петра и Павла.¹⁷⁵

Незгодан положај Стефана Немање према старијој браћи, о коме смо говорили, довео је до тога да су га браћа ухапсила, оковала и затворила, због тога што није био у јединству са њима и како би га лишили удеоне кнежевине. Стефан Немања се из заробљеништва избавио захваљујући молитвама и помоћи Светог Николе, нарочито Светог Ђорђа и Богородице, а конкретно помогле су му његове присталице, које су у њему виделе заштитника православне цркве. Помогле су му и да постане велики жупан, након што се избавио из тамнице.¹⁷⁶

Браћа Стефана Немање су се противила оваквој промени, због чега одлазе на византијску територију. Такође, византијски цар Манојло I Комнин, који је пружао подршку Стефану Немањи као удеоном кнезу, успротивио се када је самостално завладао Србијом, пошто то није одговарало интересима Византије. Браћа су добила оружану помоћ од стране Византије и кренула су против Стефана Немање. До сукоба је дошло код села Пантина на Косову, а победу је однео Стефан Немања. Тихомир се утопио у Ситници, па је и титула великог жупана прешла на победника. Након овога се Стефан Немања измирио са својом браћом, тако да су Страцимир и Мирослав добили удеоне кнежевине.¹⁷⁷

¹⁷⁵ *Историја српског народа I*, 208 (Ј. Калић).

¹⁷⁶ *Историја српског народа I*, 209 (Ј. Калић); М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 60.

¹⁷⁷ *Историја српског народа I*, 209-210 (Ј. Калић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 36; Исти, *Српске удеоне кнежевине*, 60-61.

2. Место Зете у држави Немањића

2.1. Формирање земље Зете

Након смрти Манојла I Комнина, 1180. године, Византија је постепено западала у све дубљу кризу, што је велики жупан Стефан Немања видео као добру прилику коју треба искористити. Од 1183, па до 1190. године Стефан Немања је водио борбу с краћим прекидима. Најпре се придружио угарском краљу у походу на византијске територије. Две војске, српска и угарска, опустошиле су околину Ниша, а потом продрли до Софије, али је угарски краљ склопио нагодбу са Византијом и вратио се у своју земљу, док је Стефан Немања наставио да ратује.¹⁷⁸

За нас веома значајан јесте продор Стефана Немање, односно његове војске у Дукљу. Био је то успешан поход, током којег је велики жупан разорио утврђене градове у којима су били Византинци.¹⁷⁹ Сава Немањић нас обавештава у *Житију Св. Симеона* о томе како је Стефан Немања придобио од поморске земље Зету с градовима,¹⁸⁰ о чему нам говори и сам Симеон пре свих, у хиландарској повељи, у којој стоји у првом лицу *И придобих од Морске Земље Зету с градовима*.¹⁸¹ На овом месту треба истаћи да је разлика између израза Поморска земља и Морска земља незнатна и суштински непостојећа. Поморска земља код Саве Немањића представља географско одређење, односно он је тим речима наглашавао приморски карактер територије о којој говори.¹⁸²

Доста потпунија обавештења о освајањима Стефана Немање у Дукљи, доноси нам његов син и наследник Стефан који каже да је Немања повратио *Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, истиниту своју дедовину, која је силом покорена од рода грчкога и сазидани су градови у њој од руку њихових, тако да се прозвала грчка област, а којима су имена: Дањ град, Сардоники град, Дриваст, Росаф град звани Скадар, град Свач, град Улцињ, град славни Бар*.¹⁸³ Стефан Немања је повратио и град Котор, а верује се да је у њему имао и свој двор, што је веома могуће, с обзиром да током ратног похода он није био разаран.¹⁸⁴ Велики жупан се јануара 1186. године помиње као владар Котора, али се тада у његовој власти нашао и целокупан простор Диоклиције и Далмације, односно Зете.¹⁸⁵

Сава Немањић говори о *Зети с градовима*, а Стефан Немањић о *Диоклитији и Далмацији*. Како се земља Зета појавила на простору некадашње Диоклиције, сигурно је да обојица говоре о истим територијама.¹⁸⁶ Употреба назива *Диоклиција и Далмација* код

¹⁷⁸ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 36.

¹⁷⁹ *Историја српског народа I*, 251-253 (Ј. Калић).

¹⁸⁰ В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, Списи Св. Саве I, Београд – Сремски Карловци, 1928, 151-152 (= *Житије Симеона Немање*).

¹⁸¹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. I, 1186 – 1321., прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 68 (= *Зборник*).

¹⁸² Детаљније о овоме в. М. Денчић, *Српске земље у житијима Светог Симеона и Светог Саве*, Црквене студије 21 (2024), 259.

¹⁸³ В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник II, Београд 1939, 31-32; М. Благојевић, *Немањићи и државност Дукље – Зете – Црне Горе*, 13.

¹⁸⁴ *Историја српског народа I*, 252-253 (Ј. Калић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 36.

¹⁸⁵ Которско веће јануара 1186. године доноси одлуку у којој стоји: *In nomine eterni Dei et Salvatoris nostri Jesu Christi. Anno millesimo centesimo octuagesimo sexto, mense ianuario, tempore domini nostri Nemanne iupani Rasse*, в. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, ed. Т. Smičiklas, Zagreb 1904, 198-199 (= *CD II*); М. Благојевић, *Немањићи и државност Дукље – Зете – Црне Горе*, 12. нап. 28.

¹⁸⁶ М. Денчић, *нав. дело*, 260.

Стефана Немањића је била условљена политичким, али и породичним околностима. Овакав назив вероватно је био део титулатуре некада код дукљанских краљева.¹⁸⁷ Треба истаћи и да се под Далмацијом подразумевала византијска тема Горња Далмација, која се у рашким наративним изворима односи управо на Зетско приморје са градовима.¹⁸⁸

Напред је поменуто да је Диоклитија, односно Дукља, према *Летопису попа Дукљанина*, обухватала девет жупа, од којих се већина налазила око Скадарског језера, док су остале биле у приморју.¹⁸⁹ Крајем XII века име Зете је почело постепено да потискује стари назив Дукље,¹⁹⁰ баш у време када и Захумље уступа место новом називу Хумска земља, до чега је највероватније дошло због промене статуса ових територија под Немањићима.¹⁹¹ Дакле, Дукља од краја XII века почиње да се назива зетском земљом, што представља очигледну деградацију у односу на пређашњи статус краљевства.¹⁹²

Након што се Дукља нашла у оквирима државе Стефана Немање 1186. године, и после битке на Морави 1190. године, велики жупан је приступио формирању нових удеоних кнежевина. Управу над Дукљом поверио је најстаријем сину Вукану, највероватније 1189, или почетком 1190. године, а Вукан је тада добио титулу кнеза.¹⁹³ Кнегиња Десислава, жена последњег дукљанског владара, великог кнеза Михаила, из династије краља Бодина, је августа 1189. године напустила земљу и стигла у Дубровник, заједно са својим дворанима и барским надбискупом Гргуром. Она је предала тада своја два брода Дубровчанима, након чега јој се губи траг у изворима.¹⁹⁴

На овом месту скренућемо пажњу на, за нас, веома значајну повељу коју је Стефан Немања издао Сплиту 1190. године, којом Сплићанима гарантује слободу трговине, а у којој стоји да они слободно иду у *моју земљу и сина ми Растка, у Хумску земљу, и сина ми Вука, у Зету*.¹⁹⁵ Из овог исказа уочљиво је да су Дукља и Далмација овде већ замењене Зетом, а види се и управна подела земље. Постоји територија којом непосредно управља велики жупан Стефан Немања, као и територија којом управљају његови синови, Растко у Хуму, Вукан у Зети.¹⁹⁶ Добро је познато да је 1190. године у Хуму одстрањен кнез Мирослав, а нови кнез је постао Растко Немањић, најмлађи син Стефана Немање.¹⁹⁷

Намеће се закључак да је управо у ово време дошло до формирања *земље* Зете као посебне управне јединице. Почети се можда могу тражити и у раздобљу од 1186. године, када су се Дукља и Далмација нашле у саставу државе Стефана Немање, па до 1190. године, односно до битке на Морави, после које су великом жупану и званично призната освајања. Ипак, вероватније ће бити да је управни апарат у Зети изграђен за време Вукана Немањића, а почевши од 1189/1190. године, када му је и поверена управа над њом.¹⁹⁸

¹⁸⁷ М. Антоновић, *Од Дукље до Зете: Србија и Зета крајем XII и у првој половини XIII века*, 87-88.

¹⁸⁸ С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима св. Симеона и св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 96.

¹⁸⁹ *Ljetopis pora Dukljanina*, 75; *Историја Црне Горе* 1, 318-332 (Ј. Ковачевић); М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, 56; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 22.

¹⁹⁰ С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима св. Симеона и св. Саве*, 93-94.

¹⁹¹ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 21.

¹⁹² С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 134.

¹⁹³ С. Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 20.

¹⁹⁴ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926, 4-5; *Историја Црне Горе* 1, 409 (Ј. Ковачевић).

¹⁹⁵ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3, Београд 1955, 69-70, 76, нап. 7, 88; *Историја Црне Горе*, 2/1, 4 (С. Ћирковић).

¹⁹⁶ С. Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, 23.

¹⁹⁷ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 50.

¹⁹⁸ И. Радојичић, *нав. дело*, 62. И. Коматина је пре неколико година изнела становиште према коме је до битке на Морави дошло 1191. године. Детаљно в. И. Коматина, *Неколико запажања о бици на Морави*, ИЧ 69 (2020) 39-60.

Треба нагласити да је и код дукљанских владара баш као и код рашких великих жупана била развијена пракса да се територија државе дели међу члановима породице.¹⁹⁹ На тај начин стваране су удеоне кнежевине.²⁰⁰ Свака земља је као управно територијална јединица морала имати свој управни апарат, а Дукља и Далмација су свакако задржале део управних надлежности из прошлости. Као и у случају других територија које су биле под непосредном контролом Вукана Немањића, као кнеза и великог кнеза, и Зета је морала имати управни апарат подређен њему, а не великом жупану.²⁰¹

Последњи преднемањићи владар у Дукљи, пре њеног прикључења Рашкој, био је Михаило, који је забележен са титулама кнез и велики кнез,²⁰² јер су владари Дукље изгубили право на краљевско достојанство средином XII века потпавши под врховну византијску власт.²⁰³ Није познато да ли је 1190. године Вукан већ преузео дукљанске традиције, пошто је његов помен у повељи Сплићанима крајње сажет, али је сасвим сигурно да је имао управне надлежности у Зети.²⁰⁴

Стефан Немања се изгледа након битке на Морави, односно после ратних сукоба са Византијским царством, сигурно позабавио изградњом државе, што се огледа и у мерама које је спровео по питању унутрашњих односа у земљи. Своју браћу, као удеоне кнезове, он је већ око 1190. године, на шта смо већ указали, заменио својим синовима, Вуканом и Растком, који нису били предвиђени да га наследе као великог жупана. Ова улога била је намењена Стефану Немањићу, још пре него што се оженио византијском принцезом Евдокијом. Дакле, у ово време велики жупан се позабавио и династичком политиком којом је испред принципа примогенитуре ставио принцип порфирогенезе, у оквиру које је онда принцип примогенитуре био уважен.²⁰⁵

Касније, када долази до оснивања Зетске епархије Српске цркве, која је несумњиво била најјачи православни центар у Приморју, земља Зета чини њено језгро, што још једном указује да је она раније издвојена као посебна управно – територијална јединица, односно као земља,²⁰⁶ што ће бити током читаве епохе Немањића, али и касније у Деспотовини.

¹⁹⁹ *Историја Црне Горе*, 2/1, 4 (С. Ћирковић).

²⁰⁰ М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 45-62.

²⁰¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 49; С. Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, 21.

²⁰² *CD II*, 170; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 4; М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, ЗРВИ 41 (2004), 304.

²⁰³ Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, одг. ур. Б. Тодић, Беране – Београд 2011, 79.

²⁰⁴ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, Београд 2018, 16.

²⁰⁵ С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 104-110; С. Мишић, Р. Радић, *Србија 1217*, Београд 2017, 49, 51. Старија историографија давала је по овом питању другачије објашњење, према коме је Стефанов брак са Евдокијом, кћерком византијског цара Алексија Анђела, имао за последицу његов долазак на великожупански престо. Наиме, уобичајена брачна политика спровођена у Византији је налагала да мужеви њихових принцепа, као и њихова деца, имају већа права у наслеђивању престола од осталих сродника, чак и оних најближих, тј. прворођених, а све то у циљу признавања врховне византијске власти. Због тога се закључивало да је Стефан имао веома јаку византијску подршку, којој Вукан није могао парирати, па је због тога његов долазак на престо био неминован, в. Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 68-73; Б. Ферјанчић, *Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, зборник радова, Београд 2000, 41-44; *Историја српског народа I*, 263-264 (С. Ћирковић). Стефан Немања се након повлачења са престола замонашио и добио име Симеон. О његовој делатности у монашким данима види: М. Живојиновић, *Стефан Немања као монах Симеон*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, зборник радова, Београд 2000, 101-113.

²⁰⁶ С. Мишић – М. Копривица, *Духовно подручје и границе Зетске епархије у средњем веку*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори. Од Зетске митрополије до Митрополије црногорско-приморске, ур. Д. Бојовић, Ниш 2021, 32.

Из свега реченог јасно је да након што су се Дукља и Далмација нашле у оквирима државе Стефана Немање, велики жупан је приступио формирању нових удеоних кнежевина, као и решавању унутрашњих односа у држави, а готово сигурно је да тада долази и до формирања *земље* Зете као посебне управно-територијалне јединице која је поверена Вукану. Управне надлежности Вукана Немањића у Зети, која је као посебна управна јединица настала на простору некадашње *Диоклитије* и *Далмације*, посведочене су у повељи коју је Стефан Немања издао Сплиту 1190. године. Баш из тог разлога је име Зете од краја XII века постепено почело да потискује стари назив Дукље.²⁰⁷

Присаједињавање Зате српској држави дало је једну важну димензију у формирању њене државности.²⁰⁸ На овом месту треба скренути пажњу на појмове *отачаство* и *дедина* који су присутни приликом описа присаједињења Дукље. Стефан Немања пре свих у Хиландарској повељи користи појам *дедина*, али пре казивања о припајању Зете,²⁰⁹ што потом чини и Сава у *Житију Св. Симеона*, који преноси готово идентичан текст.²¹⁰ Немањин син Стефан, у својој Хиландарској повељи преноси делове текста Немањине повеље,²¹¹ али у *Житију Св. Симеона* каже како је његов отац повратио *Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, истиниту своју дедовину*.²¹² Доментијан, у свом *Житију Св. Симеона* ове Стефанове речи дословно понавља.²¹³

Иван Божић је средином прошлог века одређену пажњу посветио расветљавању појма *дедина*. Анализирајући текст Хиландарске повеље и Савино *Житије Св. Симеона* закључио је да се под речју *дедина* подразумевала Рашка. С друге стране, у *Житију Св. Симеона* од Стефана Првовенчаног и Доментијановом *Житију Св. Симеона*, И. Божић се осврнуо на појам *отачаства*, где истиче закључке Љубе Ковачевића као оправдане, а према којима реч *отачаство* значи само отаџбина, домовина (*patria*), а никако не очевина (*patrimonium*), док реч *дедина* према Даничићу значи наследство, за које је од XIII века преовладао назив „баштина“.²¹⁴

Неколико година касније, на истраживање Ивана Божића, надовезао се Јован Ковачевић, који је такође анализирао појмове *отачаство* и *дедина*. Закључио је с правом да пре 1217. године, када држава Немањића постаје краљевина, извори не инсистирају на Немањином пореклу из Дукље, али после 1217. године Стефан Немањић, Доментијан и Теодосије почињу да истичу Дукљу као *отачаство* и *дедину* Стефана Немање. Према оправданом мишљењу Јована Ковачевића, овоме се прибегло како би се оправдао легитимитет краљевске титуле добијене из Рима. Такође, и да би се истакло Немањино порекло из Приморја.²¹⁵

²⁰⁷ И. Радојичић, *нав. дело*, 65.

²⁰⁸ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 109.

²⁰⁹ *Зборник*, 68.

²¹⁰ *Житије Симеона Немање*, 151.

²¹¹ *Зборник*, 80.

²¹² В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, 31.

²¹³ Доментијан, *Живот Светог Саве и Живот Светог Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. IV, прир. Р. Маринковић, Београд 1988, 254.

²¹⁴ И. Божић, *О положају Зете у држави Немањића*, Историјски гласник 1-2 (1950), 99-101, са старијом литературом.

²¹⁵ Ј. Ковачевић, *Традиција о дукљанском краљевству код Немањића*, Историјски часопис 5 (1954-1955), 291-294.

2.2. Зета у доба Вукана Немањића и његових потомака

Вукан у тренутку добијања своје удеоне кнежевине није имао титулу великог кнеза, а њу је добио 1196. године на сабору када је велики жупан Стефан Немања предао власт свом средњем сину Стефану, о чему нас обавештава Сава Немањић у *Житију Св. Симеона*.²¹⁶ Он је заобиђен у наслеђивању престола, што је имало за последицу стварање нове титуле великог кнеза. Господари удеоних кнежевина носили су титулу кнеза све до овог времена. Нова титула је Вукану обезбеђивала посебну позицију у држави, и у време када је постао њен носилац, био је једини велики кнез у земљи.²¹⁷ Године 1195, Вукан се у натпису на цркви Светог Луке у Котору помиње као краљ Диоклије, Даламције, Трибуние, Топлице и Хвосна.²¹⁸ Вуканова титула краља у ово време представља одраз традиције и односи се на стару дукљанску круну. Када је реч о територијама које се помињу у титули, под Далмацијом се мисли, као што је већ указано, на некадашњу византијску тему, а под Дукљом на стару српску земљу, што је случај и са Травунијом, која се простирала од Дубровника до Котора. Такође, у нашој историографији је доказано да су и Хвосно и Топлица биле земље, па је према томе јасно да је удеона кнежевина Вукана Немањића обухватала земље: Зету, Требиње, Топлицу и Хвосно, што представља територијални појас на југу и југоистоку српске државе, а њему је припадао сигурно 1195. године.²¹⁹

Данас нам није познат редослед добијања земаља, односно да ли се то десило одједном или постепено.²²⁰ У повељи Сплићанима из 1190. године, помиње се само Зета, док друге Вуканове области нису наведене.²²¹ Очито је само то како је географски положај српских земаља условио да се прво наводи најмлађи син великог жупана, пре старијег Вукана, јер су сплитски трговци који су ишли у земљу великог жупана, најпре пролазили кроз Хумску земљу, а потом и кроз Зету.²²² Када је реч о Топлици и Хвосну, можда оне нису биле под управом Вукана Немањића 1190. године, док с друге стране, можда није било важно да буду споменуте у уговору са Сплићанима.²²³ Вукан је земљу Травунију сасвим извесно добио истовремено када и Зету, јер је она у управном погледу била придодата као још једна приморска земља.²²⁴ Готово је сигурно да се у политичком и административном смислу Зета и Травунија постепено обједињују од краја XII века.

Ако се узму у обзир све описане територије које су биле под управом Вукана, поуздано је да он 1196. године располаже знатним материјалним средствима, али и војном

²¹⁶ *Житије Симеона Немање*, 157; М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 304.

²¹⁷ М. Благојевић, *Титуле принчева из куће Немањића у XII и XIII веку*, 39; С. Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, 20.

²¹⁸ *Писци средњовековног латинитета*, приредио Д. И. Синдик у сарадњи са Г. Томовић, Цетиње 1996, 160; Г. Томовић, *Натпис на цркви Светог Луке у Котору из 1195. године*, Црква Светог Луке кроз вијекове, Котор 1997, 23-28.

²¹⁹ Хвостанска земља обухватала је жупе: Хвосно, Кујавчу, Подримље, Кострц, Затрnavу, а можда и Дршковину, а земља Топлица: Горњу и Доњу Топлицу, Добрич – поље (Ушку), Реке (Дубравницу) и Дубочицу. Земља Хвосно се поклапала територијално са духовним подручјем Хвостанске епископије, баш као што се земља Топлица поклапала са духовном јурисдикцијом Топличке епископије: С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 137-139; Исти, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, 20-22. Хвосно и Топлица у титули Вукана Немањића некада су посматране као жупе: *Историја Црне Горе*, 2/1, 4, нап. 4 (С. Ћирковић).

²²⁰ С. Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана*, 22-23.

²²¹ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, 69-70.

²²² Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 15, нап. 10.

²²³ С. Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана*, 23.

²²⁴ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 17. Травунија је за време постојања дукљанске државе, уз повремене прекиде, била у њеном саставу још од доба Стефана Војислава, в. Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 68-70; Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 80, нап. 5.

силом. Стефан Немањић није био задовољан оваквим стањем, због чега је 1197. године Вукану одузео Хвосно.²²⁵ Вукан је 1201. године остао и без Котора, који је био најзначајнији град у Зети.²²⁶ Топлица је изгледа била Вуканова све до грађанског рата 1202. – 1204. године. Након окончања сукоба Вукану је остала титула великог кнеза, а његова управа и удео на кнежевина сведени су на Зету, односно Дукљу и Далмацију у којој је традиционално задржао титулу краља, баш као и његов син Ђорђе, који га је наследио на положају удеоног кнеза.²²⁷

Вукан се у три документа која су издата у Котору између 1197. и 1200. године помиње се титулом краља.²²⁸ У првом из 1197. године стоји да је писан „sub tempore domini nostri Velcanni, Dioclie, Dalmatie, Tribunie atque Toplize inclyti regis“²²⁹ Други је писан у јулу 1199. године „sub tempore regis Velcanni“²³⁰, док је трећи састављен 3. јануара 1200. године „sub tempore domini nostri regis Velcanni“.²³¹ У ниједном од ова три которска документа нема помена великог жупана, што свакако указује на поремећен однос међу браћом.²³² Вукан је и од стране папске канцеларије ословљаван као краљ Далмације и Дукље. Папа Иноћентије III га у овом облику доследно титулише у многим писмима.²³³ Ипак, важно је нагласити да ова Вуканова титула није признавана у рашким земљама, где је Вукан био кнез, и велики кнез након 1196. године.²³⁴ Краљевском титулом, Вукан је одржавао живом традицију некадашњег дукљанског краљевства.

Након смрти монаха Симеона, који је био неспорни ауторитет својим синовима, може се пратити и Вуканово самостално иступање у вођењу спољне политике, нарочито приликом сређивања црквених прилика у Дукљи, где је подржавао барску катедру у спору да дубровачком црквом око питања ранга и јурисдикције. Одлучне кораке предузео је током прве године понтификата папе Иноћентија III (1198-1216), коме је упутио своје изасланике који су пренели молбу да се пошаљу легати који ће утврдити црквене прилике и донети плашт барском архиепископу.²³⁵

Папа Иноћентије III је послао своје легате у Дукљу, капелана Јована и подђакона Симеона, како би архиепископу Дукље уручили тражени плашт, што је уочљиво из писма овог папе од 8. јануара 1199. године.²³⁶ У риму се знало о сложености политичких прилика у српским земљама, па не чуди што је писмо сличне садржине састављено и послато великом

²²⁵ М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 304; С. Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана*, 23. Документ настао у Котору за време краља Вукана сведочи да у његовој титулатури недостаје земља Хвосно: „...sub tempore domini nostri Velcanni, Dioclie, Dalmatie, Tribunie atque Toplize inclyti regis“, *CD II*, 287.

²²⁶ М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 304; С. Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана*, 23.

²²⁷ С. Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана*, 23.

²²⁸ Д. Синдик, *О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века*, Црква Светог Луке кроз вијекове, Котор 1997, 13-21; М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 304.

²²⁹ *CD II*, 287.

²³⁰ Исто, 324.

²³¹ Исто, 342.

²³² Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 19-20.

²³³ *CD II*, 311, 312, 333. Није познато да ли је Вукан обавио свечани чин крунисања, иако се називао краљем, в. Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 81-82. Н. Порчић је у скорије време анализирао ово питање, закључивши да се до поузданог одговора не може доћи, в. Н. Порчић, *Вукан Немањић – крунисани и миропомазани краљ?*, Стефан Првовенчани и његово доба, ур. А. Растовић – И. Коматина, Београд 2020, 63-82. К. Киречек је претпостављао да је Вукан право на титулу краља стекао због супруге која је потицала из старе дукљанске династије, в. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 159. О Вукановој супрузи до данас није пронађен ниједан извор који открива њен идентитет.

²³⁴ М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 304-305.

²³⁵ С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићкој држави*, Београд 1912, 81; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 20.

²³⁶ А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia I*, Romae 1863, 5 (= Theiner, *Monumenta Slavorum I*); *CD II*, 311-313.

жупану Стефану.²³⁷ Међутим, у Риму се, након одласка папиних легата, посумњало да је барска црква била међу суфраганима Дубровачке архиепископије, због чега је папа новим писмом од 26. јануара 1199. године, забранио легатима да уруче плашт барском архијереју, све док се не утврди да ли је тамошња црква имала од раније ранг архиепископије.²³⁸ На црквеном сабору у Бару, који је одржан највероватније у рано пролеће 1199. године, исправљене су бројне црквене неправилности, али је и донета одлука да се барском архијереју додели архиепископски плашт, чиме је цркви у Дукљи потврђен архиепископски ранг.²³⁹ Архиепископ дукљански и барски Јован, наводи се међу потписницима саборских одредби.²⁴⁰ Сабор у Бару био је важан за успостављање добрих односа између Вукана и папе Иноћентија III.

Односи између Вукана и Стефана били су затегнути, као што смо поменули, и за живота Стефана Немање, али борби није било. Тек након Немањине смрти, 13. фебруара 1199. године, може се приметити и пратити још изразитија нетрпељивост међу браћом.²⁴¹ Када је Стефан Немањић отерао своју жену Евдокију, кћерку византијског цара Алексија III Анђела, око 1200/1201. године, Вукан је прекорио брата, а Евдокији омогућио да преко његове територије оде у Драч, а потом касније у Цариград.²⁴² Стефан Немањић је знао да је питање тренутка када ће букнути грађански рат, због чега се обратио папи од кога је тражио да му пошаље изасланике и краљевску круну. До остварења ове његове замисли није дошло, пошто му се на путу испречио брат Вукан, који је највероватније о свему извештавао угарског краља Емерика. Управо је он ургирао код папе коме је рекао да Стефану не чини никакве уступке. Његов протест био је уважен, упркос томе што су на папској курији постојала мишљења да Стефану треба изаћи у сусрет. Угарски краљ Емерик је у свему гледао интерес своје државе, због чега је успоставио чврст савез са Вуканом против Стефана. Његов циљ је био да успостави врховну власт над српском земљом у којој ће Вукан само формално играти улогу владара.²⁴³

У пролеће 1202. године, отпочео је рат између Вукана и Стефана. Први је напао Вукан заједно са војском коју му је уступио угарски краљ, убрзо збацио млађег брата с власти и преузео престо великог жупана. Угарски краљ је тада брзо у сопственој титули додао и назив *rex Servie*,²⁴⁴ и о политичким променама исте године известио папу Иноћентија III, на шта му је овај у свом писму изразио радост због постигнутог успеха, али и очекивање да ће земља великог жупана у потпуности бити доведена у послушност папи.²⁴⁵ Стога је Иноћентије III упутио писмо калочком архиепископу у коме је од њега тражио да оде у земљу великог

²³⁷ CD II, 313; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићкој држави*, 82; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 21.

²³⁸ CD II, 313-314; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићкој држави*, 83.

²³⁹ С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићкој држави*, 83; *Историја српског народа I*, 266-267 (С. Ћирковић). О сабору у Бару и одлукама које су том приликом донете биће више речи у поглављу овог рада које са бави црквеним и јурисдикционим проблемима.

²⁴⁰ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 8; CD II, 337-338.

²⁴¹ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 26-27.

²⁴² *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, 164-166; *Историја српског народа I*, 268 (С. Ћирковић).

²⁴³ *Историја Црне Горе*, 2/1, 5-6 (С. Ћирковић); С. Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, Глас СКА 153 (1933), 55-57. Угарска се 1198. године проширила на територију Хума и тиме дошла директно у блиски контакт са Зетом, в. С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 51. Највероватније је Вукан тада остварио ближи додир са угарским краљем, в. *Историја Црне Горе*, 2/1, 6 (С. Ћирковић); С. Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, 54.

²⁴⁴ G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II*, Budaе 1829, 395; И. Руварац, *Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи*, ГНЧ 10 (1888), 4; С. Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, 57-58; *Историја Црне Горе*, 2/1, 6 (С. Ћирковић); Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 29.

²⁴⁵ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 14-15; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 29-30.

жупана и преведе све у послушност папи.²⁴⁶ Калочки архиепископ по овом питању, како је време пролазило, није ништа урадио. Стиче се утисак да је ова мисија од самог почетка била осуђена на пропаст.²⁴⁷

Лоши односи између бугарског цара Калојана и Вукана, проистекли из лоших односа Угарске и Бугарске,²⁴⁸ погодовали су Стефану Немањићу. Претпоставља се да је Стефан управо код бугарског владара пронашао подршку и уз његову помоћ поново повратио престо великог жупана 1203. године, односно у време када је угарски краљ ратовао против чешког краља Отокара.²⁴⁹ Ипак, борбе су међу браћом трајале још неко време, при чему ток и појединости нису познате, а сматра се да је до измирења дошло најкасније 1205. године.²⁵⁰ У српској држави је после измирења Вукана и Стефана обновљено стање какво је било пре њиховог сукоба. Вукан је признао врховну власт свог млађег брата и вратио се у Зету.²⁵¹ О владавини великог жупана Вукана постоји сведочанство у виду записа монаха Симеона на богато украшеном јеванђељу.²⁵²

Мир међу браћом требало је учврстити, а према речима три писца: Саве, Стефана и Доментијана, упућен је био позив монаху Сави на Светој Гори да у српску земљу из Хиландара пренесе мошти Светог Симеона.²⁵³ Према Савином казивању позив су му упутила оба брата,²⁵⁴ док Стефан помиње позив који је упутио брату Сави.²⁵⁵ На сличан начин и Доментијан говори о позиву упућеном Сави у оба своја житија.²⁵⁶ Ови позиви су упућени Сави, по свој прилици, најкасније током 1206. године, с обзиром да је пренос моштију започет 1207. године.²⁵⁷ Сава је са моштима тада приспео у Хвосно, које је раније било под управом Вукана, где су га дочекала оба брата са племством и свештенством, одакле су мошти пренесене у Студеницу. На овакав начин је и окончано измирење браће, у присуству најмлађег брата, монаха Саве, и над моштима њиховог оца.²⁵⁸

Вукан се као краљ последњи пут помиње у уговору који је склопљен између Котора и Дубровника 12. априла 1207. године,²⁵⁹ а на свом положају није се дуго задржао, односно његове управне надлежности у Зети су окончане, с обзиром да се 3. јула 1208. године у уговору с Млечанима помиње његов син краљ Ђорђе.²⁶⁰ Дакле, Вукан се повукао између

²⁴⁶ Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 19; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 30.

²⁴⁷ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 35; Ћ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 83; *Историја српског народа* I, 270 (С. Ћирковић); С. Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, 57-58.

²⁴⁸ Угарска и Бугарска су током грађанског рата између Вукана и Стефана Немањића биле у сукобу због територија које су се налазиле на простору између ове две државе: *Историја Црне Горе*, 2/1, 6-7 (С. Ћирковић).

²⁴⁹ Овакво мишљење заступљено је у историографији: *Историја српског народа* I, 269-270 (С. Ћирковић); *Историја Црне Горе*, 2/1, 7 (С. Ћирковић); С. Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, 59-60. И. Руварац, *нав. дело*, 4. У историјским изворима нема података којима се оваква тврдња може поткрепити.

²⁵⁰ *Историја српског народа* I, 270 (С. Ћирковић); Ћ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 83; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 36.

²⁵¹ *Историја Црне Горе*, 2/1, 8 (С. Ћирковић); Исти, *Срби у средњем веку*, Београд 2005, 54.

²⁵² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, 4-5; Ћ. Трифуновић, *Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу*, Прилози КЈИФ 67 (2001), 63-85.

²⁵³ *Историја српског народа* I, 270-271 (С. Ћирковић); Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 37.

²⁵⁴ *Житије Симеона Немање*, 172.

²⁵⁵ В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, 55.

²⁵⁶ Доментијан, *Живот Светог Саве и Живот Светог Симеона*, 113, 312.

²⁵⁷ Љ. Максимовић, *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24-25 (1986), 437-444; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 38.

²⁵⁸ *Историја српског народа* I, 271 (С. Ћирковић); Д. Оболенски, *Сава српски*, Шест византијских портрета, Београд 1991, 141; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 38.

²⁵⁹ *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 74-75 (= *Chronica Ragusina Junii Restii*); Ћ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 83.

²⁶⁰ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 15-16; *Историја Црне Горе*, 2/1, 8 (С. Ћирковић).

априла 1207. и јула 1208. године, а последњи пут се помиње као велики кнез у натпису о осликавању Богородичине цркве у манастиру Студеници, који је настао између 1. септембра 1208. и 31. августа 1209. године. Овај натпис значајан је као сведочанство о Вукановој улози у завршавању очевог манастира, што након измирења са братом, говори и о обновљеним односима у земљи.²⁶¹

Вуканов син Ђорђе, као што смо поменули, помиње се у заклетви млетачком дужду Пјетру Зијанију, од 3. јула 1208. године, са својим братом Владином и рођацима Станком и Петриславом. Ђорђе се тада обавезао да ће у својој области дуждевим поданицима обезбедити личну и имовинску сигурност, као и да ће пружити помоћ Млечанима у случају да Димитрије, господар Арбана, не пристане на верност дужду или у ситуацији да дужд одлучи да нападне Димитрија. На крају, истакнуто је да ће за своје пријатеље имати пријатеље Млечана, али и као сопствене непријатеље оне који су били њихови непријатељи.²⁶² Територијална одредница се не помиње у овом документу,²⁶³ али је с обзиром на његов контекст јасно да је Ђорђе имао управне надлежности у Зети.²⁶⁴ Битно је истаћи да Ђорђева заклетва на овом месту не представља тежњу за самосталном политиком, те да се он није удаљио од великог жупана Стефана. Једноставно се ради о уговору који има облик вазалске заклетве.²⁶⁵

Поменути Димитрије био је у сукобу са архиепископом у Драчу, због чега је и Млетачка република показивала интересовање за њега, а Ђорђева заклетва свакако представља израз добрих односа који су у то време постојали између српске државе и Млечана. Битно је нагласити да се Ђорђе овом приликом није удаљио од великог жупана Стефана, односно није показивао тежњу за самосталном политиком.²⁶⁶

У време грађанског рата између Вукана и Стефана, 1204. године, Цариград је освојен од стране западних крсташа. Освајање византијске престонице веома је утицало на промену политичких прилика на Балкану. Образовано је неколико нових држава, а творци поделе били су Млечани и крсташа. Настало је Латинско Царство, чији је центар био у Цариграду; Солунска краљевина; феудалне кнежевине у Ахаји и на Пелопонезу; под влашћу Венеције нашла су се многа острва и градови. Млетачка република је након Четвртог крсташког рата постала изузетно јака држава. Свој утицај оснажило је и Друго бугарско царство.²⁶⁷

Након Четвртог крсташког рата се у једном делу Епира појавила новостворена држава на чијем челу је био Михаило I Анђео. Он је освојио Скадар, а спомињани Димитрије Прогонов, као и његов брат, Ђин, нашли су се под његовом влашћу. Утицај и снага ове државе угрожавали су, између осталог, и положај српских приморских области. Стефан Немањић је захтевао од Михаила да врати оно што је освојио и запретио му је ратом. Међутим, не знамо да ли је успео да поврати Скадар. Политички односи између Срба и

²⁶¹ Г. Суботић, Б. Миљковић, И. Шпадијер, И. Тот, *Натписи историјске садржине у зидном сликарству, Том први, XII-XIII век*, Београд 2015; Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 83; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 38-39. Управо у Студеници осликани су и Вуканови портрети, в. Б. Тодић, *Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници*, Саопштења 29 (1997), 35-46; Б. Миљковић, *Сликарство западног улаза у манастир Студеницу из 1208/9. године*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд – Крушевац 2002, 183-187.

²⁶² А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 15-16; *Историја Црне Горе*, 2/1, 8-9 (С. Ћирковић). Када је реч о Владиноу, ово је његов једини помен у историјским изворима. Такође, о Станку и Петриславу нема трагова у другим изворима, в. Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 41, 51.

²⁶³ Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 88.

²⁶⁴ Одсуство имена Дукље, не само у титулатури, већ и у читавом документу свакако представља последицу сукоба Вукана и Стефана, в. Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 41-42.

²⁶⁵ *Историја Црне Горе*, 2/1, 9 (С. Ћирковић).

²⁶⁶ Исто, 9.

²⁶⁷ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 386-391, 396-407; Ј. Кодер, *Византијски свет: увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011, 109-111; *Историја Црне Горе*, 2/1, 7; *Историја српског народа I*, 297 (Б. Ферјанчић).

епирских Грка поправили су се тек за време Теодора Анђела, Михаиловог брата и наследника, па је самим тим отклоњена опасност по Зету. Постојала је идеја да Немањићи и представници епирске државе успоставе родбинске везе. Актуелан је био и план по коме је требало да брак склопи Радослав, најстарији син Стефана Немањића, с Аном, кћерком Теодоровом, који је на крају остварен.²⁶⁸

Крунисањем Стефана Немањића 1217. године за краља све Српске земље и Поморске од стране легата папе Хонорија III, у цркви Св. Петра и Павла код Раса, остварена је политичка независност на међународном нивоу.²⁶⁹ Посланичка мисија упућена из српске државе у Рим, претходила је овом догађају. Међу посланицима се по речима Доментијана налазио епископ Методије, а преко њих је Сава послао писмо, односно посланицу папи, где моли да венча брата свога на краљевство, по првом отачаству њиховог краљевства, у коме се и њихов отац родио, по божанственом самотрењу, у месту званом Диоклитија, које се зове велико краљевство од прва. Потом је донет благословени венац у његово отачаство, пошто је папа услишио молбу.²⁷⁰ Доментијан је желео да Стефаново краљевство идеолошки веже за Михаилово и Бодиново, односно за велико краљевство од прва.

Свакако да је у ово време у српској средини постојала успомена на то краљевство из друге половине XI века, које је етнички било српско.²⁷¹ После 1217. године краљевска титула у Дукљи, који су носили Вукан и његов син Ђорђе, почела је губити на значају, а самим тим почела је постепено, али не тако брзо, да ишчезава и традиција о дукљанском краљевству.²⁷² Стефан Немањић се у изворима домаћег порекла након стицања краљевског венца титулише као *краљ све Српске земље и Дукље, Даламације, Травуније и Захумља*.²⁷³ Савременици и потомци су Стефана Немањића прозвали *Првовенчани*, из разлога што је био први владар из династије Немањића који је понео краљевску круну.²⁷⁴

Мишљење Ђ. Бубала, да је Радослав, син Стефана Немањића, управљао Зетом за очеве живота, не може се сматрати основаним, нарочито не претпоставка да је са Ђорђем постигнут споразум, према коме му је на делу територије Дукље остављена ограничена власт.²⁷⁵ Радослав није управљао Дукљом, већ целом земљом као намесник краља, савладар, већ од 1220. године,²⁷⁶ па би његово присуство у Зети са управним надлежностима било потпуно неприродно, јер би у тој улози на истом простору онда имали и њега и Ђорђа.²⁷⁷ Уосталом, присуство Вукановог сина Ђорђа посведочено је у Зети и у времену које је уследило, 1237. и 1242. године, при чему су његове управне надлежности на овом простору неспорне.

Помен Ђорђа од 23. јуна 1237. године, везује се за повељу краља Владислава

²⁶⁸ *Историја Црне Горе*, 2/1, 9-10 (С. Ћирковић).

²⁶⁹ *Историја српског народа I*, 300 (Б. Ферјанчић); Ј. Калић, *Претече Жиче: крунидбена места српских владара*, *Историјски часопис* 44 (1997), 84; С. Мишић, Р. Радић, *Србија 1217*, 89, 91.

²⁷⁰ Доментијан, *Живот Светог Саве и Живот Светог Симеона*, 156-157; Исти, *Житије Св. Саве*, изд. Т. Јовановић, Јб. Јухас Георгиевска, Београд 2001, 248; Ј. Ковачевић, *Традиција о дукљанском краљевству код Немањића*, 293.

²⁷¹ И. Коматина, *Велико краљевство од прва: крунисање Стефана Немањића и „традиција дукљанског краљевства“*, *Историјски часопис* 65 (2016), 23, 26.

²⁷² *Историја Црне Горе*, 2/1, 10 (С. Ћирковић).

²⁷³ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Јб. Јухас Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999, 110.

²⁷⁴ С. Мишић, Р. Радић, *Србија 1217*, 94.

²⁷⁵ Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009), 216. Још је К. Јиречек сматрао да је Радослав за живота управљао Зетом, в. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 171, али је за његов овакав став давно показано да је погрешан, с обзиром да се заснивао на интерполисаним Радослављевим повељама за Котор, чему ако се дода и чињеница о Радослављевом савладарству, он остаје у потпуности неутемељен, в. *Историја Црне Горе*, 2/1, 10-11, нап. 12 (С. Ћирковић).

²⁷⁶ Д. Синдик, *О савладарству краља Стефана Радослава*, *Историјски часопис* 35 (1988) 23-28.

²⁷⁷ *Историја Црне Горе*, 2/1, 10-11, нап. 12 (С. Ћирковић).

Сплићанима,²⁷⁸ где је забележен са титулом великог кнеза.²⁷⁹ Он се у краљевој повељи јавља као први међу сведоцима,²⁸⁰ а извесно је да је у Приморју имао одређене управне надлежности, с тим да се о њиховом обиму и делокругу детаљније не може говорити.²⁸¹ Ђорђа поново срећемо у сукобу који се распламсао између Дубровачке и Барске архиепископије у време када је улцињски епископ Марко одлучио да се одметне и потчини дубровачком архиепископу. Он је упутио писмо дубровачком кнезу у коме је тражио брод како би дошао у Дубровник са својом пратњом истичући да се све договорено допало *нашем краљу (regi nostro)*, под којим се сигурно мисли на Ђорђа.²⁸²

Из даљег тока дешавања познато је да је улцињски епископ Марко у Дубровнику 22. априла 1242. године склопио уговор о пријатељству између Улцињана и Дубровчана, са одобрењем Ђорђа, који се наводи као кнез Дукље. У истом уговору наглашено је да се њиме не доводи у питање мир *краља Србије (regis Seruie)* са Дубровчанима, што још једном потврђује да се ранији помен краља од стране Улцињана односио на Ђорђа, који је имао управне надлежности у Зети.²⁸³ Дакле, у политичком смислу, јасно је да се иза читавог подухвата налазио Ђорђе, без чије подршке овакав захват не би прошао, а чему иде у прилог и то да је епископ Марко истог дана (22. априла 1242.) изјавио покорност дубровачкој цркви, заклињући се, између осталог, и у име Ђорђа, *кнеза Дукље (principem Dioclie)*.²⁸⁴

Треба имати у виду спољашње факторе који су претходили овим дешавањима. Наиме, Татари су у рано пролеће, током априла 1242. године, прошли кроз Приморје и том приликом опустошили Котор, као и градове Свач и Дриваст. Постоји могућност и да је град Сапа, који се налази јужно од Скадра на Дриму, такође опустошен том приликом.²⁸⁵ Извесно је да је у овим околностима Ђорђе имао тежњу да иступи самосталније, не страхујући за последице реакције из Рашке. Његов поступак био је у супротности са политиком српских владара који су редовно водили рачуна о интересима Барске архиепископије.²⁸⁶

Помени Ђорђа су ретки у историјским изворима, а последњи такав је вероватно у вези са повељом коју је краљ Урош I издао 23. августа 1254. године Дубровчанима, обнављајући са њима ратом нарушене односе. У овој повељи се међу сведоцима са српске стране помињу кнез Ђорђе и жупан Стефан. Могућност да се на овом месту не ради о Вукановим синовима

²⁷⁸ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, 71

²⁷⁹ М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 305.

²⁸⁰ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, 71.

²⁸¹ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 44-45.

²⁸² *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV*, ed. Т. Smičiklas, Zagreb 1906, 125 (= CD IV); *Историја Црне Горе*, 2/1, 9-10 (С. Ћирковић). Мишљење Ђ. Бубала да се под „нашим краљем“ мисли на краља Владислава не чини се уверљивим, в. Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, 215, нап. 63. Готово да не постоје аргументи на основу којих би се могло претпостављати зашто би краљ Владислав био сагласан и поздрављао одвајање епископије са територије своје државе како би се она прикључила другој архиепископији која је била изван државних граница. На ово је већ указао: Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 45-46, нап. 13.

²⁸³ CD IV, 149-150; Ђ. Тошић, *Српске приморске земље (Зета и Травунија) у XIII веку*, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 65; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 46.

²⁸⁴ CD IV, 150; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 47, нап. 16, с правом истиче да се становиште И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 308-309, према коме у читавој овој ствари Ђорђе није имао активнију улогу, не може сматрати исправним, јер би то значило да је улцињски епископ радио иза леђа великом кнезу Ђорђу са уверењем да он неће сазнати о зло(употреби) његовог имена у Дубровнику, односно без бојазни о последицама једног таквог чина.

²⁸⁵ *Историја Црне Горе*, 2/1, 12, 30 (С. Ћирковић); М. Антоновић, *Град и залеђе – град и жупа у зетском приморју и северној Албанији*, Београд 2003, 65; А. Узелац, *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015, 49-50; Исти, *Немањићка Зета у делима западних путописаца и хроничара*, 50.

²⁸⁶ *Историја Црне Горе*, 2/1, 12 (С. Ћирковић); Ђ. Тошић, *Српске приморске земље (Зета и Травунија) у XIII веку*, 65.

не може се лако одбацили.²⁸⁷ Ђорђе се после овога у историјским изворима више не помиње, а веораватно је недуго затим и умро. О његовом потомству нема података.²⁸⁸

Вуканов син Стефан оставио је иза себе задужбину, манастир Морачу, који се налази на десној обали истоимене реке.²⁸⁹ Из ктиторског натписа над порталом цркве не сазнаје се ништа одређено о Стефановом положају у време завршетка зидања Мораче, 1251/1252. године. Једино је јасно да је признавао врховну власт краља Уроша I над целом земљом, за време чије владавине је и подигнут манастир.²⁹⁰ Уколико би се прихватило са сигорношћу да су кнез Ђорђе и жупан Стефан, који се јављају у повељи краља Уроша I Дубровчанима од 23. августа 1254. године, синови Вуканови, онда би се за Стефана могло рећи да је био личност врло блиска двору. Ова блискост би се могла објаснити и на основу родбинских веза, јер су Ђорђе и Стефан били браћа од стрица српском краљу. Њихов помен у овој повељи истиче и важност улога које су имали, јер су били гаранتي извршења правне радње, а помињу се одмах иза архиепископа, који је наведен на првом месту.²⁹¹

Битно је истаћи у погледу Стефановог оснивања задужбине, да је то био сложен и дуготрајан процес, који није могао проћи без сагласности владара, као ни без средстава за зидање и подизање манастира, из чега произилази да је Стефан имао значајне изворе прихода који су највероватније долазили због тога што је био носилац одређених управних надлежности у Зети.²⁹² Стефан је и једини међу Вукановим синовима за кога се у лозама Немањића у Грачаници, Пећкој патријаршији и Дечанима нашло места, а у Пећкој патријаршији и Дечанима се уз његово име бележи титула кнез.²⁹³ Како се у лозама Немањића, које су представљале званичне јавне родослове породице која је владала, водило рачуна о правилном навођењу и титулисању личности које су чиниле владарски дом, јасно је да је Стефан у неком периоду уздигнут до кнеза за време краља Уроша I. Према овом српском краљу Стефанова оданост се не доводи у питање, због чега је и током каснијих времена очигледно постојало лепо сећање о њему, па и не чуди што су његови портрети сликани у лозама Немањића.²⁹⁴

Ако се сагледа све до сада речено о Стефану, поуздано се може закључити да је он заменио Ђорђа на месту удеоног кнеза у Зети.²⁹⁵ Ипак, не може се са сигурношћу тврдити да је он од стране својих поданика доживљаван као краљ, а у духу старе дукљанске краљевске традиције, јер о томе није сачуван ниједан савремени траг.²⁹⁶ Када је обнављан манастир Морача у XVI веку, успомене на ктитора су оживљаване, па се он у исклесаним портретима помиње као *краљ Стефан*. Ова титула имала је за циљ да углед ктитора подигне, јер му је монашко братство установило култ у доба османске власти.²⁹⁷ Према фреско представи из

²⁸⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд – Сремски Карловци 1929, 18-19; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 48.

²⁸⁸ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 48.

²⁸⁹ О манастиру Марачи в. С. Петковић, *Марача*, Београд 1986. Жупа Марача рачунала се у баштину Немањића, в. М. Благојевић, *Титуле принчева из куће Немањића у XII и XIII веку*, 44.

²⁹⁰ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 43; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 56.

²⁹¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 18-19; М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 306; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 56-57.

²⁹² М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 306; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 58-59.

²⁹³ М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 306; Исти, *Титуле принчева из куће Немањића у XII и XIII веку*, 41.

²⁹⁴ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 60.

²⁹⁵ М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 306; Исти, *Титуле принчева из куће Немањића у XII и XIII веку*, 41.

²⁹⁶ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 61

²⁹⁷ Д. Поповић, *Ктитор Мораче и његов култ*, Манастир Морача, ур. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 64-65; Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 88-89.

XVI века у манастиру Морачи, имао је сина Владислава.²⁹⁸

О Вукановом сину, жупану Димитрију, познато је да византијски цар Михаило VIII Палеолог издаје на његову иницијативу априла 1271. године потврдну хрисовуљу Хиландару за поседовање струмског села Кастрина (Градца), које је царев брат Јован намеравао да поклони манастиру.²⁹⁹ Ово свакако говори о угледу Димитрија у далеком Цариграду, али и о његовој блискости двору краља Уроша I.³⁰⁰

Изгледа да је у наредним годинама Димитрије оставио и световно име и жупанску титулу и постао монах – старац Давид.³⁰¹ Подигао је задужбину на Лиму, код Бродарева, у жупи Љубовићи, на свом баштинском поседу, а по ктитору је црква касније названа Давидовица.³⁰² У Бродареву је био прелаз преко реке Лим – брод, према коме је насеље и добило име, док је господару прелаза припадало право да узима бродарину, тј. таксу за прелазак, што објашњава материјалне могућности жупана Димитрија, посебно ако се узме у обзир да је преко тог прелаза ишао један од важнијих трговачких путева, *via Drine*.³⁰³ Године 1286, старац Давид се запутио у Јерусалим како би обишао свети Христов гроб,³⁰⁴ док је по повратку последње дане проводио вероватно у својој задужбини.³⁰⁵ За живота је старац Давид био близак и са краљицом Јеленом, мајком српских краљева Милутина и Драгутина, због чега је и њен посланик 1282. године подигао део његовог поклада у Дубровнику.³⁰⁶ Управо преко Димитријевих потомака, успостављена је веза између Немањића и Лазаревића.³⁰⁷

На крају, као што смо већ поменули, када је реч о Вукановом сину Владиноу, његов једини помен у историјским изворима је из 1208. године, када се његов брат Ђорђе заклео на верност млетачком дужду.³⁰⁸ Такође, подједнако мало се зна и о Вукановом сину Растку. Познато је да је име понео по стрицу и да је као монах Теодосије сахрањен у Богородичиној цркви манастира Студенице.³⁰⁹

На овом месту биће размотрен закључак Ђ. Бубала, који истиче да је за време Стефана Немањића отпочео процес укидања удеоних кнежевина у оквиру српске државе, а конкретно оне у Дукљи.³¹⁰ Према овом мишљењу, Стефан је поучен лошим искуством са својим братом Вуканом, желео да прекине раније стање које је представљало потенцијалну опасност по његову власт и територијални интегритет српске државе. Такође, „Стефан није подржао Ђорђева владарска права у Дукљи“, али како је овај био истрајан, успео је да се учврсти у

²⁹⁸ Д. Војводић, *Портрети Вукановића у манастиру Морачи*, Манастир Морача, ур. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 82.

²⁹⁹ *Actes de Chilandar I. Des origines à 1319*, Archives de l'Althos 20, édd. M. Zivojinovic, V. Kravari, Ch. Giros, Paris 1998, 126-128; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998, 117; Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 89; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 65.

³⁰⁰ Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 89; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 65.

³⁰¹ Г. Чremoшник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, Београд 1932, 65; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 66.

³⁰² Г. Томовић, *Жупа Љубовића*, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 47-48.

³⁰³ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 68-69. О путевима детаљно в. Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

³⁰⁴ Г. Томовић, *Жупа Љубовића*, 48-49.

³⁰⁵ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 73.

³⁰⁶ Г. Чremoшник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, 76; Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 89.

³⁰⁷ О Вратиславу и Вратку в. Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 75-84.

³⁰⁸ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 15-16.

³⁰⁹ Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 45.

³¹⁰ Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, 216; Исти, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, 90-91; Исти, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића I*, Београд 2016, 107, 177, 179, 209.

једном делу као господар Дукље, можда око Улциња, што је било у супротности са вољом великог жупана.³¹¹ Овако изнето мишљење нема упориште у историјским изворима, односно не може се говорити о самосталном наступању Ђорђа, које је било против воље великог жупана Стефана, нема трага у изворима о томе. Још једном ћемо истаћи да је недуго после окончања сукоба између Вукана и Стефана у српској држави обновљено стање од пре почетка рата. Радослав није добио Зету на управу, јер је просто био владарев савладар,³¹² док су управне надлежности Ђорђа у Зети посведочене 1208, 1237 и 1242. године. Нарочито важно је, већ поменуто, учешће Ђорђа у дешавањима из 1242. године, без чије подршке подухват улцињског епископа Марка да се потчини Дубровачкој архиепископији сигурно не би прошао. Поред свега изложеног до сада, а ако се узме у обзир и чињеница да је и Вуканов син Стефан имао управне надлежности у Зети, ово представља важан аргумент на основу кога је јасно да за време Стефана Немањића није отпочет процес укидања удеоне кнежевине у Зети, јер да јесте, прилике на овом простору би биле знатно другачије.

Мирослављеви наследници у Хуму и Вуканови у Зети изгубили су у потпуности свој положај и утицај, тек за време владавине краља Уроша I (1243-1276) тако да се тек од тада може говорити о стварном укидању удеоних кнежевина, тј. посебних области у српској држави. Тек тада су представници бочних грана Немањића и потомци Немањине браће сведени на ранг властеле, док су неки међу њима до тог времена већ умрли. Нарочито важно, у контексту традиције дукљанског краљевства, јесте и то што је за време краља Уроша I у титули Немањића појам *Диоклитије са Далмацијом* замењен термином *Поморске земље*.³¹³

³¹¹ Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, 216.

³¹² Због овога не треба ни да чуди његов помен у две которске одлуке из септембра и октобра 1221. и једне из 1227. године, в. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1905, 163-164, 194-195, 207-208 (= CD III); Д. Синдик, *О савладарству краља Стефана Радослава*, 25, 27-28.

³¹³ *Историја Црне Горе*, 2/1, 12-13 (С. Ћирковић); *Историја српског народа I*, 354-355 (С. Ћирковић); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 51-53; Ђ. Тошић, *Српске приморске земље (Зета и Травунија) у XIII веку*, 66. Пре свега о удеоним кнежевинама, в. М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 45-62.

2.3. Прилике у Зети за време краљице Јелене

Краљица Јелена, супруга српског краља Уроша I (1243-1276) имала је значајну улогу током владавине својих синова Стефана Драгутина (1276-1282) и Стефана Уроша II Милутина (1282-1321). Питање порекла краљице Јелене и њених породичних веза пре неколико година је разрешено. Утврђено је да су она и њена сестра Марија де Кајо, рођене из брака Јована Анђела, војводе Срема и грофице Матилде од Пожеге. Оне су преко оца водиле порекло од византијске царске породице Анђела, као и угарске краљевске лозе Арпада, док су преко мајке водиле порекло од франачке куће Куртене, која је дала владаре Латинског царства.³¹⁴

Централизованом управом за време владавине краља Уроша I онемогућени су већи унутрашњи потреси у оквирима српске државе. Одбијање краља да свом сину Драгутину – младом краљу, додели територију на управу, коштала га је збацивања с престола.³¹⁵ Драгутину је отац, према речима архиепископа Данила II, обећао да ће за свога живота њему уступити престо, а исто обећање Урош је изрекао и угарском краљу, да ће његов син бити краљ *свој Српској и Поморској земљи*.³¹⁶ Драгутин је више пута узалуд молио оца да му уступи престо свој или неки део државе своје на управу, а како се краљ Урош I оглушио о молбе, Драгутин је онда дошао на идеју да своје жеље оствари насилним путем. Обратио се своме тасту, угарском краљу, који му је понудио војну помоћ сачињену од Угара и Кумана.³¹⁷ Драгутин није одмах прихватио понуду, већ се по речима Данила II, још једном обратио оцу тражећи *достојни део имања*, што је краљ одбио поново. Вишегодишњи сукоб се завршио тако што је Драгутин напао с војском краља Уроша и победио га у земљи званој Гацко током јесени 1276. године, након чега је заузео престо.³¹⁸ Урош I се након пораза повукао у Хум, замонашио се и умро, највероватније 1. маја 1277. године.³¹⁹

Да је краљица Јелена подстакла сина Драгутина на побуну против краља Уроша не може се тврдити са сигурношћу, јер ниједан извор изричито не саопштава такву вест.³²⁰ Према сведочанству које доноси архиепископ Данило II, након што се краљ Урош I упокојио, његово тело је пренето и сахрањено у манастиру Сопоћани, а Јелена је отишла код свог сина Драгутина који је примио с почастима и Јелени доделио део српске државне територије на управу.³²¹ Важно је да се овог пута издвајање дела територије који је дат краљици Јелени на управу разликовао од начина на који су раније додељиване удеоне кнежевине. Драгутин је увиђао значај и предности централизоване власти, због чега и није издвајао нове удеоне кнежевине. Тешко је одгонетнути да ли је Драгутин по ступању на престо дао и млађем брату Милутину неке поседе на управу, јер у изворима нема потврде за то, па самим тим није могуће одредити ни територију коју је краљев млађи брат могао

³¹⁴ А. Узелац, *Марија де Кајо, сестра краљице Јелене*, Између Подунавља и Средоземља. Тематски зборник посвећен проф. др Симиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана, ур. К. Митровић - А. Узелац, Пожаревац – Ниш 2021, 187-202. Н. Порчић, *Марија, сестра краљице Јелене*, Историјски часопис 70 (2021), 32-63.

³¹⁵ *Историја српског народа I*, 354-356 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021, 270-273.

³¹⁶ *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 13-14 (= *Животи краљева и архиепископа*); *Историја Црне Горе*, 2/1, 46 (С. Ћирковић).

³¹⁷ *Животи краљева и архиепископа*, 15-17; И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 271-272.

³¹⁸ *Животи краљева и архиепископа*, 17-18; *Историја Црне Горе*, 2/1, 47 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 272-273. Кумани, који се не помињу у окршају код Гацка, били су највероватније један од важних војних чинилаца који је допринео Драгутиновој победи, в. А. Узелац, *Кумани у средњовековној Србији*, Гласник историјског архива Ваљева 43 (2009), 8-9.

³¹⁹ *Историја српског народа I*, 356 (С. Ћирковић).

³²⁰ И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 283-284, нап. 1028.

³²¹ *Животи краљева и архиепископа*, 19; *Историја Црне Горе*, 2/1, 47 (С. Ћирковић).

држати.³²²

Тада је у српској држави успостављен нови облик издавања делова територије, које су најчешће биле под управом чланова владарске породице, њених сродника или крупне властеле. „Државе“ су представљале овај нови облик управе. Краљица Јелена добила је прву „државу“, па је она постала и први „силни“ у српској држави.³²³

„Држава“ краљице Јелене обухватала је Зету, Требиње, крајеве око Плава и Горњег Ибра.³²⁴ М. Копривица је укзала да на нивоу претпоставке морају остати ставови да су читаве жупе Плав и Рас, али и две жупе у току Ибра улазиле у састав „државе“ краљице Јелене. Северна граница њених територија у централном делу тадашње српске државе није прелазила планину Голију, а на североистоку је вероватно обухватала средњи ток Ибра до обронака Копаоника. Физичка повезаност две целине остварена је преко поседа у Плаву.³²⁵ У самом Требињу или његовој околини Јелена је имала свој двор, а у требињској области је током осамдесетих година XIII века често боравила, где је њена власт посведочена и именовањем представника државне управе.³²⁶ Године 1280, помиње се казнац Првослав Радојевић,³²⁷ а познато је да се и 1289. године у служби краљице Јелене налазио казнац Мрњан,³²⁸ што сведочи да је она и у доба краља Драгутина и у доба краља Милутина имала своје казнаце.³²⁹

Јелена је управљала и зетском земљом са приморским градовима који су признавали њену власт. Она је у овој средини била покровитељ црквеног живота, али се старала и о снабдевању града житом. Велику пажњу Јелена је посветила сређивању црквених прилика у римокатоличким областима Зете. Сматра се да је основала четири фрањевачка манастира у градовима Скадру, Улцињу, Бару и Котору. Фрањевачки ред се тек у време њене власти учврстио у Приморју, а по ктиторској делатности је била позната и у унутрашњости српских земаља, где је завршила градњу манастира Градац.³³⁰ Велики степен самосталности краљице Јелене огледао се у томе што је самостално могла да издаје повеље. Имала је и своју војску и властелу, док се у Скадру највероватније налазио један од њених дворова,³³¹ с обзиром да се у хрисовуљи цара Душана коју је издао манастиру Св. Арханђела код Призрена помиње кућа краљице Јелене.³³²

Котор је био свакако у власти краљице Јелене, о чему сведочи њена повеља којом се одређују међе села Затора у которском залеђу. Которско је било поље, а гора Заторска, док је Которанима забрањено да улазе у атар овог села. С. Обзиром да су српски владари постављали кнежеве у Котору, а како се у овој исправи кнез Котора помиње као *кнез*

³²² М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, Јелена: краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац 2015, 14.

³²³ М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, Немањини и Лазаревићи, Београд 2004, 155-156; М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, 14.

³²⁴ *Историја Црне Горе*, 2/1, 47 (С. Ћирковић); М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, 156.

³²⁵ М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, 20-24.

³²⁶ М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, 15, 18. Требиње је као земља обједињавало старе жупе Травуније (Конавле, Жрновницу, Рисан, Крушевицу, Драчевицу, Врсиње, Врм, Рудине, Љубомир, Фатницу, Пиву, Комарницу), Требињску жупу, а по свој прилици, и део Попова. Детаљно в. Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 14-17, 46.

³²⁷ Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, 23.

³²⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 30.

³²⁹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 20.

³³⁰ *Историја Црне Горе*, 2/1, 52-53 (С. Ћирковић). Могуће је да краљ Урош започиње градњу манастира Градац, коју је након његове смрти Јелена завршила, в. Б. Тодић, *Сопотани и Градац. Узајамност фунерарних програма две цркве*, Зеограф 31 (2006-2007) 69. О манастиру Градац, в. О. Кандић, *Градац. Историја и архитектура манастира*, Београд 2005.

³³¹ М. Благојевић, *Српске владарке – ктитори Хиландара*, Хиландарски зборник 11 (2004), 19-21.

³³² С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 692.

краљевства ми, могуће је да је Јелена имала право на то, док је управљала областима у Приморју.³³³

Јелена је своја права над градом Улцињем препустила сестри Марији де Кајо, средином 1281. године.³³⁴ У различитим пословима или споровима у вези са Улцињем, њено име је присутно у раздобљу од 1281. до 1285. године.³³⁵ Располагала је и приходима града Бара, поново на основу тога што је њена сестра Јелена, која је располагала приходима и поседима уступала своја права изабраним појединцима. Постоји документ који говори да су 1281. године општина и грађани Бара предали Марији 200 солида у динарима кованим у Брскову.³³⁶ После 1285. године Марији се губи траг у историјским изворима, а познато је да је у Улцињу заједно са краљицом Јеленом подигла фрањевачки манастир Св. Марка, где је и сахрањена.³³⁷ Краљица Јелена имала је у Зети власт и над тргом на Бојани, што се види из њене повеље коју је издала манастиру Св. Николе на острву Врањина, коме између осталог, прилаже 100 перпера са трга Светог Срђа.³³⁸

Краљ Драгутин је релативно кратко владао српском државом, а његов одлазак са власти био је узрокован несрећом коју је доживео под градом Јелечом, где је пао с коња и сломио ногу.³³⁹ Тешке физичке повреде сматране су током средњег века препреком за даљу успешну владавину, односно владар није могао остати у улози врховног војсковође. Због тога је Драгутин затражио од брата Милутина да га замени на престолу. Одржан је државни сабор у Дежеву, у јесен 1282. године, на коме је Милутин проглашен за новог краља. На престолу је требало да остане до краја живота, након чега би власт преузео неко од Драгутинових синова.³⁴⁰

Промена на српском престолу није довела до промене положаја краљице Јелене, тј. њена „држава“ је опстала у пуном обиму, након 1282. године.³⁴¹ Током владавине краља Милутина, папа Никола IV (1288-1303) упућивао је писма њему, али и његовој мајци Јелени током 1288. године, у склопу својих универзалистичких претензија. Крајем јула су у српску државу упућени фрањевци Марин и Кипријан како би подучили народ правој вери, а почетком августа папа је краљици Јелени писао како би их примила.³⁴² Јелена је била одана ономе што је папа видео као праву веру, а овај је њу видео као припадницу своје цркве, па јој

³³³ Зборник, 410; М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, 18, с правом истиче да је М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010, 53, погрешно закључио на основу ове повеље да су територије краљице Јелене долазиле до самих зидина Котора.

³³⁴ Н. Порчић, *Марија, сестра краљице Јелене*, 54. Сестру краљице Јелене требало би звати Марија де Кајо, а не Марија де Шор, како је до сада сматрано у историографији, јер је она била удата за Анселма де Кајоа, сина истоименог регента Латинског царства и Евдокије Ласкарине. Транскрипција и изговор овог презимена често су представљали проблем, в. А. Узелац, *Марија де Кајо, сестра краљице Јелене*, 198-199.

³³⁵ Г. Чremoшник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, 102, 143, 147; М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, 18-19.

³³⁶ Г. Чremoшник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, 44-45; Н. Порчић, *Марија, сестра краљице Јелене*, 53.

³³⁷ Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, Историјски гласник 1-2 (1958), 140-141; Н. Порчић, *Марија, сестра краљице Јелене*, 56.

³³⁸ Б. Шекуларец, *Врањинске повеље XII-XV вијек*, Титоград 1984, 39-43; Исти, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987, 68-72; М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, 19.

³³⁹ *Животи краљева и архиепископа*, 24; С. Станојевић, *Краљ Драгутин*, Годишњица Николе Чупића 45 (1936), 7; М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955), 49; *Историја српског народа I*, 438 (Ј. Максимовић); В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, Београд 2012, 65-66.

³⁴⁰ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 91-93; М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 49-56; *Историја српског народа I*, 438-439 (Ј. Максимовић).

³⁴¹ *Историја Црне Горе*, 2/1, 55 (С. Ђирковић); И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 287.

³⁴² О. Rinaldi, *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII*, tomus XIV, Romae 1648, ad anno 1288, nr. 29-31; М. Антоновић, *Србија и Лионска унија: неуспео покушај приближавања*, Међународни научни симпозион: 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке Крсташа, ур. Р. Поповић, Београд 2005, 123.

је и дозволио да фрањевца Николу узме као свог исповедника, што се види из писма од 15. марта 1291. године.³⁴³ Управо је Јелена почетком 1291. године разговарала са бугарским владаром и наговарала га да приђе Унији.³⁴⁴ Такође, посредовала је код папе да се северноалбанском градићу Сапи додели епископ.³⁴⁵

Током понтификата Бенедикта XI (1303-1304) вођена је такође кореспонденција са Јеленом, а Милутин је крајем 1303. године добио позитиван одговор на своју молбу од папе, да ће српске земље бити стављене под његову заштиту и започети преговори о црквеној унији. Ипак, током понтификата Климента V (1305-1314) односи између папске курије и српске државе ушли су у критичну фазу, а били су праћени Милутиновим склапањем споразума 1306. године са Филипом, сином Карла II Анжујског и господарем Тарента и Ахаје, као и склапањем политичког и војног савеза 1308. године са Карлом од Валоа, братом француског краља Филипа IV.³⁴⁶ Овај савез, у коме је српски владар искључиво водио рачуна о политичким интересима, у пракси никада није заживео, а посета трочлане папске делегације српској држави крајем 1308. године завршила се безуспешно, што је представљало и крај преговора о унији са римском црквом.³⁴⁷

На почетку сукоба између браће, током 1301. године, вођен је и рат између Милутина и Дубровника, који је ојачан млетачким бродовима напао Котор. Венеција је била врховни господар Дубровника, који је успео да уз брзо напредовање на мору освоји Мљет и затвори ушће Бојане, чиме је директно спречен промет на зетским трговима. Град Котор је у рату највише страдао, с обзиром да је током 1301. године нападнут од стране Хрвата, Задрана, Дубровчана и Венецијанаца. Основна замисао Дубровчана и њихових савезника била је да потпуно униште Котор, у чему нису успели.³⁴⁸ Једним од најранијих датираних чланова статута града, Которани су предвидели да више не важе до тада постигнути уговори са Дубровчанима, односно, установљено је за будућа времена, да и Дубровчани морају долазити пред которски суд, баш као што су и Которани до тада у мешовитим споровима излазили пред дубровачки суд.³⁴⁹ Сама непријатељства су убрзо била окончана. Месеца јула 1301. године у Дубровнику се појавио посланик краљице Јелене, а већ у августу Дубровчани су упутили своје изасланике краљу Милутину како би преговарали о миру. Тада је успостављено примирје, а до мира се чекало још неко време. Наиме, Дубровчани су у новембру месецу захтевали од краља Милутина да ослободи њихове грађане, јер у супротном неће дозволити својим трговцима да иду у земље српског краља и његове мајке. Спорне тачке уговора редиговане су истог месеца,³⁵⁰ али се на повељу краља Милутина чекало све до септембра 1302. године, којом су одређена права дубровачких трговаца у српској држави. Тада је обновљена трговина и на простору Зете.³⁵¹

³⁴³ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia* I, Osnabrack 1968², 375; М. Антоновић, *Србија и Лионска унија: неуспео покушај приближавања*, 124.

³⁴⁴ А. Узелац, *Папа Бонифације VIII, Magnus miles Симон Роси и краљ Стефан Урош II Милутин*, БИГ 5 (2014), 97.

³⁴⁵ *Историја Црне Горе*, 2/1, 55 (С. Ћирковић); М. Антоновић, *Србија и Лионска унија: неуспео покушај приближавања*, 125-126.

³⁴⁶ А. Узелац, *Папа Бонифације VIII, Magnus miles Симон Роси и краљ Стефан Урош II Милутин*, 98, истиче да Милутиново зближење са Византијом и орођавање са двором Палеолога 1299. године, није довело до прекида контаката са папском куријом, као ни до промене у односима према западним силама.

³⁴⁷ М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Г. Милановац 2002², 16-17; М. Антоновић, *Србија и Лионска унија: неуспео покушај приближавања*, 128-130; А. Узелац, *Папа Бонифације VIII, Magnus miles Симон Роси и краљ Стефан Урош II Милутин*, 98; В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, 120-126.

³⁴⁸ *Историја Црне Горе*, 2/1, 57 (С. Ћирковић).

³⁴⁹ *Историја српског народа I*, 451, нап. 7 (С. Ћирковић); *Историја Црне Горе*, 2/1, 57 (С. Ћирковић).

³⁵⁰ *Историја Црне Горе*, 2/1, 57-58 (С. Ћирковић).

³⁵¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 36-37. Што се тиче односа између Котора и Дубровника, несугласице су потрајале још неколико година. До 1305. године Дубровчанима је било забрањено да одлазе у Котор и да тргују са Которанима, в. *Историја Црне Горе*, 2/1, 58 (С. Ћирковић).

Јеленино држање током сукоба између њених синова Драгутина и Милутина није познато, али с обзиром да је њена „држава“ била подређена краљу, вероватно је своју војску морала да стави на располагање Милутину, иако се тешко може докучити да ли је она то учинила.³⁵² Пре овога, познато је да се Јелена није слагала са политиком свог млађег сина, приближавању Византији и склапању брака са Симонидом, али се на основу тога не може тврдити да је дошло до погоршања односа између Јелене и Милутина, а што је за последицу имало да она изгуби део територија у оквиру своје „државе“. Напред је већ речено да је Јелена имала значајну улогу у контактима са папском куријом, у склопу политике коју је краљ Милутин водио током прве деценије XIV века.³⁵³

Своје поседе у Зети и Требињу Јелена је напустила 1306. године. Наиме, из повеље коју је краљ Милутин издао 15. марта 1306. године бенедиктинској опатији Свете Марије Ратачке, којом потврђује ранију даровницу краљице Јелене, јасно је да она нема више управу над Зетом. Милутинов син Стефан је током исте године добио Зету на управу.³⁵⁴ Оваква политичка промена у организацији власти свакако је била узрокована приликама у српској држави те 1306. године. Сукоб између браће је већ озбиљно узео маха, а Милутин је свог сина Стефана припремао за наследника, због чега је и предузео читав низ мера како би му обезбедио легитимитет. Управо у уздизању Стефана као престолонаследника битан корак био је и давање Зете у његову „државу“.³⁵⁵

Краљица Јелена је последње године свог живота, од 1306. до 1314. године, провела у централном делу српске државе, на својим поседима,³⁵⁶ где је дочекала и завршетак рата и измирење синова. Преминула је 8. фебруара 1314. године, а тада су поново постојале размирице између Милутина и Драгутина, што је јасно, јер Драгутин није присуствовао погребним свечаностима.³⁵⁷ Дошао је да се поклати на гробу своје мајке тек после извесног времена, након чега се састао са Милутином у двору на Косову, у Паунима. Сматра се да је њихов састанак протекао у добром расположењу и да су браћа тада превазишла последње несугласице.³⁵⁸ Протекле су свега две године, а онда је и Драгутин умро. Милутин је искористио прилику која му се указала и успоставио власт у области свога покојног брата, пошто је пре тога затворио његовог сина Владислава.³⁵⁹

³⁵² М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, 19-20. В. Станковић сматра да је подршка краљице Јелене њеном сину Милутину изостала у сукобу са Дубровником, што се види по несигурности у дубровачком залеђу, в. В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, 120. Ако се узме у обзир да је опсада Котора била безуспешна, питање је колико је поменуто мишљење оправдано.

³⁵³ О браку краља Милутина са Симонидом и приликама које су пратиле његово склапање в. М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926, 67-68; С. Станојевић, *Краљ Милутин*, Годишњица Николе Чупића 46 (1937), 17; *Историја српског народа I*, 444-447 (Љ. Максимовић); В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, 91-113.

³⁵⁴ Јелена се у овом документу помиње као неко ко је имао власт над Зетом, в. С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Св. Марије Ратачке*, Стари српски архив 1 (2002), 14-16, 23; С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају XIII века*, ЗРВИ 46 (2009), 338. Стога је јасно да је у старијој историографији погрешно преовлађивало мишљење да је Јелена напустила Зету 1308/1309. године, в. М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 67; *Историја Црне Горе*, 2/1, 60 (С. Ћирковић); Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 81.

³⁵⁵ С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају XIII века*, 338; М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, 19-20.

³⁵⁶ М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, 20.

³⁵⁷ *Историја српског народа I*, 465 (С. Ћирковић).

³⁵⁸ *Животи краљева и архиепископа*, 94-95; *Историја српског народа I*, 465 (С. Ћирковић).

³⁵⁹ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 118.

2.4. Зета у време Стефана Уроша III Дечанског

Милутинов син Стефан, као што смо већ истакли, добио је Зету на управу 1306. године. Он се у повељи од 15. марта 1306. године, којом краљ Милутин потврђује ранију даровницу своје мајке бенедиктинској опатији Свете Марије Ратачке, директно помиње, што говори да је био одређен за престолонаследника. Један од важнијих корака у уздизању Стефана за престолонаследника представљало је и давање Зете у његову „државу“.³⁶⁰ Зетска земља, која је била део „државе“ краљице Јелене, остала је у истом статусу након њеног повлачења из Зете, тј. постала је „држава“ Милутиновог сина Стефана.

Није познато шта се дешавало током првих неколико година Стефановог деловања у Зети. Из писма које су Млечани 10. маја 1309. године упутили Стефану, поводом лађе која се разбила близу Котора, сазнајемо за захвалност Млетачке републике којој је Стефан помогао, што указује да је овај процес почео од раније, а чему у прилог иде и садржај писма. Наиме, Млечани су тражили да им се врате ствари са разбијене галије, које су биле код епископа манастира Св. Михаила. Њихова вредност је била процењена на 4.000 венецијанских гроша, а епископ је требало да их да њиховом гласнику. Како би се намирио износ, требало је да им се да стоке, која је била процењена на 1200 гроша, али им је давано 700 брсковских гроша чија је вредност била мања. Због овога су Млечани и молили Стефана да код епископа Св. Михаила издејствује праведнију процену њихових ствари.³⁶¹

Дакле, извесно је да се Стефан у Зети налазио и дуже него што се то сматрало. Ако се узме у обзир оно што је напред поменуто, његове управне надлежности трајале су од 1306. до 1314. године.³⁶² Ипак, слабо је познато шта се током ових година дешавало. Дубровчани су 1311. године код себе држали неки његов сребрни појас као залог због штете коју је претрпео један њихов караван.³⁶³ Такође, Дубровчани су одлучили у мају 1312. године да од Стефана купе жито. Куповина је била још од раније уговорена од стране дубровачког грађанина Доброја Зрзовића, али је било неопходно да се и дубровачка влада сложи с тим.³⁶⁴ У току 1313. године Стефан је посредством дубровачких трговаца набављао у Венецији Мачеве за војску.³⁶⁵ Било је и других ситуација, попут оне када су се из Дубровника обраћали Стефану поводом штета које су њиховим људима нанете од стране Конављана, из чега се може закључити да је Милутинов син управљао и Травунијом.³⁶⁶ У Дубровнику је у новембру, 1313. године, очекиван Стефанов долазак, готово у приближно истом периоду када је у граду требало да се појави и Драгутинов син Владислав. Не знамо због чега је

³⁶⁰ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Св. Марије Ратачке*, 14-16; С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају XIII века*, 338. У старијој историографији било је заступљено да је Стефан добио управу над Зетом 1309. године, в. М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 67; *Историја Црне Горе*, 2/1, 60 (С. Ћирковић); М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, Историјски записи 41, св. 4 (1979), 15.

³⁶¹ S. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnoga slavenstva i Mletačke Republike I. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, JAZU, Zagreb 1868, 239, № CCCLXVII (= *Listine I*); J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV, Pars Primus*, Palermo 1967, 8-10. М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, 15-16, приметила је с разлогом да је овај процес отпочео раније, а обзиром на удаљеност између Котора и Венеције и времена које је гласнику било потребно да преноси обавештења, претпостављала је да се Стефан у Зети налазио и током 1308. године.

³⁶² У историографији је заступљено мишљење да се Стефан у Зети налазио 5 година (1309-1314), в. *Историја Црне Горе*, 2/1, 60 (С. Ћирковић); М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, 18.

³⁶³ *Monumenta Ragusina V, Zagrabiae* 1897, 93; *Историја Црне Горе*, 2/1, 60 (С. Ћирковић).

³⁶⁴ *Monumenta Ragusina V*, 103; М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, 18.

³⁶⁵ *Monumenta Ragusina I, Zagrabiae* 1879, 37; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, Београд 2007, 235.

³⁶⁶ *Monumenta Ragusina I*, 23; М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, 18.

њихов долазак планиран, али је сигурно да су се срели у Дубровнику.³⁶⁷ Можда је њихов долазак био у вези са пословима у Приморју који су изазвани ратом против хрватског бана Младена II Шубића.³⁶⁸ С друге стране, можда су они тамо боравили како би решили проблеме и штете које су дубровачки трговци претрпели у српским земљама током рата између краља Милутина и његовог брата Драгутина.³⁶⁹

Стефан је припреман за наследника престола, а такав његов статус види се и у списку владара, из 1313. године, са којима су Млечани били у преписци, где је наведен као *Stephanus regis Urosii filius, rex Dioklie, Albanie, Chelmie et maritime regionis*. Његова титула у овом документу идентична је Милутиновој, који је наведен пре њега.³⁷⁰ Ипак, по окончању сукоба између Милутина и Драгутина питање наслеђа престола је остало отворено. Стефан, који је управљао Зетом, није знао да ли ће након очеве смрти баш он наследити српски краљевски престо.³⁷¹ Можда се мотиви Стефанове побуне против Милутина из 1314. године могу управо довести у везу са политичком ситуацијом у српској држави тих година. У игри за наслеђе престола су тада учествовала и Симонидина браћа, Димитрије и Теодор, али се не може поуздано утврдити њихова одговорност за Стефанову побуну.³⁷²

Какви год да су били планови краља Милутина о наслеђу престола, извесно је да се Стефан побунио против оца најкасније до краја фебруара 1314. године.³⁷³ Према речима Данила II, подстакнут је био зетском властелом, која га је уценила речима: *ако ли нас не послушаиш, то се ми више нећемо звати твоји*.³⁷⁴ Краљ Милутин у почетку саветовао сина да се примири и да дође к њему, али пошто се овај није одазвао, отац није чекао да немири дођу до њега, већ је окупио војску и упутио се у зетску земљу. Стефана је том приликом обузео страх због кога је прешао на другу страну Бојане. Милутин му је говорио да дође к њему и да тражи опроштај, а када је син послушао очеве речи био је свезан, одведен у Скопље и касније ослепљен.³⁷⁵

До данас је остало неразјашњено због чега је Милутин наредио да се Стефан ослепи. Једино прихватљиво мишљење јесте да је казна изречена под притском властеле која је подржавала Драгутина, чији је син требало да наследи престо. Идеја је била да се на тај начин Стефан заувек онеспособи за улогу владара, тако да се чин ослепљења, према овом гледишту, не треба посматрати у оквирима очеве освете за синовљеву непослушност.³⁷⁶

Стефан је након ослепљења послат у Цариград код византијског цара Андроника II, заједно са двојицом синова, старијим Душаном и млађим Душицом, који је тамо и преминуо. Није познато да ли је и Стефанова жена Теодора послата у Цариград, а могуће је да је Милутин задржао као таоца на свом двору и да је тиме хтео условити синовљево добро владање у Цариграду.³⁷⁷ Стефанов боравак у византијској престоници трајао је седам

³⁶⁷ *Историја Црне Горе*, 2/1, 60 (С. Ћирковић).

³⁶⁸ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, 235.

³⁶⁹ Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 104.

³⁷⁰ *Listine I*, 192, № CCLXXXIII; Р. Радић, *Краљ Милутин у Венецијанском документу из 1313. године*, Манастир Бањска и доба краља Милутина. Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовској Митровици, Ниш-Косовска Митровица-Манастир Бањска 2007, 91-97. За датовање овог документа у старијој историографији, в. М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 76, нап. 85.

³⁷¹ М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 76-77.

³⁷² *Историја српског народа I*, 463-464 (С. Ћирковић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 118; В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, 129-130.

³⁷³ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, 236.

³⁷⁴ *Животи краљева и архиепископа*, 24; М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, 160-161.

³⁷⁵ *Животи краљева и архиепископа*, 24-26.

³⁷⁶ *Историја Црне Горе*, 2/1, 67 (С. Ћирковић); М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, 22.

³⁷⁷ *Историја српског народа I*, 464 (С. Ћирковић); С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, 244.

година³⁷⁸, а за његов повратак у отаџбину заслужно је српско свештенство предвођено архиепископом Никодимом и Данилом, који је на Стефанов подстицај ургирао код краља Милутина.³⁷⁹

Стефан се у српску државу вратио 1320. године, када је од оца, још увек актуелног владара, добио за пребивање део Будимљанске жупе, а о његовој делатности у овој жупи нема података.³⁸⁰ Стефану се за време прогонства у Цариграду повратио вид, али је он ову вест крио од оца и објавио је тек после његове смрти, због чега је јасно да се на њега није гледало као на будућег владара.³⁸¹ Године 1316, када је умро Драгутин, његов син Владислав запао је у заробљеништво.³⁸² Смрћу византијске принцезе Ирине окончани су покушаји да се на српски престо доведе неко од њених синова. За краља Милутина једини званични престолонаследник уочи његове смрти био је његов млађи син Константин.³⁸³

Током последњих неколико година владавине краља Милутина појавила се опасност по Зету узрокована дешавањима у Албанији. Комплетан развој ситуације тешко је пратити због оскудности историјских извора. Пажњу можемо посветити 1319. години, у којој папа Јован XXII шаље три писма најистакнутијим великашима средње и северне Албаније: Виљему Аријаниту, Ментулу, Андреји и Теодору Мусаки, Владиславу Јоними, Виљему и Калојану Бленишти, Павлу Матарангу и извесном кнезу Радославу. Садржај писама говори о одлучности споменутих великаша да збаце јарам тираније рашког краља, који је описан као шизматик и непријатељ хришћанске вере.³⁸⁴ Акцију је водио Андрија, епископ Кроје, али ми не знамо да ли је она уродила плодом. Није познато како, а ни када су албански феудалци дошли под Милутинову власт. Евидентно је само да су покушавали збацили власт српског краља.³⁸⁵ Касније је Стефан Дечански на почетку своје владавине јављао Дубровчанима да ће изаћи на део Приморја у Бару, Улцињу или на ушћу реке Мате, што самим тим значи да је под његовом влашћу била северна Албанија.³⁸⁶

Након што је Стефан ухваћен, ослепљен и послат у Цариград после своје побуне из 1314. године, упитно је да ли је зетска земља одмах изгубила статус „државе“.³⁸⁷ Познато је да се почетком новембра 1318. године у Дубровнику нашао краљев властелин, господин Илија, кнез Зете,³⁸⁸ који се три године касније поново нашао у Дубровнику, али тада у својству кефалије. Он је тада имао ранг „општег“ кефалије, а краљ Милутин поверио му је да управља зетском земљом, некадашњом „државом“ свог сина Стефана.³⁸⁹ Он је на тој дужности остао сигурно до 1325. године, што се види из једног писма од 31. октобра 1325. године, које је Стефан Дечански послао Дубровчанима обавештавајући их да ће српски

³⁷⁸ *Житије Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака, у: *Стара српска књижевност* у 24 књиге, књ. 12, Београд 1989, 58, 60-61 (= *Житије Стефана Дечанског*); Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 26. Уп. податак у Минеју Божицара Вуковића о служби Стефана Дечанског, који исто говори да је Стефан у Цариграду провео седам година: Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, Годишњица НЧ III (1879), 388.

³⁷⁹ *Данилови настављачи*. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, приредио Г. М. Данијел, у: *Стара српска књижевност* у 24 књиге, књ. 7, Београд 1989, 29-31 (= *Данилови настављачи*).

³⁸⁰ М. Премовић, *Жупа Будимља у средњем вијеку*, 57.

³⁸¹ *Данилови настављачи*, 33; *Житије Стефана Дечанског*, 61-62; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, 251-252.

³⁸² Д. Јечменица, *Немањини другог реда*, 106-107.

³⁸³ В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, 129-131.

³⁸⁴ *Acta Albaniae* I, 194-196.

³⁸⁵ *Историја Црне Горе*, 2/1, 63-65 (С. Ћирковић).

³⁸⁶ *Acta Albaniae* I, 206.

³⁸⁷ М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, 160.

³⁸⁸ М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас САНУ 168 (1935), 227, нап. 16.

³⁸⁹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 251.

доходах подићи кефалија Илија.³⁹⁰ Зетски кефалија је највероватније имао седиште у Скадру, а био је задужен да успостави ред и сигурност, имао је одговорност у случају штете начињене од стране разбојника и играо је важну улогу у судству. Син кефалије Илије био је Ђураш Илић, кастелан у Скрадину за време цара Душана.³⁹¹

У Зети се пред крај Милутиновог живота налазио и обласни намесник војвода Дабижив, који се у повељи за браћу Жаретиће спомиње у својству милосника.³⁹² С друге стране, присуство Милутиновог млађег сина Константина у Зети готово је немогуће поуздано утврдити. Нема никаквих података о његовом господарству над Зетом, баш као ни о његовој делатности.³⁹³

Краљ Милутин је преминуо 21. новембра 1321. године, а на престолу га је наследио син Стефан, који је крунисан 6. јануара 1322. године, на празник Богојављења, од стране архиепископа Никодима, пошто је пре тога објавио да му се вратио вид. Тог истог дана крунисан је и млади краљ Стефан, син новопостављеног краља.³⁹⁴

Када је реч о приликама у Зети, треба споменути да је краљ Стефан у њој боравио већ 1323. године. Дубровчане је обавестио да ће боравити у Бару, Улцињу или на ушћу реке Мате и тражио је да му пошаљу посланике.³⁹⁵ Очекивао је бродове за делегате и галију уз помоћ које ће отићи у Апулију по кћерку Филипа Тарентског, Бланку. Са њом је требало да се ожени у граду Скадру, што би се вероватно и десило да поново није покренуто црквено питање. Дечански је био условљен прихватањем римокатоличке вере у име српског народа и његовог свештенства. Краљ је у почетку показивао добру вољу, па је папа јуна месеца 1323. године изабрао легате задужене за спровођење црквене уније. Преговори су баш као у време краља Милутина окончани безуспешно, јер је Стефан био штићеник Српске цркве и није могао пристати на прелазак у католичку веру.³⁹⁶ Краљ Стефан се 1324. године оженио кћерком солунског намесника паниперсевича Јована, Маријом Палеологовом, са којом је највероватније имао бар двоје деце, сина Симеона-Синишу и кћерку Јелену. Није познато када је Теодора, Стефанова прва жена, умрла, али се сматра да је сахрањена у задужбини краља Милутина, манастиру Бањској.³⁹⁷

Један период владавине краља Стефана био је обележен привредном блокадом, до које је дошло због затварања дубровачких трговаца и запленивања њихове робе.³⁹⁸ Она је окончана 25. марта 1326. године, када је краљ у Дању издао повељу којом је трговцима гарантовао слободу кретања, као и личну и имовинску сигурност. У повељи је обећано да ће свим трговцима којима је нанета штета бити учињена одговарајућа надокнада од стране жупе у којој је дошло до неприлике. Исто тако, у случају да је неки разбијени брод похаран,

³⁹⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 40. На вршење његове службе очито није утицала смена на српском престолу до које је дошло након смрти краља Милутина, в. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 251.

³⁹¹ *Историја Црне Горе*, 2/1, 66-67 (С. Ћирковић).

³⁹² С. Божанић, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, *Стари српски архив* 6 (2007), 12.

³⁹³ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, 256; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 128-129.

³⁹⁴ П. Ивић-М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 74; *Историја српског народа I*, 497 (С. Ћирковић); М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, 27; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар 1331-1355*, Београд 2005, 31. О Стефановим борбама са полубратом Константином и Драгутиновим сином Владиславом, в. Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 107-108, 110-115, 132-137.

³⁹⁵ *Acta Albaniae I*, 206.

³⁹⁶ М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, 24-27.

³⁹⁷ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, 259-261, 266-268.

³⁹⁸ Све је почело 1324. године када је краљ Стефан Урош III био огорчен на Дубровчане због делатности Менчета Менчетића. Детаљније о самом заплету ситуације: *Историја Црне Горе*, 2/1, 69 (С. Ћирковић); Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 113-114.

обећано је да ће штету надоместити град или околна села.³⁹⁹ Негде у ово време, крајем марта или почетком априла 1326. године младом краљу Душану поверена је управа над Зетом,⁴⁰⁰ која је тада поново стекла статус „државе“.

У повељи коју је краљ Стефан Урош III издао Дубровчанима 25. марта 1326. године у Дању, као први међу сведоцима помиње се војвода Младен, родоначелник породице Бранковић.⁴⁰¹ Он је био војвода у целој земљи, а у ово време био је у служби Душана, па се налазио где и он, тј. у Дању где је исправа и издата.⁴⁰² Могуће је да је он помагао Стефановом сину, Душану, који је био млад за самостално управљање.⁴⁰³

У сукобу из 1326. године, а у вези са властеоском породицом Бранивојевић, која се осамосталила у подручју Неретве, учешћа је узео и млади краљ Душан. Он је са челником Ђурашем, Војином и војводом Младеном дошао у непосредну околину Дубровника. Имао је намеру да одбрани Бранивојевиће од напада Дубровчана и босанског бана Стефана II Котроманића, без обзира на то што су они били одметници од власти српског краља. Душан је сигурно слутио велику опасност по српску државу, па је његов овакав став потпуно разумљив. Штавише, његове слутње су се показале оправданим.⁴⁰⁴ Бранивојевићи су поражени, а Стефан II Котроманић је зеузео доњу Неретву и Крајину, и Дубровачани Стон и Пељешац.⁴⁰⁵

Након битке код Велбужда, 28. јула 1330. године, у којој су Срби победили бугарског цара,⁴⁰⁶ краљ Стефан је отишао у Зету, где је Душан управљао у својству младог краља. Тамо је најпре био у Светом Срђу, где је примао посланике из Дубровника који су му честитали победу над Бугарима.⁴⁰⁷ Добри односи са Дубровчанима у овом периоду утицали су на Дечанског да од њих затражи шест галија које је изгледа намеравао да искористи за некакве војне операције, из чега би се могло закључити да је слутио немире у држави.⁴⁰⁸

Крајем 1330. или почетком 1331. године избио је још један у низу сукоба на простору Зете између оца, актуелног владара, и сина, будућег наследника на престолу. Узроци раздора се могу само наслућивати.⁴⁰⁹ Наводно је Стефан осећао мржњу према Душану због које се са војском запутио до града Скадра. Уништио је двор младог краља, који је лежао на обали Дримца у близини Скадра и опустошио његову област. Душан је баш као некада Дечански побегао на другу страну Бојане и ту примио очеве поклицаре који су га покушавали убедити да дође код оца како би га овај ухватио.⁴¹⁰ Душан се није хтео предати, јер је вероватно био поучен претходном породичном историјом или је просто по природи био опрезан, а за помоћ се обратио Дубровчанима од којих је тражио савете и подршку. Крајем априла 1331. године три дубровачка властелина су се галијом запутила у Свети Срђ како би успоставила мир и

³⁹⁹ Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године*, Стари српски архив 6 (2007), 20-21.

⁴⁰⁰ Д. Јечменица, *О времену увођења младог краља Стефана Душана у управне надлежности у Зети*, Архивски записи, часопис за архивску теорију и праксу, XIX-2 (2012), Цетиње 2013, 162.

⁴⁰¹ Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године*, Стари српски архив 6 (2007), 21.

⁴⁰² Уп. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 46. Детаљно о војводи Младену, в. М. Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, Београд 2014, 21-24.

⁴⁰³ *Историја Црне Горе*, 2/1, 69 (С. Ћирковић).

⁴⁰⁴ *Историја Црне Горе*, 2/1, 69-70 (С. Ћирковић); С. Мишић, *Хумска земља у срдњем веку*, 57-59.

⁴⁰⁵ С. Мишић, *Стон и Пељешац од 1326. до 1333. године*, Историјски часопис 42-43 (1996) 27.

⁴⁰⁶ За детаљан опис битке код Велбужда види: М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, 56-63; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, 287-307.

⁴⁰⁷ *Monumenta Ragusina V*, 299; *Историја Црне Горе*, 2/1, 69-70 (С. Ћирковић).

⁴⁰⁸ *Monumenta Ragusina V*, 301-302; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, 309-310.

⁴⁰⁹ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, 310. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 208, сматрао је да је Стефан истицао свог млађег сина Симеона насупрот Душану, који је био омиљен у народу због последњих ратова и да је то довело до сукоба.

⁴¹⁰ *Данилови настављачи*, 60-61.

слогу међу посвађанима.⁴¹¹ Њихова мисија се успешно завршила, јер је до измирења вероватно дошло средином или у другој половини априла.⁴¹²

Душан је након ових бурних догађаја, почетком маја, дошао у Требиње, где прима позив да дође у Дубровник на који се и одазвао.⁴¹³ О посети се не зна много, али је јасно да су Дубровчани покушавали да са младим краљем реше неке несугласице, као на пример ону која се односила на тканине које је Душан у време рата с оцем узео од дубровачких трговаца, а за које је обећао да ће надокнадити штету. Заплењивао је и неке ствари у Светом Срђу, па су Дубровчани, због лоших услова у којима се одвијала трговина, затражили од Душана да осигура слободан промет. Такође, Дубровчани су му припретили да ће се поводом његовог дуговања жалити код краља Стефана, што је доказ да је врховна власт још увек припадала њему.⁴¹⁴

Није прошло много времена, а Стефан Дечански и Душан су се поново сукобили, већ у августу 1331. године.⁴¹⁵ Наводно је краљ Стефан и даље осећао мржњу према сину кога је поново позвао да дође пред њега. Душан је тада намеравао да се повуче из сукоба, па је упутио позив својим велможама да пођу са њим. Међутим, властела овакво Душаново држање није одобравала, штавише, она га је убедила да удруженим снагама крену у одлучујућу борбу против краља Стефана, кога су у дворцу Неродимљи изненада опколили. Краљ је успео да извуче живу главу и да са малим бројем људи око себе побегне у тврђаву Петрич. У руке младог краља дошли су дворац, ризница, друга краљева жена и његова деца, а онда је опсада пренета у Петрич. У овој тврђави Стефан се коначно предао, после чега је заједно са женом одведен у град Звечан, у коме је као заробљеник умро под неразјашњеним околностима, 11. новембра 1331. године.⁴¹⁶ Могуће је да је његова смрт била насилна. Григорије Цамблак каже како га је Душан осудио „на најгрчу смрт удављења“, ⁴¹⁷ о чему говори и Мавро Орбин, који исто тако указује на синовљеву одговорност за очево удављење⁴¹⁸, док нас Нићифор Григора обавештава о кривици Душанове властеле.⁴¹⁹ Такође, и Гијом Адам, барски архиепископ, говори о насилној смрти краља Стефана Уроша III,⁴²⁰ баш као и стари српски летописи.⁴²¹

Вест о Душановој победи над Стефаном Урошем III у Дубровник је стигла 3. септембра 1331. године, а неколико дана касније, 8. септембра, на празник рођења Богородице, он је у дворцу Сврчину од стране архиепископа Данила II крунисан за новог краља.⁴²²

⁴¹¹ *Monumenta Ragusina* V, 313; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, 311.

⁴¹² Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар 1331-1355*, 43.

⁴¹³ *Monumenta Ragusina* V, 314.

⁴¹⁴ *Monumenta Ragusina* V, 321; *Историја Црне Горе*, 2/1, 72 (С. Ћирковић).

⁴¹⁵ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, 312.

⁴¹⁶ *Данилови настављачи*, 62-65; М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, 65-66.

⁴¹⁷ *Житије Стефана Дечанског*, 72.

⁴¹⁸ М. Орбин, *нав. дело*, 32.

⁴¹⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986, 211-212.

⁴²⁰ М. Šufflay, *Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, Вјесник земаљског архива 13 (1911), 148.

⁴²¹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 81.

⁴²² *Историја Црне Горе*, 2/1, 72 (С. Ћирковић); Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар 1331-1355*, 49-50.

2.5. Зета у време Душана и Уроша Немањића

На почетку владавине краља Стефана Душана (1331-1355), било је оних међу представницима оснажене зетске властеле, који нису презали да се побуне против новог владара. Ово је био случај са војводом Богојем, који се побунио против Душана и одметнуо од његове власти већ 1332. године. Радило се о утицајном властелину, под чијом се контролом налазио трг Светог Срђа кроз који је пролазио велики број трговаца. У исто време побунио се и Богојев сусед, арбанашки великаш Димитрије Сума. Обојица су се највероватније одметнули због тога што нису били награђени онако како су очекивали. Није познато како су ове побуне угушене, а сигурно је да су последице осећали млетачки трговци.⁴²³

Између Млетачке Републике и државе Немањића вођена је честа преписка током Душанове владавине, која се увек односила како на прилике у унутрашњости земље, тако и на прилике у Приморју. Када се већ споменути Димитрије Сума одметнуо од власти српског краља начинио је штету млетачком грађанину Николи Бриносу, због чега је краљ Стефан Душан 10. јуна 1333. године упутио писмо венецијанском дужду Франциску Дандолу, у коме је обећао да ће надокнадити штету њиховом грађанину чим ухвати одбеглог Димитрија Суму.⁴²⁴

Душанова држава на почетку његове владавине није имала ону снагу које су се касније многи бојали, тако да су побуне избијале често. Године 1332, против Душана је био барски архиепископ Гијом Адам, противник православаца који је указивао француском краљу да се српска држава може освојити са пет до шест хиљада пешака и са хиљаду коњаника и да је требало само искористити помоћ незадовољних католичких Арбанаса и Латина. Жеље надбискупа се нису оствариле, јер нико од Латина у градовима током Душанових ратова није устао против владара, а одани су остали и арбанашки племићи.⁴²⁵

Преписка између Млечана и краља Стефана Душана одвијала се и 1340. године, када је српски владар Венецији упутио одређене понуде и молбе. Душан је тада затражио да буде сврстан у ред млатачких грађана. Обавештавао је млетачког дужда о томе како има много непријатеља међу господарима околних краљевстава, чије је градове, замкове, тврђаве и области запосео, из разлога што са њим нису хтели да живе у миру. Због сумње у будуће немире, Душан је том приликом, затражио од Млечана, да ако то буде потребно, има прибежиште у њиховој држави, заједно са својом децом, ризницом и свим покућством. Душанова замисао је била да у Млетачкој Републици бораве колико хоће, а да са појавом повољних прилика добију слободан излаз из државе.⁴²⁶

У истом документу Душан је Млечанима понудио војну помоћ од 500 наоружаних витезова, на које могу да рачунају када год се за то укаже потреба, неограничено пута, а у случају ако би се неко од млетачких поданика побунио против државе. С друге стране, Душан је поред предлога изнео и молбу у којој је изразио своју наду да ће у случају угрожености српске државе моћи да рачуна на војну подршку Млечана.⁴²⁷ Даље је понудио слободан пролаз и сигуран повратак млетачким трговцима преко српског краљевства, и

⁴²³ *Историја Црне Горе*, 2/1, 74 (С. Ћирковић); Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар 1331-1355*, 88-89.

⁴²⁴ *Listine I*, 410-411, № DCIX.

⁴²⁵ М. Šufflay, *Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, 149-150; *Историја Црне Горе*, 2/1, 72 (С. Ћирковић).

⁴²⁶ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga slavenstva i Mletačke Republike II. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, JAZU, Zagreb 1870, 75, № CXLIV (= *Listine II*).

⁴²⁷ Исто, 75-76, № CXLIV.

обавезао се да ће им ако претрепе неку штету од поданика исту надокнадити у целости. Душан нас потом обавештава о својој болести и плановима да подигне цркву и манастир у Јерусалиму ако оздрави, па тим поводом тражи од Млечана да му уступе две галије.⁴²⁸

Године 1340, дана 8. јуна, Млечани су одговорили краљу Душану на наведене предлоге и молбе. Изразили су спремност да га прихвате за свог грађанина и да му у случају потребе омогуће улазак, боравак и излазак из државе Млечана заједно са децом ризницом и покућством. Што се тиче помоћи коју је обећао и коју од Млечана тражи, одговорено му је да може тако урадити и надати се. На предлог слободног и безбедног проласка млетачких трговаца преко српског краљевства, у Венецији су исказали знаке захвалности.⁴²⁹

У документу од 22. маја 1341. године Стефан Душан се спомиње као краљ Србије, Дукље, Далмације, Албаније, као и целе поморске области.⁴³⁰ Реч је о писму које је било управљено венецијанском дужду Франциску Дандолу, а у коме му српски владар обећава да ће надокнадити штету за украдну робу у његовој области након бродолома млетачких бродова.⁴³¹

Као краљ Србије, Дукље, Захумља, Зете, Албаније и поморске области, немали или нескромни учесник у Бугарском Царству и господар скоро целе Византије, Стефан Душан је забележен у писму од 15. октобра 1345. године, које је издато у Серу.⁴³² Било је управљено Андрију Дандолу, млетачком дужду, а односило се на Душаново одобравање да се уговор између Млетачке републике и града Котора у Зетском Рриморју продужи на две године, пошто је истицао претходни који је важио десет година. Краљ Душан је, поред продужетка уговора, понудио Млечанима и војну помоћ у борби против Задра.⁴³³ Готово у приближно исто време, октобра 1345. године, Никола Бућа, краљев протовестијар, обавестио је у непотпуно сачуваном писму Млечане о претходно донетим одлукама, међу којима наводи 500 и више витезова као војну помоћ против неверног Задра.⁴³⁴

Уговор између Млетачке Републике и Котора, Стефан Душан, тада већ цар, продужио је на још осам година и о томе обавестио дужда Андрију Дандола у писму од 1. априла 1348. године, које је било запечаћено златном булом. У њему је Стефан Душан забележен као цар Грка (*Grecorum imperator*).⁴³⁵

Не зна се много о управном систему у Зети за време Душана. Знамо да није уступана младом краљу, с обзиром да владар у почетку није имао наследника. Када се Душан крунисао за цара извршена је подела на царске и краљевске земље, па је царев син формално постао управитељ читаве старе српске државе. Од тада су Зетом господарили великаши који су били директно потчињени цару. Такав је био кефалија Вукша који се спомиње 1349. године. Ђураш Илић, о коме је раније било речи, премештен је у Скрадин како би командовао посадом цареве сестре Јелене, јер је цар Душан развио праксу да премешта властелу далеко од завичаја.⁴³⁶

Поједини градови у Приморју, баш као и зетски тргови, били су у неколико наврата

⁴²⁸ *Listine II*, 76, № CXLIV.

⁴²⁹ Исто, 76-77, № CXLV.

⁴³⁰ *Stephanus dei gratia Servye, Dioclie, Dalmatie, Albanie, nec non totius maritime regionis rex: Listine II*, 111, № CLXXXVII.

⁴³¹ *Listine II*, 111-112, № CLXXXVII.

⁴³² *Stephanus dei gratia Servie, Dioclie, Chilminie, Zente, Albanie et maritime regionis rex, nec non Bulgarie imperii partis non modice particeps, et fere totius imperii Romanie dominus: Listine II*, 278, № CCCCLXII.

⁴³³ *Listine II*, 278-279, № CCCCLXII.

⁴³⁴ Исто, 279, № CCCCLXIII.

⁴³⁵ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga slavenstva i Mletačke Republike III. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, JAZU, Zagreb 1872, 72, № CIX (= *Listine III*).

⁴³⁶ *Историја Црне Горе*, 2/1, 75 (С. Ћирковић). М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 251, нап. 26. Ђураша Илића касније су вероватно погубили Балшићи: *Историја српског народа I*, 589 (Р. Михаљчић).

под влашћу царевог жене. Године 1357, на пролеће, царица Јелена је била господар Улциња. О њеној делатности у Зети нема много података, исто као и о Душановој, који је у овај део државе навратио свега неколико пута. Она је за њега била важна као место у коме се додирују православље и римокатоличанство, и имала је привредни значај. Свакако, веома драгоцен је била и због земљишта које је поклањао манастирима, у чему је Душан предњачио наспрам свих претходника из династије. Не треба оставити по страни ни которску породицу Бућа, која је руководила финансијама у доба царства.⁴³⁷

После смрти цара Душана 1355. године отпочео је процес осамостаљивања властеле на територији српског царства. На простору Зете, се врло брзо након Душанове смрти, појављује властелин Жарко у улози господара, о чијем пореклу нема података. Дубровчани су се крајем 1356. године жалили цару Урошу (1355-1371) због тога што је Жарко њиховим трговцима одузео неку робу на тргу Светог Срђа. Цар Урош је тада обећао Дубровчанима слободну и сигурну трговину, као и накнаду за штету ако би она била учињена у његовој држави, ограђујући се од поступака свог непослушног властелина. На трг Светог Срђа упутио је властеличића Вукшу да тамо чува трговце од Жарка. Није познато како се спор на крају завршио, али се верује да је Жарко попустио. Он је поред Дубровчана у Светом Срђу оштетио и једног млетачког трговца, за кога се претпоставља да му је надокнадио штету, пошто је 1357. године постао грађанин Млетачке републике. Ових година су тргови зетски и град Улцињ били под влашћу царице Јелене, тако да Жарко током своје побуне против централне власти није господарио читавом Зетом.⁴³⁸

Управо се у ово време на простору Зете појављује породица Балшић која се први пут спомиње у повељи коју је цар Урош издао Дубровнику септембра 1360. године.⁴³⁹ Према мишљењу Радета Михаљчића, њихов најзначајнији успех до 1363. године био је освајање Горње Зете и они су од тада уврштени у ред обласних господара.⁴⁴⁰ Ђураш Илић, који је с рођацима држао Горњу Зету, у изворима се последњи пут помиње августа 1362. године,⁴⁴¹ али је спајање Горње и Доње Зете извршено тек након смрти Војислава Војиновића (септембар 1363), који је свакако држао Оногшт.⁴⁴²

Ипак, није нам познат почетак успона ове породице, знамо да се ради о велможама које су потчињавајући слабије од себе шириле своју територију, која је првобитно била ограничена на простор Доње Зете. Први међу њима, Балша, био је сиромашни племић, који је за време цара Душана контролисао једно село, а потом се проширио и на први град, Скадар. Балшићи су касније запосели територије све до града Котора, а у почетку када се први пут спомињу нису владали Улцињем, док се у Будви био учврстио властелин Површко, који је временом признао власт Балшића, с тим да је и даље наставио да делује самостално. Балшићи су водећи рачуна о својим интересима, током рата између Војислава Војиновића и Дубровника (1361-1362), били на страни Дубровчана. Иако се области Балшића и кнеза Војислава нису граничиле, интересну зону су представљале земље између њиховихседа. Савез Балшића са Дубровчанима се најчешће сводио на изјаве добре воље и пријатељства. Године 1362, месеца августа, када је склапан мир у Оногшту, Балшићи се нису појавили, јер вероватно у ово доба још увек нису имали значајнију улогу. Балшини синови: Страцимир, Ђурађ и Балша заједно су господарили Доњом Зетом и успели су да се за свега десетак година преобразе од мале властеле у моћне обласне господаре, а примљени су и у редове

⁴³⁷ *Историја Црне Горе*, 2/1, 75-77, 82 (С. Ћирковић).

⁴³⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, Титоград 1970, 2/2, 5 (С. Ћирковић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, Београд 2021, 43.

⁴³⁹ Љ. Сојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 99.

⁴⁴⁰ Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975; 42, 112, 125-126; С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 44, нап. 155.

⁴⁴¹ *Monumenta Ragusina III*, Zagrabiae, 1895, 222; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 42, 125.

⁴⁴² Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 125-126.

млетачких грађана. Колективно су доносили све важније одлуке, тј. издавали документа, али је Ђурађ I, други по старости међу њима, био стварни предводник породице. Он је био ожењен Оливером, кћерком Вукашина Мрњавчевића, кога је цар Урош 1365. године поставио за свог савладара и доделио му краљевску титулу. Ђурађ I је владао територијом која је у једном тренутку била већа од оне којом су некада управљали дукљански краљеви. Године 1368, град Улцињ се рачуна у његове градове, а 1371. године и Призрен, који је приграбио након битке на Марици (септембра месеца) у којој је погинуо његов савезник краљ Вукашин. Балшићи су успели да се територијално прошире и 1372. године, када се Балша II оженио Комнином, кћерком деспота Јована и тада добио далеко на југу Берат, Валону и Химару, које су биле одвојене од територија Балшића у Зети. Исте године, преминуо је најстарији брат, Страцимир, па је Ђурађ I и формално постао глава породице.⁴⁴³ Ђурађ I Балшић у сукобу са Карлом Топијом није имао успеха, а период од 1364. до 1366. године провео је у заробљеништву.⁴⁴⁴

Током рата између Војислава Војиновића и Дубровника учешћа су узели и Которани, с тим да су они подржавали Војислава. Остали градови у Зети су током сукоба задржали неутралан став.⁴⁴⁵ Свакако да се разлози због којих је Котор подржао Војиновића могу тражити у његовом супарништву са Дубровником. Которани су у држави Немањића имали широке повластице, али их је економска моћ Дубровчана умногоме потискивала. Када је цар Урош которској властели даривао Мљет, задао је тежак ударац Дубровнику, чиме је директно угрозио и свој положај, јер су у току рата Дубровчани успели да мобилишу мљетско становништво. Током сукоба је Дубровник успео да с мора привредно блокира Котор, што нико од његових савезника, а међу њима и цар Урош, није могао да спречи. Од економске блокаде били су изузети остали градови у Приморју (Скадар, Улцињ, Бар и Будва). Тек када је дошло до склапања мира, цар Урош је ставио Котор под своју контролу.⁴⁴⁶

Централна власт се знатно мање осећала у Приморју, него у унутрашњости српских земаља, тако да не треба да чуди што је цар Урош упутио посланика у Млетачку републику како би помогао Котору кога су опседали Балшићи. Ови догађаји су се одвијали у време када цар Урош и његов савладар, краљ Вукашин, нису више сарађивали, због чега је и одметање Балшића било потпуно разумљиво. Котор је 1371. године признао врховну власт Угарске краљевине, јер пре тога није добио помоћ од Венеције, као ни од папе, док на српског цара није могао рачунати.⁴⁴⁷ Смрт цара Уроша, који иза себе није оставио децу, 2. или 4. децембра 1371. године, означила је крај династије Немањића.⁴⁴⁸

На крају свега изложеног о приликама у Зети Немањића треба се осврнути и на положај који је она имала у оквирима српске државе. Иван Божић је средином прошлог века анализирајући дотадашње закључке старије историјографије, с правом изнео мишљење, према коме Зета није била престолонаследничка област у држави Немањића, односно није имала аутономију у оквиру српске државе. Од времена када су потиснути наследници Вукана Немањића, Зета је била само једна од територија, којом су управљали престолонаследници или други чланови владарске породице. Иван Божић је указао да су управници у Зети само извршавали вољу актуелног владара и да је са престанком њихове послушности често долазило до ратова.⁴⁴⁹

⁴⁴³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 6-7, 12-16, 19-20, 22, 24, 27, 29, 33 (С. Ћирковић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 37-40, 44-46, 52, 54-57.

⁴⁴⁴ *Историја српског народа I*, 593 (Р. Михаљчић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 48-49.

⁴⁴⁵ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 216.

⁴⁴⁶ *Историја српског народа I*, 579-581 (Р. Михаљчић).

⁴⁴⁷ Исто, 592-594.

⁴⁴⁸ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 219.

⁴⁴⁹ И. Божић, *О положају Зете у држави Немањића*, 104, 107, 114, 117, 119.

О посебном политичком положају Зете у склопу српске државе тешко је говорити, с обзиром и на то, да она као територија није тачно одређена нити је постојала потреба да се одређује. На основу извора из Немањичке епохе немогуће је утврдити куда би ишла граница Зете. Слична ситуација је и са каснијим раздобљима, попут XV века, када постоји већи број извора, али је тешко утврдити шта све обухвата Зета. Приморски крајеви су или део Албаније или Доње Зете, коју планине деле од Горње Зете. Познато је да се из времена Ивана Црнојевића сматрало како се Подгорица налази у средини Зете.⁴⁵⁰

Зета је била под управом чланова владарске породице, али не непрекидно, што је важан аргумент у прилог тврдњи да се не може посматрати као одвојена целина са аутономијом. Зета је, као што је већ поменуто, била само један део поседа одређеног члана владарске породице. Није била престолонаследничка област, већ је била у склопу оних области које је престолонаследник добијао на управу. Властела је у Зети користила присуство престолонаследника и подржавала га у његовим намерама да иступи против владара, највероватније из разлога што је била незадовољна.⁴⁵¹

Да су се Вуканови потомци у Зети одржали као споредна владарска линија, онда бисмо морали другачије гледати на положај Зете, која би тада иступала као политички фактор и можда водила своју спољну политику, али тога није било, због чега се о томе не може говорити. Ставри не мења ни чињеница што су Немањичи у својој титули после све српске земље наводили и Дукљу, јер су помињане и друге области српске државе. Примера ради, чест је био помен Диоклитије и Далмације, Травуније и Захумља. Без обзира на положај стечених области у држави, владари су додавали својој титули називе свих земаља које су стицали.⁴⁵²

Зета је у српској средњовековној држави Немањича играла важну улогу. Њен политички и привредни значај увиђали су готово сви чланови династије. Синови актуелних владара, али и остали чланови породице, најчешће су као једну од територија добијали Зету на управу. Зетска земља је након укидања удеоних кнежевина у српској држави била део „државе“ краљице Јелене, а потом и „држава“ Милутиновог сина Стефана и на крају „држава“ младог краља Душана. Приморје је било значајно и због политичких веза са западом, јер су се директно у тој области, између осталог, прожимали и интереси Римокатоличке цркве с једне, и Источноправославне цркве с друге стране. Велики број побуна против власти покренут је управо у Зети. Сукобљавања између актуелног владара и престолонаследника или претендента на престо била су честа, а за немире у српској држави била је неретко одговорна властела која је очито била незадовољна политиком актуелних владара или у случају зетске властеле само верна свом непосредном господару. У случају Душана очито је да је и остала властела, поред зетске, била на његовој, а не на краљевој страни, јер у супротном не би дошло до успешног преузимања власти. Зетска властела долази до изражаја и у време Стефанове побуне, само зато што је он ту, па се њена улога не треба преувеличавати, чему у прилог иде и чињеница да је и Милутин имао проблем са оданошћу властеле у целој земљи, посебно у време сукоба са Драгутином. Другим речима, зетска властела је само следила млађег Немањича.

⁴⁵⁰ И. Божић, *О положају Зете у држави Немањича*, 99.

⁴⁵¹ Исто, 104-107.

⁴⁵² Исто, 119.

3. Државно-правни положај Зете након распада Српског царства

3.1. Зета као интересна зона босанског бана и краља Твртка I Котроманића

Стефан II Котроманић, босански бан, умро је 1353. године. Он је имао брата Владислава, чији је син Твртко, након смрти Стефана II, постао нови босански бан. Владислав је свог брата Стефана II надживео свега годину дана, а Твртко је тада био младић од непуних петнаест година.⁴⁵³ Како је Стефан II Котроманић имао бар једног сина, за кога не знамо да ли га је надживео, Твртков долазак на престо не може се објаснити само на основу постојећих принципа наслеђивања. Пошто је Стефан II наследио синовац, обично се сматра да приликом смрти није имао мушког наследника, али то не значи да је по праву наслеђа босански престо припадао Твртку, из разлога што је још увек био у животу Твртков отац, односно Стефанов брат, Владислав. Дакле, Твртко је одабран за наследника, али није лако утврдити како се то догодило. Можда је то био договор између Стефана и Владислава, можда са пристанком властеле, а можда и без њеног пристанка, али је можда и Угарска користила свој утицај приликом одабирања бана.⁴⁵⁴ Исте 1353. године, угарски краљ Лајош I (1342-1382) се оженио кћерком Стефана II, Јелисаветом. У сваком случају, био је ово први пут да је у дотадашњој историји босанске државе на власт ступио малолетни владар.⁴⁵⁵

Тврткова мајка, Јелена, била је кћерка Јурја Шубића и сестра Младена III Шубића, који је био ожењен Душановом сестром Јеленом. Чланови породице управо су окруживали Твртка на почетку његове владавине. Сукоби око Клиса и Скрадина, у које се Твртко умешао због својих рођачких веза са последњим брибирским кнезовима, стављање Босне у зависнији положај према Угарској, потискивање Венеције из Далмације (мир у Задру 1358. године), покретање црквеног питања, сукоб између Дубровника и кнеза Војислава Војиновића, привремено збацивање Твртка с банске власти, само су неки од догађаја који су обележили владавину Твртка I током прве две деценије његове владавине.⁴⁵⁶

Територија Војислава Војиновића је уочи његове смрти 1363. године обухватала простор између Дрине и Косова, Рудника и мора, укључујући жупе Драчевицу, Конавле, Требиње и Попово Поље. Он је као великаш управљао највећим делом старих српских земаља. Са Војиславаом Војиновићем није се могао мерити чак ни Вукашин Мрњавчевић, будући савладар. Између осталог, реч је о великашу кога је Република светог Марка 3. јула 1362. године примила у редове својих грађана, истог дана када и Балшиће. Кнез Војислав је управо против Балшића припремао напад 1363. године, због чега је од Дубровчана тражио и галију, али је умро 23. септембра 1363. године, чиме је окончано његово територијално ширење.⁴⁵⁷

Удовица Војислава Војиновића, Гоислава, наследила је великог српског кнеза с малолетним синовима, али се њима губи сваки траг. Кнежев синовац, млади Никола Алтомановић, добио је очеве земље. Гоислава је успела да се одржи пет година, од 1363, па до 1368. године, када ју је коначно потиснуо синовац Никола Алтомановић, који је успео као велики жупан да овлада скоро целом облашћу свог стрица. Ипак, Никола је имао намеру да прошири своју област. Косово, односно рударски центри тога краја, били су интересна сфера

⁴⁵³ В. Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд 1925, 1-2.

⁴⁵⁴ М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955, 24.

⁴⁵⁵ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, 59-60.

⁴⁵⁶ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 122-132.

⁴⁵⁷ *Историја српског народа I*, 578-579, 582 (Р. Михаљчић).

рашке властеле и Мрњавчевића. Године 1369, на Косову, рашки великаши Никола Алтомановић и Лазар Хребелјановић, сукобили су се са Мрњавчевићима. Лазар се повукао, а Никола Алтомановић, чија је војска страдала, једва се спасао. Након овог догађаја, Николу је напустио властелин Санко Милтеновић, који му је привремено преотео Конавле, али и због кога је касније дошао у сукоб с босанским баном Твртком I. С друге стране, Лазар је 1370. године заузео Рудник, најбогатије место Николе Алтомановића, а зна се да су с пролећа 1371. године, Балшићи, Вукашин Мрњавчевић и његов син Марко спремали напад на Николу Алтомановића. Планирали су код Скадра војни поход према Оногшту. Међутим, како су Турци угрозили Серску област, краљ Вукашин је кренуо на исток, после чега се савез против Николе Алтомановића распао.⁴⁵⁸

Када су погинула браћа Мрњавчевић, Никола Алтомановић је повратио стратешко утврђење Звечан на Косову, као и богати Рудник, искористивши одсутност властеле која се отимала о наслеђе Вукашинових синова. Тако је област Војиновића достигла свој стари обим. Захватала је крајеве од Рудника и Косова до Јадранског мора, а у оквир области су улазиле и приморске жупе Требиње, Конавли и Драчевица. Територијално посматрано, Никола Алтомановић је био најјачи великаш, а као таквом припала су му два стара владарска трибута – светодмитарски или српски доходак и кумерк солски.⁴⁵⁹

Породица Војиновића полагала је право и на хумску земљу, чији се велики део налазио у саставу босанске државе и Дубровачке општине. Никола Алтомановић је покушавао да поврати Хум, не презајући од рата против Босне или Дубровника, који је за Стон и Пељешац скоро четири деценије плаћао двоструки стонски доходак, како српској, тако и босанској држави. Никола је потом осмислио да уз помоћ Млетачке републике и Балшића, као савезника, крене против Дубровника, Котора и Драча, односно против Угарске, пошто су ови градови признавали њену врховну власт. Постојала је велика опасност по интересе Угарске да се на јужном делу источне јадранске обале учврсти власт Млетачке републике. Због тога је угарски краљ Лајош I, кога су о намеравању плану обавестили Дубровчани, олако жртвовао Николу Алтомановића.⁴⁶⁰

Босански бан Твртко I Котроманић и кнез Лазар Хребелјановић, као нови угарски вазали, добили су одобрење и помоћ од угарског двора да се обрачунају са непожељним суседом Николом Алтомановићем. Заједно су током 1373. године напали његову земљу и релативно брзо уништили власт жупана. Угарска није учествовала у подели земаља Николе Алтомановића, али је у кнезу Лазару добила још једног вазала јужно од Саве и Дунава. Лазар је са својим сродницима Мусићима и Вуком Бранковићем запосео северне и источне области Николе Алтомановића, крајеве од Рудника до Косова.⁴⁶¹

Пад Николе Алтомановића, у јесен 1373. године, искористили су и бан Твртко у Босни, који је његовом паду и допринео, и Ђурађ Балшић у Зети. Бан Твртко је заузео горње Подриње – земљу Дрину, средње и део Полимља који је укључивао манастир Милешеву и Дабар, потом Гацко, а Ђурађ I Балшић је присвојио Конавле, Требиње и Драчевицу. Заузимање поменутих жупа од стране Балшића довело је до погоршавања односа Босне са Зетом, пошто се радило о приморским жупама које су спадале у Тврткову интересну сферу.⁴⁶²

Тада је бан Твртко I постао господар целог Хума источно од Неретве, а није држао

⁴⁵⁸ Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 113-118, 120-121, 152-153; *Историја српског народа I*, 586, 591-592, 595 (Р. Михаљчић).

⁴⁵⁹ *Историја српског народа II*, Београд 1982, 25 (Р. Михаљчић).

⁴⁶⁰ Исто, 25-26.

⁴⁶¹ С. Мишић, *Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање до владарске моћи*, Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 11.

⁴⁶² С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 134-135; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 21-28.

само Сланско приморје, којим су загосподарили Балшићи.⁴⁶³ У његовој власти били су Оногошт, предели Пиве и Таре, али без изворишног дела са Брсковом, као и жупа Брезница. С друге стране, Ђурађ I Балшићу, власт над Конавлима, Требињем и Драчевицом обезбедила је право на светодмитарски доходак, па је Ђурађ I уз кнеза Лазара у ово време био најјачи српски великаш. Подела земаља Николе Алтомановића довела је и до дуготрајних последица у погледу каснијег територијалног развоја српских земаља. Области којима је овладао Твртко I ушле су у састав босанске државе и нису се касније више никада убрајале у Србију. Такође, оне се нису ни стопиле са старим територијама босанске државе, већ су биле део државе Сандаља Хранића, великог војводе босанског, а после њега херцега Стефана Вукчића Косаче.⁴⁶⁴ Године 1373, 30 новембра, Ђурађ I Балшић је издао повељу Дубровнику, којом је у своје име, у име свог брата Балше и синовца Ђурђа потврдио права Дубровчанима, која су они имали за време ранијих владара.⁴⁶⁵

Како су Балшићи заузели и територије које су некада припадале краљу Вукашину, под њиховом влашћу нашло се и неколико важних духовних центара некадашње државе Немањића, као што су Пећка патријаршија, Св. Арханђели код Призрена, Дечани. Тако је на простору који су контролисали Балшићи 1375. године дошло до два важна догађаја по питању црквених прилика, а у њима је активно учествовао и Ђурађ I. Најпре је током пролећа дошло до измирења српске и византијске цркве. Посредништвом Светогораца, цариградски патријарх Филотеј и Сабор донели су одлуку према којој су носиоци духовне и световне власти ослобођени од казне одлучења, па је Српска црква враћена у екуменску заједницу, а Србима је призната аутокефална патријаршија. Одлука о измирењу је саопштена у цркви у Призрену, свакако у Светим Арханђелима.⁴⁶⁶ Ђурађ I Балшић и кнез Лазар су пет месеци касније, почетком октобра, након смрти патријарха Саве IV, сазвали савор како би био изабран нови поглавар српске патријаршије. Тада су поред црквених и световних великодостојника присуствовали и Светогорци, као и представници цариградске патријаршије, а сам избор новог патријарха није протекао глатко. Ово је вероватно било изазвано неслагањем унутар цркве, улогом Византије приликом избора новог патријарха и уопште подељеношћу земље и присуству два обласна господара. За патријарха је на крају изабран старац Јефрем.⁴⁶⁷ Средина осме деценије XIV века представља врхунац моћи Балшића, на челу са Ђурђем I.⁴⁶⁸

Није нам познато како су се догађаји одвијали у раздобљу од 1373. до 1377. године, али знамо да је између Ђурђа I и Твртка I било и мирних периода. Ђурађ I Балшић је лако могао спречити редовни копнени промет Дубровчана, пошто је држао области које су биле у непосредној близини Дубровника.⁴⁶⁹ Такође, у ово време је контролисао главне путне правце, односно Дрински и Зетски пут.⁴⁷⁰ У периоду мира, не зна се тачно када, Ђурађ I је писмено дао „вјеру“ да људи босанског бана могу слободно долазити у Дубровник, а Дубровчанима је

⁴⁶³ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 69.

⁴⁶⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 30-31 (С. Ћирковић). Сачувани су подаци да су Балшићи подизали доходак 4. децембра 1375, 31. октобра 1376. и 11. новембра 1377. године, в. К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик српске краљевске академије 11 (1892), 38; С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 60, нап. 203.

⁴⁶⁵ С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балшића Дубровнику, Дубровник 30. новембар 1373. године*, Стари српски архив 8 (2009), 101-110.

⁴⁶⁶ Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 81-90; Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић, историја, култ, предање*, Сабрана дела II, Београд 2001; 76-77; С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 61-62.

⁴⁶⁷ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 162-164; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас Српске академије наука и уметности 160; Одељење историјских наука књ. 14 (2008), 28.

⁴⁶⁸ С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 62.

⁴⁶⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 34 (С. Ћирковић).

⁴⁷⁰ Детаљно о овим путевима, в. Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 43-50, 62-71; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник К. Јиречека I (1959), 276-282.

обећао да ће их писмом обавестити ако се посвађа с Твртком. Како би обезбедили да се трговина несметано одвија, Дубровчани су настојали да их помире.⁴⁷¹ Мавро Орбин помиње да су се Ђурађ I и Твртко I састали на Локруму уз посредство Дубровчана и да је том приликом Ђурађ имао намеру да зароби Твртка, али да су Дубровчани то спречили.⁴⁷²

Бан Твртко је почетком 1377. године заузео Конавле, Требиње и Драчевицу, након што је у дослуху с неким Требињанима изазвао побуну у овим жупама. Од овог тренутка је бан Твртко I господарио територијом од Неретве до Боке Которске, односно, под његовом влашћу нашли су се пространи делови некадашње државе Немањића. Територијално проширење му је омогућило да се крунише за краља, што је по свој прилици учинио на Митровдан 1377. године, у Милешеви. Своју титулу је створио по узору на немањићку царску титулу, а био је *по милости божјијој краљ Србљем, Босни и Поморју и Западним странама*. Поред титуле узео је и име Стефан и почео је да иступа као владар Српске земље. Очито је да Твртко I узима етноним Србљи из српске царске титуле, а не географску одредницу Српска земља из краљевске титуле. Ђурађ I Балшић био је противник Твртковог чина, па га није признавао као српског владара.⁴⁷³ Твртко I се у дипломатичкој грађи са титулом краља први пут помиње у повељи која је издата Дубровнику 10. априла 1378. године.⁴⁷⁴

Мавро Орбин нас обавештава да је Ђурађ, три месеца уочи своје смрти, заједно са Карлом Топијом кренуо против Твртка. Каже да је ишао преко Оногоста, истим путем којим је краљ Вукашин 1371. године требало да иде, и да је стигао све до Невесиња, а потом успео да се врати с великим пленом.⁴⁷⁵ Међутим, 13. јануара 1378. године, умро је Ђурађ I Балшић, а његова смрт довела је територију којом је господарио у опасност, јер су суседи имали прилику да приграбе неки део територије за себе.⁴⁷⁶ Вук Бранковић је готово брзо дошао у посед Призрена, Призренске котлине и јужних делова Метохије, а можда и Пећи,⁴⁷⁷ пошто се не зна тачно када је она доспела у његове руке, а већ 1379. године била је у рукама кнеза Лазара. Можда је део територија на Косову Вук Бранковић добио од Лазара као залог родбинског савеза или је њима завладао након Косовске битке.⁴⁷⁸

Власт над земљама Балшића прешла је на Балшу II, јединог преосталог живог брата.⁴⁷⁹ Он је на почетку своје владавине, 20. новембра 1379. године, у Ратцу, попут својих претходника издао повељу о слободи и безбедности дубровачких трговаца у својој области и тиме потврдио дуги низ уговора који су Дубровчани имали са владарима из суседства. Р обу и жито су могли да купују и њима располажу по свом нахођењу. Такође, у повељи се поименце говори о неким царинама које су Дубровчани плаћали у Зети, што је неуобичајено у оваквим уговорним исправама. Предвиђено је било да код промета житом Дубровчани плаћају царину од 2 динара од мантије, док на Дању и Кривој реци треба да плаћају онолико

⁴⁷¹ С. Рудић, *Повеља Ђурађа I Балшића Дубровчанима – Конавли*, 30. мај 1374-1376, Стари српски архив 8 (2009), 111-117; *Историја Црне Горе*, 2/2, 34 (С. Ћирковић).

⁴⁷² М. Орбин, *нав. дело*, 69-70.

⁴⁷³ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 135-138; М. Динић, *О крунисању краља Твртка I*, Београд 1932, 135-142. Уп. С. Мишић, *Српска црква у Полимљу после 1373. године*, Црквене студије 20 (2023), 379-384.

⁴⁷⁴ Јб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 75-83.

⁴⁷⁵ М. Орбин, *нав. дело*, 70; *Историја Црне Горе*, 2/2, 36 (С. Ћирковић). Раде Михаљчић је сматрао да је Ђурађ I Балшић тада повратио део територије које је задржао све до смрти, због чега су му и Дубровчани исплатили Светодмитарски доходак, а требало је Твртку, али не тврди да је тада повратио и приморске жупе Конавле, Требиње и Драчевицу в. Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 207.

⁴⁷⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 36 (С. Ћирковић).

⁴⁷⁷ М. Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, 70; С. Мишић, *Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздицање до владарске моћи*, 13.

⁴⁷⁸ М. Динић, *Област Бранковића*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 151; М. Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, 70.

⁴⁷⁹ С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 66-67.

колико су давали у доба Ђурђа I. Ово је вероватно наглашено јер су царине повремено доводиле до погоршања односа између Дубровника и Балшића. Поред овога Дубровчанима је било гарантовано да ће им бити подмирена сва штета коју им Балша II буде начинио, као и неко од његових људи.⁴⁸⁰ Балша II је често био у новчаним проблемима, због чега је проналазио начине како би повећао приходе. Он је 1380. године увео велику промену у деволској царини, па су Дубровчани покушавали да је врате на нормалну висину, вршећи притисак на свог трговца који је био купац ове царине. Током последњих година Балшине владавине честа су била одузимања робе трговцима у Светом Срђу, Скадру, Бару и Врегу, те су Дубровчани били у ситуацији да подносе жалбе и захтевају накнаде штете.⁴⁸¹

Балшићи, односно Страцимир, Ђурађ I и Балша II, нису се током прве деценије своје владавине ослањали на традицију Немањића, због чега нису могли да загосподаре матичним српским земљама. Године 1377, они губе област старе Травуније, тј. Драчевицу, Конавле и Требиње, а убрзо после тога и Метохију. Тек се од времена Ђурђа II Страцимировића Балшића у Зети гради легитимитет власти на Немањићким традицијама, што је њему омогућавало да иступа као суверени владар.

Зетски господари Балшићи, према свему познатом су свакако етнички били Срби.⁴⁸² Испољвање ненаучних ставова када се ради о прошлости средњовековне Зете, као што је већ поменуто, нажалост је једна присутна појава, па се тако у историографији провлачи неколико неприхватљивих студија. Једна од њих управо је у вези са Балшићима, већ помињаног аутора Б. Шекуларца, где је ова средњовековна породица представљена као „друга црногорска династија“ а о историји Зете под Балшићима се говори као о наставку историје дукљанске државе.⁴⁸³ Иако заступник оваквог става, Б. Шекуларец је игнорисао чињеницу да нема докумената који су изашли из канцеларије Балшића, а који говоре у прилог томе да су се они позивали на дукљанске владарске традиције.⁴⁸⁴

На даљи ток дешавања у Зети утицала је и привреда босанске државе, која је умногоме зависила од изласка на Јадранско приморје, али је она на територији од Неретве до Боке Которске држала само насеља сиромашних сељака и рибара. Под влашћу краља Твртка нису били Дубровник, Дријева и Котор. Град Котор је био под угарском заштитом од 1371. године, па због тога није био лака мета. Међутим, 1376. године је избио сукоб између Венеције и Ђенове у коме је Угарска била на страни Ђенове, баш као и Дубровник, па је Далмација тада била у опасности да постане ратно поприште, а истовремено су се створили услови за освајање привредних центара. Августа 1378. године, Венеција је заузела Котор.⁴⁸⁵

Крајем 1378. и почетком 1379. године Котор се нашао у опасности када су ђеновљанске галије приспеле у Дубровник, због чега су се Которани тада обраћали Дубровчанима и ђеновљанским заповедницима истакавши да ће збацили власт Венеције и

⁴⁸⁰ С. Рудић, *Повеља Балше II којом потврђује Дубровчанима привилегије добијене од брата му Ђурђа, Ратац, 1379, новембар 30.*, Стари српски архив 10 (2011), 104; Исти, *Балшићи – господари Зете*, 68, нап. 225; Исти, *Балшићи и Дубровник. Прилог познавању правних односа*, Историјски часопис 62 (2013) 42. У земљама Балшића мантија је била мера за жито, односно означавала је врећу. Садржавла је 10 дубровачких купела, тј. 152,96 л, в. С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, Работници, Војници, Духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 153.

⁴⁸¹ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951, 19, 154; *Историја Црне Горе*, 2/2, 46 (С. Ћирковић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 68-69.

⁴⁸² Детаљно о имену и пореклу Балшића, в. С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 15-36.

⁴⁸³ Божидар Шекуларец потпуно неосновано заступа и мишљење да је Зета под Немањићима чувала део политичке самосталности и да је повремено имала утицај на Српско царство, в. В. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, 7, 10-11. Место Зете у држави Немањића напред је објашњено у овом раду и показано да се ни о каквом посебном положају не може говорити.

⁴⁸⁴ Критика у историографији на рачун оваквог „модерног“ посматрања прошлости, које методолошки није утемељено је већ било. Срђан Рудић је у уводу своје књиге која са бави историјом Балшића, скренуо пажњу на неколико случајева, в. С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 10-11, нап. 1, 2, 3.

⁴⁸⁵ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 144-145.

вратити се под власт угарског краља и да ће ухватити и предати свог кнеза Млечанина и истаћи угарске заставе. Дата обећања нису одржали, а Ћеновљани су се повукли, чиме је опасност по град Котор престала. Међутим, Которани су почели да преговарају с краљем Твртком, из разлога што су још увек били у тешкој ситуацији. Тако је которски посланик из породице Бућа обећавао Твртку да ће му се Котор предати.⁴⁸⁶ Касније је један члан ове властелске породице, Трипе Бућа, постао протовестијар краља Твртка, а као такав се 27. априла 1386. године први пут помиње у историјским изворима.⁴⁸⁷ Становништво босанске државе иначе је било од давнина присутно у средњовековном Котору.⁴⁸⁸

Твртко је код Котора наступао као наследник Немањића, и сматрао је да му град припада као новом краљу Срба и Босне. Намеравао је да Котор узме од Венеције која је била непријатељ његовог врховног господара, Угарске, и да поред тога унапреди привреду у својој држави. Као главни проблем појавили су се Дубровчани, па Твртко тада није блокирао Котор и спречио довоз намирница у њега, како су у Дубровнику очекивали, већ је зауставио копнени промет између Дубровника и залеђа. Дубровчани су на ово одговорили забраном да трговци и роба из Дубровника одлазе у Босну.⁴⁸⁹

Которани су средином јуна 1379. године, збацили власт Венеције и потчинили се краљу Лајошу.⁴⁹⁰ Торинским мировним уговором 1381. године окончан је рат између Венеције и Ћенове, а Котор је припао угарском краљу.⁴⁹¹ Привреда босанске државе је током рата била озбиљно уздрмана, пошто је Котор готово све време био блокиран, а Дубровник скоро годину дана није трговао с Босном. Трг на Неретви био је приступачан само једном делу босанске државе, а вероватно су за Босну били затворени и путеви ка зетским градовима.⁴⁹²

Средином септембра 1379. године краљ Твртко се нашао на подручју Зете, на територији Балшића, односно боравио је под Спужем у Зети. Није познато како је тамо доспео, али ако је био у ратном походу, неоспорно је да је продро врло далеко. Постоји могућност да је ратовање завршио у своју корист.⁴⁹³ Знамо де је 17. септембра 1380. године, под Спужем у Зети, издао писмо Дубровчанима којим потврђује да је примио Светодмитарски доходак.⁴⁹⁴

Краљ Твртко је у првој половини 1382. године подигао најмлађи средњовековни град на источној обали Јадрана, у малом заливу код улаза у Боку Которску. Град се звао Нови, а под њим је, у близини речице Суторине, био трг соли. Радило се о новом привредном центру у који су почетком августа 1382. године почели да пристижу први бродови с товарима соли.⁴⁹⁵

Трговци из Италије, Далмације и Которани видели су у новом тргу место на коме могу продавати велике количине соли. С друге стране, Дубровчани су у новом тргу видели

⁴⁸⁶ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 146.

⁴⁸⁷ Ђ. Тошић, *Tripe Buća, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića*, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* 20 (1972-1973), 30.

⁴⁸⁸ Ђ. Тошић, *О пословним људима из средњовековне Босне у Котору*, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 5, Београд 2008, 61-73.

⁴⁸⁹ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 146.

⁴⁹⁰ Исто, 147-148.

⁴⁹¹ Детаљно о миру у Торину, в. S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga slavenstva i Mletačke Republike IV. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, JAZU, Zagreb 1874, 119-163, № CCXLI; 163, № CCXLII; 163-166 № CCXLIII; 166-169, № CCXLIV; 169-171 № CCXLVI; 171-174, № CCXLVII; 174-176, № CCXLVIII; 176-178, № CCL (=Listine IV); K. Bek, *Istorija Venecije*, Beograd 1998, 34.

⁴⁹² С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 147-148.

⁴⁹³ Исто, 147.

⁴⁹⁴ Д. Јечменица, *Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и Могоришу*, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008), 54-60.

⁴⁹⁵ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 148; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, Zagreb-Sarajevo 2006, 31

само конкуренцију, па су због тога износили аргументе против новог трга, позивајући се на српске владаре и законита места која су они одредили за продају соли. Законити тргови соли били су: Дријева, Дубровник, Котор и Свети Срђ. Дубровчани су, поред протеста, предузимали и конкретне мере како би спречили довоз соли у трг под Новим. Изасланици из Дубровника у Трогиру, Сплиту, Шибенику и Задру захтевали су да се обустави слање соли на незаконити трг. Николи Сакату, кастелану Будве, препуштали су да ухвати задарске трговце који су се оглушили о наредбу Дубровника. Такође, Дубровчани су и откупљивали товари како би спречили њихов долазак у Нови. Твртко није успевао да добије бродове од Венеције па је дубровачка блокада била неизбежна. Твртко је пустио да му планови с Новим пропадну због политичких прилика у Угарској које су му омогућавале да оствари своје старе амбиције.⁴⁹⁶ Године 1382, 2 децембра, на Биочи, издао је повељу којом је потврдио аргументе на које се Дубровник позивао и укинуо трг соли у Суторини.⁴⁹⁷

Угарски краљ Лајош, који није имао мушких наследника, умро је 11. септембра 1382. године у Трнави. Из првог брака са Маргаритом Луксембуршком, која је 1349. године умрла од куге, није имао деце. После смрти Маргарите, Лајош се 1353. године оженио кћерком босанског бана Стефана II Котроманића, Јелисаветом. Они су били у сродству трећег степена, пошто је она била праунука Катарине Арпадовић, сестре Лајошеве прабабе Марије.⁴⁹⁸

Краљ Лајош и Јелисавета Котроманић нису имали деце седамнаест година. Она је тек касније Лајошу родила 1370. године Катарину, 1371. Марију и 1374. Јадвигу. Лајош је трогодишњу Катарину заручио за Луја Орлеанског, другог сина француског краља Шарла V. Међутим, Катарина је крајем 1378. године умрла. Друга кћерка Лајошева, једногодишња Марија, верена је 1372. године за Жигмунда (Сигисмунда) Луксембуршког, који је био млађи син цара и чешког краља Карла IV. Краљ Лајош је управо њима хтео да остави Мађарску, а вероватно и Пољску круну. Лајошева трећа кћерка, Јадвига, удата је 1378. године за Вилхелма Хабзбуршког.⁴⁹⁹

Власт је наследила Марија, по Лајошевој жељи, и она је 21. септембра 1382. године крунисана за краља, а не краљицу (1382-1395), али је Лајошева удовица Јелисавета, владала као регент уместо своје малолетне кћерке.⁵⁰⁰ Смрт краља Лајоша створила је услове да Босна овлада трговима у Дријевима и Котору. Међутим, Котор је држао под опсадом Балша II Балшић, од октобра 1382. године, па све до наредног пролећа. Околности које су пратиле сукоб око Котора нису познате, али знамо да су борбе вођене између Твртка I и Балше II Балшића.⁵⁰¹

Познато је само да је почетком јесени 1383. године Балша II предузео поход у приморске области краља Твртка, а он је послао војску од 2.000 људи у Требиње и Конавле. Такође, и 1384. године Балша II је опседао Котор, али без успеха.⁵⁰² Вероватно је да се Котор већ крајем јула 1384. године предао Твртку I Которманићу, а да је званично признање угарске краљице уследило после краја марта 1385, а пре августа исте године, јер у овом

⁴⁹⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 41-42 (С. Ћирковић).

⁴⁹⁷ П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010), 71-72; D. Lovrenović, *нав. дело*, 32.

⁴⁹⁸ П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 122.

⁴⁹⁹ Исто, 122-123.

⁵⁰⁰ Исто, 123.

⁵⁰¹ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 151-152; *Историја Црне Горе*, 2/2, 42 (С. Ћирковић); С. Рудић, *Балишићи – господари Зете*, 69.

⁵⁰² *Историја Црне Горе*, 2/2, 43 (С. Ћирковић); Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 95; С. Рудић, *Босна и Котор у средњем веку*, Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума, Бања Лука – Источно Сарајево 2018, 244.

периоду и нема ниједне важне одлуке о Котору.⁵⁰³ Први подаци да се Котор налази у Твртковој власти налазе се у његовој повељи од 23. августа 1385. године којом је потврдио права млетачким трговцима у Котору.⁵⁰⁴

Присуство босанског краља Твртка на простору Доње Зете, који је 1382. године подигао град Нови, а већ 1385. године запосео Котор, умногоме је утацало на спољну политику Балшића, па су стога сукоби између њих и босанског краља били неизбежни. Твртково заузимање Котора може се сматрати успешним крајем прве фазе територијалног ширења босанске државе у Зети Балшића.

Босански краљ је упућивао и молбу Млечанима да буду посредници између њега и зетског господара, што су у Венецији и прихватили почетком октобра 1385. године, али је у ово време Балша II већ био мртав.⁵⁰⁵

⁵⁰³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 43 (С. Ћирковић); П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *нав. дело*, 123; С. Рудић, *Босна и Котор у средњем веку*, 244-245.

⁵⁰⁴ *Listine IV*, 221-222, № CCCXV.

⁵⁰⁵ *Listine IV*, 224-225, № CCCXXI; *Историја Црне Горе*, 2/2, 47, нап.1 (С. Ћирковић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 70.

3.2. Зета између Турака, Млетачке републике и Босне пре присаједињења Деспотовини

За време Балше II, јужне области његове државе, почели су озбиљно да угрожавају Турци. Они су завладали Сером 1383. године, одакле су могли да наставе свој пут према западу, до обала Јадранског мора. Балша II је као муж Комнине, наследнице бугарског принца Јована Александра, владао Валомом, Канином, Химаром и Бератом, док се у другом браку из 1380. године оженио Јеленом, кћерком Радослава Хлапена.⁵⁰⁶ На лето 1385. године Балшин посланик у Венецији се жалио да Турци непрекидно угњетавају његове земље. Због тога је тражио од Венеције четири галије уз помоћ којих би се одупро Турцима, иако није јасно како су Турци са мора могли угрожавати његове земље.⁵⁰⁷ Вероватно је Балша II хтео да тражене галије употреби против Твртка, свог старог супарника, а не против Турака. У сваком случају, смрт на Саурском пољу код Берата, спречила га је да доврши преговоре с Венецијом,⁵⁰⁸ која је желела да сазна где Балша намерава да држи и употребљава тражене галије.⁵⁰⁹

Још док је био жив, Балша II је исте 1385. године у Тузима издао повељу Дубровчанима којом је потврдио повеље цара Душана и брата му Ђурђа о слободама њихових трговаца у својој земљи, и обавезао се да ће платити трговцима за све што се нађе да је дужан. Он у овој повељи носи титулу дука (херцег) драчки,⁵¹⁰ по узору на Анжујце који су се током претходног периода док су управљали Драчом красили њоме. Најкасније до пролећа 1385. године Драч се нашао у његовој власти. Разлог издавања повеље свакако је у вези са проширењем територије којом је владао, као и непоштовањем обавеза и честим одузимањима робе трговцима из Дубровника.⁵¹¹ Балша II је након освајања Драча на свом двору увео и достојанство протовестијара, а доделио га је венецијанском трговцу Филипу Барелију.⁵¹²

Поменута област Валоне, Канине и Берата наша се под српском влашћу још крајем 1342. или почетком 1343. године, када ју освојио севастократор Нићифор Исак, војсковођа краља Душана. Не знамо до када је севастократор Нићифор владао Валомом, али нам је познато да је на његово место ступио брат царице Јелене, Јован Комнин Асен. Он је постао родоначелник династије која ће владати Валомом и Канином све до 1417. године, односно до њеног пада под турску власт. Из брака са деспотицом Аном имао је кћерку Комнину, која није одмах наследила оца, а непосредни наследник био је господин Александар, Јованов син или брат. Сматра се да је владао од 1366. до 1371. године, али је могуће да је умро и коју годину раније. Папа Урбан V је 25. августа 1370. године препоручио браћи Балшић петорицу нових епископа који су имали обавезу да заузму римокатоличке дијецезе у деловима Албаније. Реч је о територији која је била под влашћу зетских господара. Међу њима се спомиње и епископ Валоне, што значи да су Балшићи, захваљујући Балши II, ожењеног Комнином, већ тада владали тим градом. После Балшине смрти 1385. године, власт у Валони је преузела његова удовица, коју од 1391. године почиње да потискује зет Мркша Жарковић, ожењен њеном и Балшином кћерком Руђином. Године 1396, Комнина је умрла, када ју је

⁵⁰⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 44, 47 (С. Ћирковић).

⁵⁰⁷ *Listine IV*, 219-220, № CCCXIII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 47 (С. Ћирковић); Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 91; С. Рудић, *Ратна флота Балшића*, *Историјски часопис* 68 (2018), 91.

⁵⁰⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 47-48 (С. Ћирковић); С. Рудић, *Ратна флота Балшића*, 91.

⁵⁰⁹ *Listine IV*, 220, № CCCXIII.

⁵¹⁰ С. Рудић, *Повеље дуке драчког Балше II Дубровчанима, Тузи, 1385, април 24.*, *Стари српски архив* 11 (2012), 102.

⁵¹¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 46-47 (С. Ћирковић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 70, нап. 234.

⁵¹² М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 196; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, Београд 2000, 76-77.

Мркша и формално наследио. С обзиром да Мркша Жарковић није имао потомства, власт у Валони је 1414. године наследила Руђина, чија је смрт у прогонству после 1420. године означила крај династије Асен – Балшић која је 67 година владала великим деловима јужне Албаније, укључујући Валону и Канину.⁵¹³ Када је реч о Драчу, који је Балша II држао у својој власти кратко време (само током 1385.), власт је обновио Карло Топија, кога је 1387. године наследио син Ђорђе, који је 1392. године омогућио Венецији да се у њему учврсти, па је она од тада водила рачуна да се драчка област заштити од Турака.⁵¹⁴

Наследник власти у Зети, Ђурађ II Страцимировић Балшић (1385-1403), најстарији Страцимиров син, владао је Зетом и крајевима у северној Албанији с градовима Скадром, Дривастом и Љешом. Оженио се око 1386. године Јеленом, кћерком кнеза Лазара, који му је постао таст, па тако и Вук Вранковић пашеног.⁵¹⁵ Ипак, не може се сматрати да је склопљен породични савез у коме су Вук Бранковић и Ђурађ II Страцимировић признавали врховну власт кнеза Лазара, јер је Ђурађ II ратовао са босанским краљем, који је био савезник кнезу Лазару.⁵¹⁶

Ђурађ II је за своје седиште изабрао град Улцињ, у коме је имао свој двор с протовестијаром, војводом и логотетом и другим представницима државне управе.⁵¹⁷ Истицао је да је самодржавни господин свој зетској и Поморској земљи,⁵¹⁸ с тим да је бивша поморска земља српских краљева, која је обухватала Зету, Травунију и Захумље, у ово време била сведена на узак приобални појас Зете.⁵¹⁹ Милош Благојевић је указао да је Ђурађ II истакао како је захваљујући божанственој благодати *процветао као богосадна младица у свом роду* и да је *молитвама и мољењем светих својих прародитеља симеона Немање, првог мироточца српског и светитеља Саве* постао *благоверни и самодржавни господин Ђурађ свој Зети и Поморској земљи*.⁵²⁰ Објашњавајући наведени цитат, Благојевић је потврдио да је српска државност у Зети била присутна са истом садржином као у време краљева из династије Немањића. Како се Свети Симеон Немања и Свети Сава називају *прародитељима Ђурђа II Страцимировића*, он је према томе њихов легитимни наследник у *Зетској и Поморској земљи*.⁵²¹

Сродство Ђурђево са Немањићима до данас није утврђено у науци, осим ако се оно не

⁵¹³ М. Антоновић, *Област Валоне и Канине под српском влашћу (1343-1417)*, Зборник ФФ 18 (1994), 149, 151-152.

⁵¹⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 49 (И. Божић).

⁵¹⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 49-50 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 73-74. О Јелени Балшић в. М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара – историјска студија*, Београд 1996; М. Премовић, *Јелена, кћер кнегиње Милице – спона Лазаревића и Балшића*, Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Трстеник 2014, 209-222; Р. Бајовић, *Јелена Балшић у средњовековној, усменој и савременој књижевности*, рукопис докторске дисертације, Београд 2019.

⁵¹⁶ С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 74.

⁵¹⁷ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 174-177, 196-201, 277-278.

⁵¹⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 110; М. Премовић, *Повеља Ђурђа II Страцимировића Балшића Дубровчанима, под Скадар, 1386, јануар 27*, Стари српски архив 15 (2016), 146.

⁵¹⁹ М. Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову*, Зборник Филозофског факултета у Београду 18-1 (1994), 80.

⁵²⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 110; М. Премовић, *Повеља Ђурђа II Страцимировића Балшића Дубровчанима, под Скадар, 1386, јануар 27*, 146; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 300.

⁵²¹ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 301. Управо објашњеним присуством српске државности у Зети могу се олако одбацити ставови Б. Шекуларца који на једном месту закључује: „Zetska (crnogorska) dinastija Balšić je uložila svu svoju mudrost, znanje i moć da obnovi i učvrsti svoju državu Zetu u čemu su imali dosta uspeha.“, в. В. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, 238. Треба истаћи да је појам „Црна Гора“, који је први пут посведочен 1376. године дуго времена означавао само један планински масив који се од Рисанског залива, изнад Котора, Грбља и Будве пружа до изнад Паштровића, са Ловћеном као највишим врхом, в. И. Божић, „*Катуни Црне Горе*“, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 151. О појму „Црне Горе“ биће још речи у даљем тексту овог рада.

рачуна по његовој жени Јелени, кћерци кнегиње Милице, која је била далеки потомак Вукана Немањића. У сваком случају је за Ђурђа II сродство са светородном династијом Немањића било предуслов без којег није могао легитимно да влада *Зетском и Поморском земљом*. Називајући себе *самодржавним господином*, захваљујући наведеном, он је могао у својој области иступати као суверени владар.⁵²²

Ђурађ II Страцимировић Балшић је губио поседе својих предака, јер су се у време његове владавине одметале властелинске породице на простору Зете и северне Албаније, као што су: Сакати-Закарије, Дукађини, Јониме и Црнојевићи, због чега се нашао на узаном подручју између мора и Скадарског језера.⁵²³ Балшићи су током свог ширења територије наметнули власт Дукађинима, породици по којој је касније читаво подручје добило име, јер 1368. године они свакако држе Љеш и Задримље. Смрт Балше II у борби против Турака заправо је подстакла ситну властелу да диже главу. Турцима је било значајно да се ослањају на ситнију властелу, пошто су тако остваривали повољније услове за борбу против моћнијих обласних господара. Дукађине, који су се у нужди борили да остваре било какав приход, су успели у наредним годинама да вежу за себе и Млечани.⁵²⁴

Недостатак новчаних средстава представљао је још један проблем за Ђурђа II, поред губитка територија. Како је мислио да до преко потребних средстава може доћи оживљавањем привреде у градовима приморја, он је почетком 1386. године потврдио трговинске повластице Дубровчанима. Њиховим трговцима дао је слободу кретања по његовој земљи, гарантовао им је да ће им надокнадити евентуалну штету, а могле су постојати само оне царине које су биле у време цара Душана. Такође, Дубровачнима је дозволио да слободно купују жито и извозе га уз царину од 2 динара по мантији. Разбијене лађе на мору или у реци нико није смео да присвоји ни од велике ни од мале властеле, а људи и сва роба који се могу изнети из мора су слободни, док се Ђурађ II обавезао да надокнади уколико би неко нешто узео.⁵²⁵

Непријатељство са босанским краљем Твртком I, наставило се од првих година његове владавине. Деловање Ђурђа Страцимировића довело је Османлије у босанску државу. Нису познати детаљи о провали из октобра 1386. године, али је она вероватно уследила на иницијативу Ђурђа Страцимировића, баш као и она из 1388. године, где је било његових поданика као учесника.⁵²⁶ Августа 1388. године, Турци су продрли све до Билеће, где се одиграла битка између босанске војске, коју је предводио војвода Влатко Вуковић, и Османлија, којима је командовао Лала Шахин. Босанска војска однела је победу, а део турске војске завршио је у тамницама краља Твртка, док је Лала Шахин успео да се са остатком војске повуче.⁵²⁷ Између краља Твртка и Ђурђа Страцимировића дошло је до промене у

⁵²² М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 301. Иван Божић је сматрао да Ђурађ II Страцимировић није заборављао да у својим повељама, сходно немањићким традицијама, истакне да је господар једног дела некадашње српске државе, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 50 (И. Божић).

⁵²³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 50-51 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 78.

⁵²⁴ И. Божић, *О Дукађинима*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 345-346, 348-354.

⁵²⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 110-111; М. Премовић, *Повеља Ђурђа II Страцимировића Балшића Дубровчанима, под Скадар, 1386, јануар 27*, 146-147; С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 75.

⁵²⁶ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 158-159; *Историја Црне Горе*, 2/2, 52-53 (И. Божић); Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 44. Дубровчани су у страху од турског упада на своју територију упутили 10. августа улцињског свештеника Марина код Ђурђа II, а ускоро је потом у Дубровник, 23. августа, стигао Ђурђев изасланик Жанино Барели, син Филпа Барелија, в. М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, Београд 1964, 437, 440; С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 79.

⁵²⁷ М. Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, 104. Дубровчани су тада ухватили групу бегунаца које називају „Albanenses“, а вероватно је да се ради о поданицима Ђурђа II, в. И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 9-10; *Историја Црне Горе*, 2/2, 53 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 79. Као знак захвалности Ђурђу II због његове интервенције код Шахина, они су их пустили на слободу 26. августа, а њега изабрали за свог грађанина 5. септембра, в. М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, 441-442; *Историја Црне Горе*, 2/2, 53 (И. Божић).

односима, након што су Турци те 1388. године претрпели пораз. Они су од тада показивали помишљив став. Преговоре су најпре водили уз посредовање Дубровчана, а затим самостално и вероватно их завршили марта 1389. године.⁵²⁸

Дубровчани су вероватно у ово време посредовали и за мир између Радича Санковића, који је исто учествовао у борби против Турака код Билеће, и Ђурђа II. Санковићи су негде између 1377. и 1391. године завладали Конавлима, којима су некада управљали зетски господари.⁵²⁹ Неколико дана после Тврткове смрти, браћа Бељак и Радич Санковић су 15. априла 1391. године, без одобрења новог краља и сабора, издали повељу о продаји Конавла Дубровнику.⁵³⁰

Иако је обустављено непријатељство између Твртка I и Ђурђа Страцимировића Балшића, мало је вероватно да је овај учествовао у боју на Косову пољу 1389. године против султана Мурата I, из разлога што су се с Турцима на Косову сукобили они чије су области током ранијих година биле изложене њиховом пустошењу. Без обзира што је Ђурађ Страцимировић био у сродству с кнезом Лазаром, није му сметало да се у сукобу с његовим савезником Твртком I, ослања на Турке, а нема трагова који указују да је променио став према њима након што се помирио с босанским краљем.⁵³¹

Краљ Твртко је умро 10. марта 1391. године, а за новог краља изабран је Стефан Дабиша, за време кога властела, која држи главне положаје у босанској држави, почиње да се отима централној власти. Дабиша је умро 8. септембра 1395. године, а владавину је наставила његова удовица Јелена, током чијег интерегнума се одвијала завршна фаза у процесу развијања самосталних феудалних области. Тако су велможе почеле да одређују и воде политику у босанској држави, а међу њима се истичу војвода Хрвоје Вукчић, кнез Павле Раденовић и војвода Сандаљ Хранић.⁵³²

Ђурађ II Страцимировић одмах је искористио Тврткову смрт, предузевши поход против Котора. Након Тврткове смрти, у Босни нико није помишљао да Котору притекне у помоћ, па су Которани тражили од Дубровчана да им одобре зајам и замолили их да посредују за мир. Нису добили зајам, а и Рафаел Гучетић, дубровачки посланик, који је био изабран за посредника код Ђурђа II, стигао је до Цавтата, а потом је позван да се врати. Такође, Которани нису добили ни зајам који су тражили. Нису нам позната дешавања током сукоба, али знамо да су се Которани на крају обавезали Ђурђу II на годишњи данак, чиме је он на тај начин дошао до још једног сталног прихода, с тим да његов успех није био дуготрајан.⁵³³

Године 1391, у мају, Константин Балшић, брат од стрица Ђурђа Страцимировића, се помињао у Млечима, како уз помоћ султана покушава да се докопа Драча, где су Млечани чекали да умре Ђорђе Топија, па да преузму власт.⁵³⁴ Константиново везивање за султана довело је то дога да се Ђурађ II удаљи од њих, јер је Константин био у сукобу са њим и

⁵²⁸ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, 442, 446, 495, 506-507, 526; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 158-159.

⁵²⁹ С. Рудић, *Балишићи – господари Зете*, 80.

⁵³⁰ С. Мишић, *Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику, 15. април 1391*, *Стари српски архив* 7 (2008), 115-118; Исти, *Хумска земља у средњем веку*, 73-74.

⁵³¹ Можемо претпоставити и да није имао намеру напуштати своју сужену област која му је остала, а коју су угрожавали напади гусара са мора, као и Радич Црнојевић, који се у брдима у потпуности од њега одметнуо, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 53-54 (И. Божић); С. Рудић, *Балишићи – господари Зете*, 81. Након Косовске битке, Вук Бранковић је како би проширио своју територију на обалу мора, нудио негде пре јуна 1390. године, Филипу Барелију, Ђурђевом протовестијару, 500 литара сребра ако му преда један од приморских градова, с тим да није познато који би то град могао бити, али је могуће да је у питању Улцињ. У сваком случају, овај је понуду одбио, в. М. Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, 135.

⁵³² С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 165, 170-171, 174, 176-178.

⁵³³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 57 (И. Божић); С. Рудић, *Босна и Котор у средњем веку*, 246.

⁵³⁴ *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia II*, edd. L. Thalloczy, C. Jireček, E. Shufflay, Wien 1918, 116, № 467; И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 200.

вероватно веома рано уз турску помоћ покушавао да се докопа Скадра. Ђурађ II је покушавао да поврати оно што је изгубио и надао се да ће уз помоћ папе Бонифација IX (1389-1403) коме се приклонио загосподарити и Драчом, пре него што умре Ђорђе Топија, као отворени противник овог папе, али када су Турци загосподарили Скопљем 1392. године на челу са Пашајитом, излаза му није било, јер су предузете мере за ширење турске власти.⁵³⁵

Турске снаге су током маја 1392. године подрле према Приморју, у току сукоба између Ђурађа II, Радича Црнојевића и Константина. Ђурађ II Страцимировић је под притиском морао да Турцима, који су га заробили када је отишао на преговоре са њима, уступи Скадар, Дриваст, Свети Срђ и Дањ, а врховну власт у северној Алабанији преузео је турски командант Шахин.⁵³⁶ Ђурађево заробљавање створило је прилику Радичу Црнојевићу, који је загосподарио Будвом, Светомихољском метохијом и Љешом, одакле је протерао Дукађине. Млечанима је понудио сарадњу, а за узврат је тражио грађанство, на шта је добио позитиван одговор,⁵³⁷ па је 30. новембра 1392. године сврстан у редове млетачких грађана.⁵³⁸ Радич је Млечанима нудио Љеш, али су га они преузели тек у јуну 1393. године од Дукађина, који су га били повратили, а Млечани су били опрезни због Турака, страхујући да не угрозе своје трговачке интересе.⁵³⁹

Ђурађ II се након предаје поменутих градова вратио у Улцињ са обавезом плаћања данка султану.⁵⁴⁰ О периоду турске власти над Скадром између 1392. и 1395. године није познато много тога, али се може претпоставити да је Константин Балшић добио на управу нека места. Он и Вук Бранковић су тражили од Дубровчана да им се исплаћује „српски“ или „светодмитарски доходак“, али су ови одбили, јер њих двојица нису господари свих српских земаља, односно над њима нису имали суверенитет.⁵⁴¹

Светодмитарски доходак је исплаћиван Твртку I, од 1377. године, када се прогласио за краља Босне и Србије, а након његове смрти није било јасно ко ће имати право да га наплаћује. Вук Бранковић и Константин Балшић тражили су га у време када никоме није исплаћиван. Битно је истаћи да је за време Ђурађа I Балшића, коме је „српски“ доходак исплаћиван од 1373. до 1377. године, настало схватање да се он може исплаћивати непосредном господару области око Дубровника, одакле су водили путеви у српске земље.⁵⁴²

Теиторијалне губитке Ђурађ II је покушао да реши тако што је од Млечана тражио да му врате Љеш, што се није догодило, да би 1394. године понудио поново Млечанима сва своја места која је предао Турцима. Млечани су га поново одбили, не желећи сукоб с турским снагама.⁵⁴³ Константин Балшић је вероватно крајем 1394. године на препад заузео

⁵³⁵ И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 200. Такође, Иван Божић сматра да је Ђурађ Страцимировић своје односе са Турцима можда средио и непосредно након смрти Балше II, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 52. Овакво гледиште сасвим је оправдано ако се сагледају продори турских трупа у Босну из 1386. и 1388. године, о којима је већ било речи.

⁵³⁶ И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 200-201; *Историја Црне Горе*, 2/2, 58 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 83-84.

⁵³⁷ И. Божић, *О Дукађинима*, 346, 347.

⁵³⁸ *Listine IV*, 301, № CCCXXVIII.

⁵³⁹ И. Божић, *О Дукађинима*, 348-349; *Историја Црне Горе*, 2/2, 59 (И. Божић); К. Митровић, *Млечани и српске земље за време владавине кнегиње Милице и кнеза Стефана Лазаревића*, Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Трстеник-Београд 2014, 65-66.

⁵⁴⁰ *Историја Црне Горе*, 2/2, 59 (И. Божић). М. Спремић сматра да је Ђурађ II још током осамдесетих година XIV века постао турски трибутар и да на то указује чињеница да су Турци тражили да им преда места која је до тада држао, јер су очито имали нека права на њих, в. М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 294-295. О вазалним односима балканских земаља према Турцима види и: М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво у XIV и XV веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 261-274.

⁵⁴¹ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 178-180; И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 201.

⁵⁴² И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 201, нап. 23.

⁵⁴³ *Listine IV*, 324, № CCCCLX; *Историја Црне Горе*, 2/2, 60 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 84-85.

Кроју, којом је господарила кћи драчког господара која је била сестричина Вука Бранковића, који се у ово време приближавао Млечанима. Константин је пак своју верност султану потврдио 1395. године, учешћем у походу против краља Жигмунда.⁵⁴⁴ Он је сасвим извесно за време турске власти у Скадру вршио неку власт и имао одређена права, попут оног да убире приходе од „дањске царине“, која се наплаћивала у Скадру приликом напуштања града у правцу Дања. Према мишљењу Ивана Божића, на основу новца који је у једном тренутку у Скадру исковао Константин Балшић и урезао титулу краља (гех), он је имао широке политичке планове, који су превазилазили оквире ситног обласног господара, а његови поступци изазивали су узнемиреност у Млечима. Како није успео у својим плановима да покрене Турке, пао је у руке Млечана у чијим је тамницама умро или је погубљен 1402. године.⁵⁴⁵

Турци су, у међувремену, испитивали да ли би Ђурађ могао да врати Скадар,⁵⁴⁶ а он је оваквој врсти уздржаних савета поклањао озбиљну пажњу, према којима је требало да од Турака преотме своје некадашње поседе, иако је знао да их највероватније неће моћи трајно задржати.⁵⁴⁷ У време док је Константин био у Влашкој, Ђурађ је успео да издејствује да Млечани њему и његовим наследницима доделе грађанство, па је његов изасланик 11. маја 1395. године положио заклетву верности.⁵⁴⁸ Крајем септембра или у првој половини октобра 1395. године Ђурађ II је успео да Турцима отме Скадар, Дриваст, Свети Срђ, а Константину Балшићу Дањ и тврђаву Шати. Сигурно је да се ово одиграло у време када су та места била без јаче турске посаде или можда у време када Шахин није био присутан.⁵⁴⁹

Ђурађ II је био свестан своје слабости, због чега је Скадар и Дриваст понудио Млетачкој Републици, размишљајући да ће њеним присуством моћи да заштити поседе, а Млечани су о његовим предлозима дуго размишљали, пре него што су донели одлуку према којој је склопљен споразум 14. априла 1396. године. Тада су Млечани примили Скадар с тврђавом, Св. Срђ, Скадарско језеро и острва на њему, територију која је с леве стране Бојане ишла до мора, Дриваст с тврђавом и околином, тврђаву Шати и царину у Дању.⁵⁵⁰ Ђурађу II Страцимировићу је остао Улцињ са дистриктом и Бар са околином, а граница са новим млетачким поседима му се налазила на јужној обали Скадарског језера и десној обали Бојане. Овом приликом се Ђурађ II и обавезао да у Забојани не подиже никакво утврђење у близини реке, а Млечани су њему и његовим потомцима поделили своје племство и дозволили му да се служи заставом светог Марка. Било је предвиђено за обе стране да ће враћати све бегунце, осим ако међу њима има оних који треба да одговарају за кривична дела. Такође, Млечани су

⁵⁴⁴ И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 202; М. Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, 157-158.

⁵⁴⁵ И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 203-205, нап. 34. Иван Божић истиче да је Константин Балшић у званичним дубровачким и млетачким актима забележен са титулом „dominus“ или „господин“, али га млетачке хорнике када говоре о дешавањима у вези са преласком Скадра под власт Млетачке републике називају краљем. Како су млетачки хроничари преузимали вести један од другог, кварили текстове и сажимали их, тешко је утврдити где се налази изворна вест, пошто млетачких хроника има пуно, а још увек нису довољно проучене, в. И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 197.

⁵⁴⁶ *Listine IV*, 337, № CCCCLXXIX.

⁵⁴⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 61 (И. Божић).

⁵⁴⁸ *Listine IV*, 345-346, № CCCXCII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 62 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 87; К. Митровић, *Млечани и српске земље за време владавине кнегиње Милице и кнеза Стефана Лазаревића*, 67.

⁵⁴⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 62 (И. Божић). К. Јиречек је погрешно када је сматрао да је Константин Балшић добио Дањ од Ђурђа II Страцимировића, в. К. Јиречек, *Споменици српски*, 17. Узимајући све у обзир, јасно је да је Константин добио Дањ од Турака за верну службу, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 61, нап. 12. (И. Божић).

⁵⁵⁰ *Listine IV*, 365-367, № DXIV; *Историја Црне Горе*, 2/2, 62-63 (И. Божић); И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 218-219. „Млетачка Албанија“, чији су темељи ударени 1392. године, када су се Драч и његово албанско залеђе нашли под влашћу Млечана, је тада добила свој нови обим и простирала се од Скадра до Драча. Ширењем власти Млетачке републике ширио се и појам „Млетачке Албаније“, в. И. Коматина – П, Коматина, *Настанак „Млетачке Албаније“ и успомена на византијску власт у српском поморју*, *Историјски часопис* 67 (2018) 65-66.

се обавезали Ђурђу II да ће за уступљене поседе исплаћивати 1.000 дуката сваке године, а можда и мање уколико укупна сума млетачких прихода не достигне оволику вредност.⁵⁵¹

Млечани су тако господарили реком Бојаном од 1396. до 1479. године, односно док је Скадар био у њиховој власти, а сама скадарска околина била је током овог периода поприште честих сукоба.⁵⁵² Млечани су након добијања Скадра желели да обезбеде слободан пролаз до самог града, због чега су се интересовали и око трошкова како би читаву реку Бојану оспособили за неометану пловидбу.⁵⁵³ Размишљали су и о изградњи утврђења на ушћу Бојане, па су 1403. године задужили капетана Јадранског мора да то испита,⁵⁵⁴ али та замисао по свему судећи није остварена.⁵⁵⁵

Река Бојана је Млечанима била важна, јер је представљала природни пут којим је одржавана веза са Скадром и Дривастом. Њихове војне снаге су туда пролазиле, као и оружје и грађа потребна за доградњу фортификационог система. Такође, туда је допремана и пребацивана лађама са драчких солана и са Крфа, како би се продавала у Светом Срђу, од које су Млечани обезбеђивали значајан део средстава којима су покривали трошкове у рату и миру. Тако је и у ратним годинама овим путем допремана храна за изгладнеле посаде.⁵⁵⁶

Док је Ђурађ II Страцимировић преговарао с Млечанима, Радич Црнојевић је с братом Добровојем пре почетка новембра 1395. године заузео Грбаљску жупу и опсео Котор, који је у то време још увек исплаћивао трибут Ђурђу II, на који се обавезао 1391. године.⁵⁵⁷ Радич и Стефан Црнојевић издали су повељу Дубровчанима којом су њиховим трговцима дали слободу кретања у својој области и обећали заштиту њима и њиховој роби. Издавање ове повеље било је у вези са дубровачком забраном да трговци иду преко Дања.⁵⁵⁸ Радич није успео да освоји Котор, иако су сељаци у Грбљу једва чекали да устану против омрзнутих господара. Сукоб са Ђурђем II био је неизбежан, па је године 1396, 25. маја, Радич Црнојевић погинуо у окршају с војском Ђурђа II Страцимировића. Тада се у Зети као нови такмац појавио велики босански војвода Сандаљ Хранић.⁵⁵⁹

Сандаљ Хранић Косача први пут се спомиње у историјским изворима 15. априла 1392. године у повељи босанског краља Стефана Дабише војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу, а о његовој младости готово да нема података. Познато је да му се отац звао Храна Вуковић, док име мајке није познато, а имали су тројицу синова: Сандаља, Вукца и Вука. Време рођења Хранићих синова није познато, па самим тим ни старосну границу није могуће одредити. Претпоставља се да је Сандаљ рођен око 1370. године, а војводску част наследио је од свог стрица Влатка Вуковића. Сандаљ се женио три пута (1396, 1405, 1411. године) и сва три брака била су политичка. Године 1396, месеца јуна, дубровачка влада требало је да обезбеди превоз морем за Сандаљеву невесту, Јелену Црнојевић, и сватове, због чега се сматра да је тада дошло до склапања првог брака. Друга Сандаљева жена се звала Катарина Вуковић, а била је кћерка Вука Вукчића, брата Хрвојевог. Трећи брак Сандаљ је склопио са Јеленом

⁵⁵¹ Listine IV, 367-368, № DXIV; *Историја Црне Горе*, 2/2, 63 (И. Божић). Млечани тада нису успели да преузму Шати и Дањ, јер их је заузео Која Закарија, рођак Николе Саката. Иван Божић је сматрао да је Која Закарија на основу неких родбинских и наследних права узео власт у Дању, без обзира што је дошло до споразума Ђурђа II са Млечанима, в. И. Божић, *Господин Којчин*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 214-215.

⁵⁵² И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 218.

⁵⁵³ Listine IV, 372, № DXV; И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 220.

⁵⁵⁴ S. Ljubić, *Listine o одношajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike. V*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb 1875, 10, № IX (=Listine V).

⁵⁵⁵ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 221.

⁵⁵⁶ Исто, 219.

⁵⁵⁷ С. Мијушковић, *Неколико докумената о Радичу Црнојевићу на основу архивске грађе из Државног архива у Котору*, Историјски записи 8/1-3 (1952) 312-315; *Историја Црне Горе*, 2/2, 63 (И. Божић); С. Рудић, *Балишићи – господари Зете*, 88.

⁵⁵⁸ С. Рудић, *Повеља Радича и Стефана Црнојевића Дубровнику, 1395. године*, Стари српски архив 7 (2008), 158-159.

⁵⁵⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 64-65 (И. Божић); С. Рудић, *Балишићи – господари Зете*, 89.

Балшић, удовицом Ђурђа Страцимировића Балшића и кћерком кнеза Лазара.⁵⁶⁰

Есад Куртовић сматра да је Сандаљ Хранић због свог првог брака, са Јеленом Црнојевић, испољавао претензије према подручју Зете. Као мотив његове експанзионистичке политике, исто тако, наводи и тежњу за освајањем Котора, у коме се налазио трг солски.⁵⁶¹ Треба узети у обзир и то да босански војвода није иступао као заштитник которске општине у име босанског краља, већ самостално, гледао само да из ње извуче што већу корист. Под зидине града долазио је с војском и држао га дуго под опсадом, баш као што су то исто повремено чинили и господари Зете, Балшићи и Црнојевићи.⁵⁶²

Сандаљ Хранић држао је у својој власти северну обалу Боке Которске са градом Светог Стефана и Рисном, али и крајеве, који су у саставу босанске државе од 1373. године, односно од пада Николе Алтомановића.⁵⁶³ Он се проширио и на рачун територије коју су држали Санковићи у Захумљу, за које знамо да су некадашњи господари Жапске, Поповог Поља, Дабра, Површи и Невесиња. Војвода Радич Санковић, чије је области приграбио војвода Сандаљ, заробљен је и ослепљен на пролеће 1404. године. Поуздано знамо да је Попово Поље тада прешло под Сандаљеву власт, пошто је он после ове године примао могориш. Током 1406. године боравио је у Невесињу, које такође припада њему. Потпуно исти случај био је и са Дабром и Жапском, а 1410. године и Дријева улазе у трајан посед Сандаља Хранића.⁵⁶⁴

Није могуће потпуно разлучити наслеђену Сандаљеву област од оне коју је сам стекао. Дакле, не знамо ни када ни како, али је за време Сандаља у Полимљу створена она граница која се углавном одржала и у време херцега Стефана. Зна се да је Пријепоље било Сандаљево, баш као и Пљевља. На југоистоку је његова област обухватала Језера и Дробњаке, Оногошт, у Приморју Драчевицу и половину Конавала (до 1419. године); даље, већ поменута Дријева на ушћу Неретве. На Дрини је Горажде било Сандаљево, док су Устиколина, Међеђа, Вишеград и Добрун припадали Павловићима. Сандаљ је своје царинике имао и на Гласинцу, а припадало му је и Мокро. Ипак, не знамо да ли је цео Гласинац био његов, из разлога што је царину могао узимати и на туђој територији.⁵⁶⁵

Сандаљ је искористио сукоб између Ђурђа Страцимировића и Радича Црнојевића, и у априлу или мају 1396. године заузео Будву, непосредно након погибије Радича. Владао је Будвом до априла 1398. године, а успео је и да загосподари Котором. Оваква ситуација довела је до поновног непријатељства између босанске државе и Зете Балшића.⁵⁶⁶ Јелена, босанска краљица, на пролеће 1396. године, слала је у Зету свога посланика, али до битнијих промена није дошло. Дубровчани су 31. марта донели одлуку да њеном посланику дају брод о свом трошку.⁵⁶⁷ Дубровчани су дакле посредовали, а током новембра исте године је требало и да Јелена, жена Ђурђа Страцимировића, из Улциња дође у Дубровник и састане се са Сандаљем Хранићем, али су у Добровнику одлучили да не пошаљу по њу један наоружани

⁵⁶⁰ Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009, 21, 42-45, 67, 75.

⁵⁶¹ Исто, 82-89.

⁵⁶² И. Божић, *Котор после прихватања млетачке власти*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 3-4. Породица Косача је крајем XIV и почетком XV века завладала простором земље Дрине, где је имала своје баштинске поседе. Земља Дрина понела је назив по реци Дрини и заузимала је простор горњег тока ове реке. Обухватла је планинскокотлинско земљиште око горњег тока реке Дрине и њених притока у горњем току: Пиве, Таре, Сутјеске, Бистрице и Ћехотине. Планина Јахорина, представљала је природну границу између земље Дрине и земље Босне, в. М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, Браничевски гласник 9 (2014), 17-18, 20.

⁵⁶³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 65 (И. Божић).

⁵⁶⁴ М. Динић, *Земље херцега светог Саве*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 185.

⁵⁶⁵ Исто, 185-186.

⁵⁶⁶ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 178, 180.

⁵⁶⁷ N. Lonza, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397. Reformationes consiliorum civitatis Ragusii 1395-1397*, Zagreb – Dubrovnik 2011, 117; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 180.

бригантин.⁵⁶⁸

Которани су признали Сандаља за свога господара и обећали му део прихода од продаје соли, који је он првобитно делио с кнезом Павлом Раденовићем. Сандаљ је Которанима препустио поседе Светомихољске метохије, а вероватно је, у време када је заузео Будву, успео је да привуче Паштровиће и да се можда привремено наметне за господара у брдским крајевима који су били под влашћу породице Црнојевић. Такође, окупио се Зећанима и Арбанасима који су били незадовољни политиком Балшића.⁵⁶⁹ Сандаљ је под Новим у Суторини обновио солане, а довозио је со и у Будву, у време када је у том граду био господар.⁵⁷⁰ Млетачки дужд доделио му је 22. јула 1396. године млетачко грађанство, назвавши га великим војводом Рашке и Босне, господарем Будве и Зете.⁵⁷¹

У Котору су све до краја 1370. године, до када је Котор био у саставу државе Немањића, они уживали део прихода од трга соли у овом граду, односно кумерка солског. Твртку I су као наследнику Немањића припале обавезе града Котора, па је он све до смрти, 1391. године, уживао те исте приходе од трга соли у Котору. Потом су та права на део которске царине соли прешла на Сандаља Хранића, под чијом је влашћу град био од почетка 1397, па до 1403. године, када је посредно признао власт Угарског краљевства. Честе смене власти у Котору обележиле су наредне године. Твртко II, односно Хрвоје Вукчић господарили су Котором од 1405. до 1406. године, а у истом раздобљу као господар града помиње се поново Сандаљ Хранић. Током 1407. године Котор је под врховном влашћу краља Ладислава Напуљског, али су приходи од которске царине соли припадали вероватно Сандаљу као сталном претенденту на Котор, а можда и неком другом. Которани су, како би избегли притисак Сандаља Хранића и Балшића, годинама покушавали да дођу под врховну власт Млечана. Међутим, у Венецији су одбијали њихове понуде све до 1420. године.⁵⁷²

Стефан и Добровоје изгубили су сваки утицај у свом крају након смрти брата Радича Црнојевића. Њихови рођаци, Ђурашевићи, успоставили су добре односе са Ђурђем II Страцимировићем и помогли му да потисне Сандаља Хранића из Будве. Ђурашевићи (Црнојевићи) су тако ослобађали и своју област. Будва и Светомихољска метохија поново су дошле под њихову власт, а Ђурађ II им је дозволио да задрже и острва на Скадарском језеру. Ђурађ и његов брат Љеш (Алекса) Ђурашевић, који се први пут помињу 1403. године, сматрали су Сандаља Хранића за свог непријатеља због његових тежњи да завлада подручјем Зете, па су опустошили његову земљу у време када су Дубровчани ратовали с босанским краљем Остојом.⁵⁷³

Стефан Остоја се на месту новог краља у босанској држави нашао први пут 1398. године, а због сукоба са Угарском успео је да се крунише тек у месецу априлу 1399. године. Он је на власт дошао као штићеник великаша, а његову владавину су обележили сукоби са Угарском, Дубровником, али и расцепи у босанској држави. Покушавао је да се ослободи туторства и да врати ауторитет краљевској власти. Због тога је властела прешла на страну херцега Хрвоја Вукчића и збацила Остоју са власти 1404. године, а за босанског краља тада је изабран Твртко II, син бившег краља Твртка I. Босанско-угарски ратови обележили су и

⁵⁶⁸ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle II*, Paris 1899, 62, 64 (= *Notes et extraits II*); N. Lonza, *нав. дело*, 363; *Историја Црне Горе*, 2/2, 66 (И. Божић).

⁵⁶⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 65 (И. Божић); С. Рудић, *Босна и Котор у средњем веку*, 247.

⁵⁷⁰ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 181.

⁵⁷¹ „...Rassie Bosneque magni voyvoda, ac Budue et Zente dominus...“, *Listine IV*, 378-379, № DXXII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 66 (И. Божић); Е. Kurtović, *нав. дело*, 88.

⁵⁷² М. Маловић-Ђукић, *Которски кумерк солски у средњем веку*, Зборник радова Византолошког института 41 (2004), 462-465. О понудама Которана да се ставе под власт Венеције, в. М. Милошевић, *Которске понуде Венецији за преузимање власти (1396-1420)*, Гласник цетињских музеја 6 (1973) 5-21.

⁵⁷³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 67-68 (И. Божић). Сандаљ Хранић је крајем априла 1398. године изгубио власт над Будвом, као и све остале поседе у Зети, а то се изгледа десило као последица упада Турака у Босну, в. Е. Kurtović, *нав. дело*, 88, *нап.* 292.

његову владавину, током чијег трајања је Твртко II вероватно признао врховну власт угарског краља Жигмунда, па се на историјској позорници поново појавио бивши краљ Остоја, док се Твртку II губи сваки траг.⁵⁷⁴ Није сасвим јасно где се налазио Твртко II док је државом владао Остоја. Можда се није налазио у Босни, већ код Турака, с којима се касније вратио у земљу као њихов штићеник. С друге стране, сматра се да се 1414. године Твртко II налазио у Босни, односно на поседима кнеза Павла Раденовића или негде у залеђу Дубровника.⁵⁷⁵

Негде око средине или током друге половине XIV века је приморска област између Будве и Бара, од рта Завале источно од Будве до Цмилове Улице и Дубовице североисточно од Спича почела да се назива Паштровићи. До тога свакако долази услед кризе која је наступила након смрти цара Стефана Душана. Крај је добио име по властелинској породици Паштровића, о чијем се пореклу не зна превише, односно да ли су од давнина на том простору имали баштине. Подаци о члановима ове породице су врло оскудни.⁵⁷⁶

Николица Паштровић је 1355. године ишао заједно са неколико калуђера у Дубровник како би од Мароја Гучетића узео поклад који је био одређен од цара Душана да се пошаље у Јерусалим,⁵⁷⁷ из чега се види да је био властелин у царској служби. Након распада Српског царства овој породици господари су постали Балшићи, којима су у почетку пружали отпор.⁵⁷⁸ Године 1371, Андрија Паштровић је обавештавао Дубровчане о намери свог господара Ђурђа I Балшића да ће да нападне Николу Алтомановића заједно с краљем Вукашином и његовим сином Марком, који су тада били под Скадром, па је тражио помоћ око пребацивања трупа у Боки Которској.⁵⁷⁹

Не зна се какав став су заузели Паштровићи у току сукоба између Ђурђа Страцимировића и Радича Црнојевића, као ни да ли су признавали власт овог док је држао Будву, Грбаљ и Луштицу. Након Радичеве погибије 1396. године, када је Будвом завладао Сандаљ Хранић, породица Паштровића је вероватно стала на његову страну, можда не одмах, већ у току Сандаљеве борбе с Балшићима. После обнове власти Ђурђа Страцимировића опстанак Паштровића је био угрожен, због чега су се повукли са својим босанским господаром. Током XV века се у крају коме су дали име помиње так понека особа са презименом Паштровић.⁵⁸⁰

Област Паштровића млечачки извори помињу под влашћу Балшића у предлогу о разграничењу који су саставили Млечани док су водили преговоре с Балшом III како би склопили мир.⁵⁸¹ Паштровићи су пришли Млечанима у току борбе коју су они водили против деспота Стефана Лазаревића за Зетско приморје и северноалбанске крајеве. Млечани су покушавали да ослабе противника тако што су привлачили ситну српску и албанску властелу на своју страну, па су тада за себе везали Паштровиће и Памалиоте у Забојани.⁵⁸²

Током 1395. године Ђурађ II Страцимировић се приближио угарском краљу Жигмунду, у време када је повратио своје раније градове и прекинуо везе с Турцима, којима је готово сигурно престао да плаћа харач.⁵⁸³ Жигмунд се након пораза код Никопоља 1396. године, када се спасавао путем преко Црног, Егејског и Јадранског мора, састао са Ђурђем

⁵⁷⁴ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 185, 192-214.

⁵⁷⁵ Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, Sarajevo 1981, 63.

⁵⁷⁶ И. Божић, *Паштровићи*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 105-106.

⁵⁷⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 67; И. Божић, *Паштровићи*, 106.

⁵⁷⁸ И. Божић, *Паштровићи*, 106.

⁵⁷⁹ Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике I*, Београд 1935, 231-232.

⁵⁸⁰ И. Божић, *Паштровићи*, 106-107.

⁵⁸¹ *Listine VI*, 22, № XX; И. Божић, *Паштровићи*, 108.

⁵⁸² И. Божић, *Паштровићи*, 112.

⁵⁸³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 68 (И. Божић); М. Спремић је такође био склон мишљењу да је током владавине Ђурђа II Страцимировића долазило до прекида у плаћању харача султану, в. М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 296.

II сигурно пре 20. децембра 1396. године. Тада га је поставио за кнеза Хвара и Корчуле, што зетском господару није донело нове поседе, већ само право да у име угарског краља, лично или преко викара, управља повереним областима, па је тако његова власт над њима била врло ограничена. Током јануара 1397. године Ђурађ II је обишао острва и након две недеље се вратио преко Дубровника у Улцињ. Њему су ова два острва доносила скроман приход, али је и то по свему судећи, потрајало до средине 1402. године, када се на Корчули као кнежеви јављају домаћи људи, што је вероватно био случај и на Хвару.⁵⁸⁴

Током великог устанка у околини Скадра и Дриваста са циљем одметања од млетачке власти, који је трајао од 1399. до 1402. године,⁵⁸⁵ а током којег су се дешавале узастопне провале турских трупа, Млечани нису успевали да побуњено становништво врате у покорност. Људи Ђурђа II су стизали на побуњено подручје и опљачкали млетачка стоваришта код Св. Срђа, због чега су га Млечани сматрали виновником турских напада.⁵⁸⁶ Током првих месеци 1401. године млетачки Сенат је обуставио исплату провизије Ђурђу II због кршења ранијег договора.⁵⁸⁷ Од њега је захтевано да надокнади штету коју је направио, након чега би му Млечани вратили провизију од 1.000 дуката и дозволили његовим поданицима у Бару и Улцињу да набављају за сопствене потребе со непосредно са солана у ограниченим количинама, као и да преносе жито преко млетачког земљишта, које би набавили у Албанији.⁵⁸⁸

Преговори су уродили плодом, па је Ђурађ II поново остварио право на скадарску провизију, а Млечани су постепено обнављали своју власт на одметнутом подручју, пошто се главнина турских снага 1402. године налазила у Малој Азији, а након пораза Бајазита I у бици код Ангоре, с правом су увиђали да им ситуација погодује.⁵⁸⁹ Стефан Лазаревић је у повратку из битке стигао у Зетско приморје и из Бара се преко Скадра упутио ка Жичи, избегавајући поседе Бранковића, а на том путу пратили су га војни одреди Ђурђа II Страцимировића.⁵⁹⁰

Ђурађ II Страцимировић се Млечанима није више супротстављао након измирења. Током прве половине априла 1403. године је умро а наследио га је његов седамнаестогодишњи једини син, Балша III (1403-1421), коме је у управљању државом помагала мајка Јелена, сестра српског деспота Стефана Лаларевића, са циљем обнове старе моћи Балшића.⁵⁹¹

Политичке прилике из 1403. године омогућиле су Которанима да се на кратко време ставе под врховну власт Ладислава Напуљског, који је свој ослонац проналазио у босанском краљу Остоји, али и међу његовим најистакнутијим великашима. Уз Жигмунда су били деспот Стефан и Дубровник. Када се Хрвоје Вукчић, именован од стране Ладислава за херцега и намесника у Угарској, Хрватској, Далмацији и Босни, жалио средином 1404. године Венецији да Балшићи наносе штету Котору, за који је он био задужен, Млечани нису

⁵⁸⁴ V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, Zagreb 1940, 131-140; *Историја Црне Горе*, 2/2, 68-69 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 89.

⁵⁸⁵ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 219.

⁵⁸⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 77-79 (И. Божић); М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 148.

⁵⁸⁷ *Listine IV*, 427-428, № DXСIII.

⁵⁸⁸ *Listine IV*, 438-439, № DCV; *Историја Црне Горе*, 2/2, 79 (И. Божић).

⁵⁸⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 79, 81 (И. Божић).

⁵⁹⁰ Ђурађ II је зету дао „војске колико је могуће да га спроводи“, в. В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, Глас СУД 42 (1875), 280-281; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 69-70; К. Митровић, *Однос кнеза Лазара и његових наследника са Балшићима*, Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 264-265.

⁵⁹¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 85-86 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 95. Дубровчани су 18. априла упутили посланика како би удовици Ђурђа II изјавили саучешће, в. G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Spalato 1899, 220.

хтели да се мешају. Дубровчани су тада понудили Которанима савез, али под условом да се вежу за Балшиће, односно одвоје од босанске државе. Било је предвиђено и да Балшићима исплаћују годишњи трибут од 1.000 дуката, до тада исплаћиван Сандаљу Хранићу. Био је то покушај да се Котор веже за табор краља Жигмунда.⁵⁹² Которани су 19. новембра 1404. године, понудили град Млечанима, али је њихов Сенат ту понуду одбио, пошто је Венеција само хтела мир у Зети.⁵⁹³ На крају се испоставило да краљ Жигмунд, Дубровник, и деспот Стефан не могу помоћи Балшићима у њиховој намери да поврате изгубљене позиције.⁵⁹⁴

Балша III је знао да се Зета мора ослањати на земљу деспота Стефана Лазаревића, јер је она нераздвојни део некадашњег Српског царства и српске државе. Њему и његовој мајци Јелени, која је свакако допринела оваквом политичком погледу, била је страна ситна делатност Ђурђа II Страцимировића, који је склапао споразуме с Млечанима и уступао важна стратигејска и плодна подручја око Скадарског језера за шта је тешко добијао провизију. Јелена Балшић је била нерасположена према Млечанима још док је Ђурађ II био жив, нарочито у погледу мера којима су они штитили своју трговину, али и поступцима млетачких функционера у Скадру и околини.⁵⁹⁵

Зетском митрополиту који је имао јурисдикцију над православним црквама и манастирима у скадарском крају било је онемогућено од стране скадарског кнеза да се користи приходима са поседа на млетачкој територији. Такође, долазило је и до заплене жита које би на млетачкој територији купио Јеленин властелин. Становништво на самим млетачким поседима је било незадовољно, због тога што су локалне власти појединцима узимале винограде и њиве, које су потом уступане онима који би се заклели на верност.⁵⁹⁶ Јеленини захтеви су били одлучни, због чега је Сенат и наредио да се испитају права православних цркава, врати заплењено жито, али и повећају количине соли које је Јелена за своје поданике могла набавити са млетачких солана.⁵⁹⁷

Млечани су након успеха Стефана Лазаревића који је потиснуо Бранковиће, након чега се и измирио с њима, схватили опасност уколико би он пружио подршку Јелени и Балши III. Због тога су пожурили да оправе војна утврђења и пошаљу војна појачања,⁵⁹⁸ а имали су намеру и да на лице места пошаљу два синдика како би испитали ствар. Међутим, устанак је већ у првим месецима 1405. године захватио читав скадарски крај, а Млечанима је остала само тврђава у Скадру, у коју се склонио кнез и капетан Фантин Марћело.⁵⁹⁹

Балша III и његова мајка тако су дошли у сукоб с Млечанима, који је у литератури познат као Први скадарски рат. Млечани су, заузети ратом против Падове, били спремни да се ослоне на Сандаља Хранића. Хтели су да му обећају годишњу провизију од 1.000 дуката и једнократну помоћ од 3.000 дуката како би опремио војску, а заузврат требало је да им Сандаљ врати изгубљене поседе. Међутим, у Венецији су и страховали да он не искористи ситуацију и освоји територије око којих се раније сукобљавао с господарима Зете, па су зато наредили својим командантима да му не дозволе улаз у млетачке тврђаве. Јелена и Балша III су се надали да ће нови Жигмундов поход на босанску државу одвратити Сандаљево пажњу од зетских заплета.⁶⁰⁰

Средином јуна 1405. године, Млечани су захваљујући капетану Јадранског мора

⁵⁹² *Историја Црне Горе*, 2/2, 69, 86-87 (И. Божић); С. Рудић, *Босна и Котор у средњем веку*, 249.

⁵⁹³ *Listine V*, 48-49, № L.

⁵⁹⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 87 (И. Божић).

⁵⁹⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 86-87 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 95.

⁵⁹⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 88 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 96-97.

⁵⁹⁷ *Listine V*, 42-43, № XLII.

⁵⁹⁸ *Listine V*, 47-48, № XLVIII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 88 (И. Божић).

⁵⁹⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 88 (И. Божић). Дубровчани су одбили да пружи помоћ Јелени и Балши III, оправдавајући се да су и њихови и млетачки пријатељи, в. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 384-385.

⁶⁰⁰ *Историја Црне Горе*, 2/2, 88-89 (И. Божић).

Марину Каравелу, успели да обнове власт у Скадру, али и да узму већи број градова у зетском приморју: Улцињ, Бар и Будву, као и Дриваст током августа исте године.⁶⁰¹ Млетачки Сенат је намеравао да Јелени и њеном сину врати поједина њихова места, уколико би они пристали да напусте млетачко подручје, с тим да више не би добијали провизију у истом износу као пре, јер су доста тога неприкладног учинили против њих.⁶⁰²

Балшићи у млетачком успеху нису видели одрживост, због чега су одлучили да задрже непопустљив став. Њихове присталице наставиле су са пружањем отпора Млечанима у Улцињу, Бару и Будви, па су представници локалних власти морали да траже потребну помоћ, која није одобрена, јер су у Венецији хтели да читав подухват прође што јефтиније.⁶⁰³ Требало је да лице које преда Балшу III и његову мајку живе добије годишњу провизију од 500 до 1.000 дуката годишње.⁶⁰⁴ Како се по овом питању ништа није остварило, Млечани су подигли крајем године уцену на 2.000 дуката.⁶⁰⁵

Млетачка власт у Зети у босанској држави није сматрана сталном. Хрвоје Вукчић Хрватинић и босански краљ упозоравали су Млечане преко поклисара да се уздрже од заузимања Котора, али су их и молили да се приликом напуштања Бара, Улциња и Будве сете Сандаља Хранића. Ипак, Млечани су у ово време хтели споразум с Балшом III,⁶⁰⁶ а пошто до њега није дошло, изабрали су свог првог кнеза и капетана за Улцињ и по једног начелника за Бар и Будву, септембра 1405. године.⁶⁰⁷ Балша III се тада обратио Турцима и постао вазал султана Сулејмана, обавезавши се на харач који је плаћао и његов отац.⁶⁰⁸

Турске и српске чете почеле су да продиру до Дриваста, Скадра и Улциња, па је Сенат у Венецији одлучио да среди односе с Турцима. До краја јануара 1406. године припремали су посланства да их упуте султану. Требало је да им објасне да су Млечани заузели градове Балшића због одмазде коју су они почетком 1405. године починили заузимањем млетачких територија.⁶⁰⁹ Међутим, поклисари из Венеције нису ништа постизали све до 1409. године, а Турци су пленили млетачку робу и пустошили њихове поседе у Зети. Млечани су због свега били принуђени да сређују своје односе с Балшићима. Седам година је протекло у чаркама и безуспешним преговорима.⁶¹⁰

Посланици напуљског краља Ладислава и великог војводе Хрвоја Вукчића, током Скадарског рата, 1406. године, тражили су од Млечана да сва места у Зетском приморју, осим Улциња, предају Сандаљу Хранићу који је господар у албанским странама.⁶¹¹ Млечани су их одбили, а они су захтевали да му се преда бар Будва, пошто је раније владао њоме.⁶¹² Хрвоје Вукчић и босански краљ били су упорни у својим захтевима, па су и крајем 1407. године поново тражили од Млечана да се Сандаљу предају Бар и Будва. Млечани су у децембру 1407. године Сандаљу Хранићу нудили Будву и слободне руке у Горњој Зети ако до краја маја 1408. године преда Венецији Доњу Зету и обећа да ће је бранити од свих

⁶⁰¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 89-90 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 99. Која Закарија је помогао Млечанима током овог похода, в. N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle I*, Paris 1899, 181 (= *Notes et extraits I*).

⁶⁰² *Listine V*, 60, № LXIV.

⁶⁰³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 90 (И. Божић).

⁶⁰⁴ *Listine V*, 63, № LXVII.

⁶⁰⁵ Исто, 68, № LXXV.

⁶⁰⁶ *Listine V*, 63-64, № LXIX; *Историја Црне Горе*, 2/2, 90 (И. Божић).

⁶⁰⁷ *Listine V*, 64-65, № LXX; *Историја Црне Горе*, 2/2, 90 (И. Божић).

⁶⁰⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 90 (И. Божић). Султан је у ствари одмах по ступању Балше III на власт од њега очекивао трибут, с обзиром да је и Ђурађ II био турски харачар, в. М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 295-296.

⁶⁰⁹ *Listine V*, 72-73, № LXXIX; *Историја Црне Горе*, 2/2, 90-91.

⁶¹⁰ *Историја Црне Горе*, 2/2, 91 (И. Божић).

⁶¹¹ *Listine V*, 78, № LXXXIII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 94, нап. 7 (И. Божић).

⁶¹² *Listine V*, 80-81, № LXXXV; *Историја Црне Горе*, 2/2, 94, нап. 7 (И. Божић).

будућих напада. Ово је свакако подразумевало и протеривање Балше III.⁶¹³

Балша III је због неуспешности непосредних преговора покушавао да се споразуме и преко својих најближих рођака, међу којима су били Стефан Лазаревић, Мара Бранковић и Никита Топија.⁶¹⁴ Деспот Стефан је у мају 1406. године посредовао код Млечана, тражећи опрост за Јелену и Балшу, као и враћање територија, али су Млечани одбили истичући да су спремни да забораве штету коју су направили Балша и Јелена и да им могу понудити издржавање ако би одлучили да се повуку у Венецију или на неко друго место.⁶¹⁵

После одбијања деспотове понуде, Балша III је у јуну 1406. године упао са 2.000 турских и српских коњаника у крај између Бара и Улциња, а Млечани су тада послали један одред од сто коњаника који су пратиле чете Арбанаса. Тада је погинуо млетачки командант Кеко из Тревиза, његових дванаест пратилаца, турски војвода са два друга, као и шездесеторица Балшине властеле, а рањених је било много са обе стране. Балша III је након битке отишао у брда, убијајући успут млетачке присталице, док је штедео усеве и винограде.⁶¹⁶

Крајем децембра 1406. године Балшини и Јеленини посланици су у Млецима тражили да им се врате Будва и Дриваст, места у околини Улциња и 1.000 дуката годишње на име скадарске провизије. Млечани су били спремни да им дају Будву и тражену провизију.⁶¹⁷ Како су и ови преговори били неуспешни, Млечани су заробили Балшине посланике и послали их у Тревизо,⁶¹⁸ али када је дошло до новог напада у марту 1407. године, поново су била угрожена нека места, а посебно Бар,⁶¹⁹ па су Млечани били приморани да једног посланика врате Балши како би донео пуномоћ за преговоре, а остале размене са заробљеним млетачким властелинима.⁶²⁰

Цела 1407. година протекла је у сукобима. Од стране Млечана терет рата био је препуштен домаћем становништву, а војна појачања била се веома мала. Такође, најамника није било много, а неки од њих су прелазили на Балшину страну.⁶²¹ У Венецији су почетком октобра 1407. године боравили посланици деспота Стефана Лазаревића, Никите Топије и Маре Бранковић како би дошло до склапања мира са Балшом. Од стране Млечана понуђена је за зетског господара Будва и Луштица са солилима, као и 1.500 дуката годишње уз могућност повећања ове суме на 2.000 дуката. Ипак, ни тим преговорима није ништа постигнуто.⁶²²

Фебруара 1408. године су у Зету послата два провидура, Роберт Морозини и Ђакомо де Рива, да на лицу места нађу најбоље решење.⁶²³ Они су саветовали споразум са Сандаљем, али је Сенат у Венецији био против. Сандаљ је за своје услуге тражио Будву и Бар, а Сенат је сматрао да то неће довести до краја рата, јер би се Балша III повукао у Горњу Зету, а онда уз турску помоћ наставио да напада. Мислили су да је боље Балши вратити Бар, ако би на тај начин могли да остваре мир. Ипак, у тој замисли највећу препреку су представљали сами Барани, они који су предали град Млечанима, јер су били у страху да ће доживети одмазду

⁶¹³ Listine V, 107-109, № CXV; *Историја Црне Горе*, 2/2, 94, нап. 7 (И. Божић).

⁶¹⁴ Балша III се у лето 1407. године оженио кћерком Никите Топије, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 93-94 (И. Божић); С. Рудић, *Балићи – господари Зете*, 101.

⁶¹⁵ Listine V, 75-76, № LXXXI.

⁶¹⁶ Иван Божић је истакао да уколико је млетачки извештај тачан, Балша III се нико није придружио, због чега је био разочаран, па се одлучио на преговоре са Млечанима, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 93 (И. Божић).

⁶¹⁷ Listine V, 89-90, № XCV; *Историја Црне Горе*, 2/2, 93 (И. Божић).

⁶¹⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 93 (И. Божић); С. Рудић, *Балићи – господари Зете*, 101.

⁶¹⁹ Listine V, 92, № XCVIII.

⁶²⁰ *Историја Црне Горе*, 2/2, 93 (И. Божић); С. Рудић, *Балићи – господари Зете*, 101.

⁶²¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 92-93 (И. Божић); С. Рудић, *Балићи – господари Зете*, 101-102.

⁶²² Listine V, 102-103, № CVIII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 94 (И. Божић); С. Рудић, *Балићи – господари Зете*, 102.

⁶²³ Listine V, 114, № CXIX; *Историја Црне Горе*, 2/2, 95 (И. Божић).

свог претходног господара.⁶²⁴

Млечани су били спремни за нове преговоре са Балшићима, а ови их радо прихватили, јер су и сами били исцрпљени ратом. Покренути су преговори с драчким бајилом Пјетром Аримондом, а Балшићи су овластили Никиту Топију да се с њим споразуме.⁶²⁵ До склапања мира је дошло 6. јуна 1408. године код цркве Св. Лауренција у близини Драча, а постигнуто је потврдио млетачки провидур Ђакомо де Рива. Балшићи су Млечанима препуштали Бар и Улцињ, док су се ови обавезали да им уступе Будву с Луштицом, соланама, Паштровићима до граница Ратачке опатије. Питање Забојане је због начина на који је граница повучена и даље остало отворено. Такође, Млечни су се обавезали и да ће исплаћивати сваке године 1.500 дуката.⁶²⁶

Међутим, одредбе мира нису биле извршене. Млечани нису вратили Балши Будву, а он није напустио села између Бара и Улциња. Због превеликог неповерења ниједна страна није хтела да учини први корак.⁶²⁷ Балша III је једино, као знак добре воље, а на захтев провидура из Венеције, пристао да у Годину 9. новембра 1408. године изда исправу којом је својим поданицима поручивао да се склопљени мир мора поштовати. Исправу је издао заједно с мајком Јеленом, заједно су објавили да су склопили мир с Млечанима, којима је овај акт био потребан како би га показали султану, пошто на самом споразуму није било Балшиног потписа.⁶²⁸

Балша III је видео као обавезу споразума да обе стране прекину непријатељства, када већ не могу да испуне његове одредбе, док су Млечани упорно покушавали да изиграју зетског господара. Настојали су најпре да га обећањима доведу у Млетке и увере у својим изјавама благонаклоности да ће му уступити Бар. Потом су дошли на идеју да Бенедикт Контарини, скадарски кнез, позове Балшине посланике како би заједно ишли деспоту Стефану и Мари Бранковић да договоре уважавање споразума склопљеног код Драча. У овој ситуацији млетачки преговарац није ни требало да помишља о уступању Бара, већ да Балшу задржи од пустошења млетачких посета у Зети.⁶²⁹ Били су предвиђени и преговори са скопским намесником Пашајитом, коме је требало обећати до 1.000 дуката годишње провизије ако би се код султана заложио за мир између Млечана и султана.⁶³⁰

Млечани су у Скадар упутили истакнутог нотара Зуана де Бонизиа, који је ишао Пашајиту и од њега добио обећање како ће за 500 дуката, које ће добијати годишње из Млетака, спречавати Балшу III да напада млетачко подручје.⁶³¹ Како су се очекивале борбе између Сулејмана и његовог брата Мусе, нико није ишао деспоту Стефану, а пошто су се Лазаревићи и Бранковићи уплели у турске династичке борбе, није било ни времена да се позабаве Зетом. Зуан де Бонизео је успео да склопи са Балшом III и привремено примирје, које је Млечанима давало простора да размисле о новим решењима.⁶³²

Јелена Балшић је управо у ово време решила да сама оде у Млетке и настави преговоре, где је и стигла крајем јула 1409. године. Међутим, преговори су се отежали до октобра месеца исте године, јер Млечани нису хтели да је пусте док не постигну неки споразум, пошто је Порта пристала на мир у убеђењу да су се Млечани измирили са Балшом

⁶²⁴ Listine V, 116-117, № CXXIII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 95 (И. Божић).

⁶²⁵ Listine V, 118, № CXXIV; *Историја Црне Горе*, 2/2, 95 (И. Божић).

⁶²⁶ Listine V, 118-121, № CXXIV; *Историја Црне Горе*, 2/2, 95 (И. Божић).

⁶²⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 96 (И. Божић).

⁶²⁸ Listine V, 139, № CXLIII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 96 (И. Божић).

⁶²⁹ Listine V, 145-147, № CXLIX; 147-148, № CL; *Историја Црне Горе*, 2/2, 96-97 (И. Божић).

⁶³⁰ Listine V, 148-149, № CL; 151, № CLI; *Историја Црне Горе*, 2/2, 97 (И. Божић).

⁶³¹ Listine V, 161-162, № CLVII; 167, № CLXI; *Историја Црне Горе*, 2/2, 97 (И. Божић).

⁶³² *Историја Црне Горе*, 2/2, 97-98 (И. Божић).

III, док Јелена није хтела да пристане на различите неповољне млетачке предлоге.⁶³³ На крају се дошло до тога да свака страна задржи поседе које је имала као што је било пре Јелениног доласка у Венецију и да се склопи мир на годину дана. Тим поводом Јелена је издала повељу 29. октобра 1409. године да се са Млечанима поштује мир за време које је договорено. Обе стране су положили заклетве на јеванђељу, а Јелена је након овога напустила Млетке.⁶³⁴

Млечани су убрзо погазили уговор склопљен са Јелеоном Балшић, па је Балша III током првих месеци 1410. године ударио на млетачке поседе. Његова флота се појавила на Скадарском језеру, па су млетачке фусте тада морале да се повуку.⁶³⁵ Скадарски кнез се тада жалио Пашајиту и тражио његову интервенцију и надокнаду штете због тога што је Балша III прекршио мир,⁶³⁶ али узалудно, јер су у ово време источни део Балканског полуострва потресали сукоби између Бајазитових синова. У борби између Сулејмана и његовог брата Мусе, деспот Стефан је пришао Муси, док су његов брат Вук и Бранковићи хтели да уз помоћ Сулејмана приграбе власт у српској држави.⁶³⁷

Ђурашевићи су се током ових дешавања нашли, како се чини, на страни Млечана, због чега је Љеш пао у заробљеништво, док је Ђурађ изгубио територију своје породице. Млечани нису могли, а вероватно нису имали ни разлог, да предузму нешто конкретно како би ослободили Љеша. Ђурђу су дозволили да се склони у ратачку тврђаву са својом породицом и пратњом, одакле би могао нешто да предузме за враћање својих поседа. У сваком случају, изглед Млечана да у Зети сачувају своје поседе постајали су све слабији.⁶³⁸

Након устанка пронијара у скадарској околини, који су били уплашени да ће их Млечани лишити пронија, средином лета 1410. године, Блаша III се појавио са својим трупама и опсео Скадар, наневши том приликом велику штету његовој околини.⁶³⁹ После овога је поново био спреман за сарадњу, а за њега је тада код Млечана посредовао Вук Лазаревић, на шта су у Венецији позитивно одговорили 8. августа, с тим да је у међувремену Вук убијен.⁶⁴⁰ Мир није постигнут, а почетком априла 1411. године договорено је примирје.⁶⁴¹ На лето су Млечани били спремни да Балши дају Будву са соланама, Забојану, као и 1.000 дуката годишње, с тим да се овај износ могао повећати и на 2.000 дуката.⁶⁴² Скадарском кнезу дато је упутство 28. августа да са Балшом склопи мир у року од 15 дана, а да ако не успе постигне договор са зетском и албанском властелом која је нудила помоћ против Балше, мислећи на Ивана Кастриота, Ђурђа и Љеша Ђурашевића.⁶⁴³ У међувремену су Ђурађ и Љеш Ђурашевић средили своје односе с Балшом и успели су да поврате своје старе поседе,⁶⁴⁴ па су млетачке понуде упућене њима за годишњу провизију до 1.000 дуката

⁶³³ Listine V, 215, № CLXXXV; S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike. VI*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb 1878, 20-22, № XX (=Listine VI); *Историја Црне Горе*, 2/2, 98-99 (И. Божић).

⁶³⁴ Listine VI, 39-41, № XXXIII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 99 (И. Божић).

⁶³⁵ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 221; *Историја Црне Горе*, 2/2, 101 (И. Божић). Није јасно каквим је бродовима располагао Балша III, и колико је тих бродова било када је приморао млетачке посаде да се повуку са воде. Венецијански извори о томе не доносе податке. С. Рудић претпоставља да су на самом почетку 1405. године, када су Бар, Будва и Улцињ признали власт Венеције, Млечани преузели њихове бродове и бродоће, в. С. Рудић, *Ратна флота Балшића*, 94; Исти, *Балшићи – господари Зете*, 105-106, нап. 77.

⁶³⁶ Listine VI, 63, № LXIII.

⁶³⁷ *Историја српског народа II*, 82-84 (Ј. Калић).

⁶³⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 101-102 (И. Божић); М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 171.

⁶³⁹ С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 106.

⁶⁴⁰ Listine VI, 105, № XXXIII. Вук Лазаревић је погубљен јула 1410. године, в. *Историја српског народа II*, 83 (Ј. Калић).

⁶⁴¹ *Notes et extraits I*, 193-194; С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 106.

⁶⁴² Listine VI, 165-166, № CL.

⁶⁴³ Исто, 175-176, № CLXII.

⁶⁴⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 105 (И. Божић).

биле узалудне.⁶⁴⁵

Крајем лета 1411. године велики војвода босански Сандаљ Хранић се приклонио краљу Жигмунду и успоставио добре односе са деспотом Стефаном Лазаревићем, који је био и крупни земљопоседник у Угарској. Овоме је претходило повлачење Ладислава Напуљског, које је за последицу имало промену политике у босанској држави. Везе између деспота Стефана Лазаревића и Сандаља Хранића посебно су се учврстиле у децембру 1411. године када је Сандаљ напустио прву жену, Хрвојеву синовицу Катарину, и оженио се Стефановом сестром Јеленом Балшић. Тако је Сандаљ постао очух Балши III, али исто тако и заштитник, те од тада Балша III више није молио Млечане за милост, већ је постављао своје услове и успешно побеђивао преостале снаге Млечана.⁶⁴⁶

Балшине снаге су до почетка јула 1412. године запоселе читаву околину Бара. Млечанима је остала само тврђава, а онда је, не знамо тачно када, и она дошла под власт Балше III. Он је пљачкао млетачке становнике, бродове, трговце, пустошио њихова места и на тај начин снабдевао своје поданике.⁶⁴⁷ Када су се пред Сенатом у Венецији појавили Сандаљеви посланици с пуномоћјем Балше III, Млечани су се одрекли и Улциња. Након тога је убрзо састављен текст уговора, 26. новембра 1412. године, у облику дуждевог писма Сандаљу, према коме је њему припала одговорност за његово извршење. Обе стране задржале су територије које су имале пре избијања рата. Балши III је признато право на провизију од 1.000 дуката за градове које је његов отац Ђурађ II продао Венецији. Такође, Балша III био је у обавези да не злоставља становнике Улциња и Будве зато што су 1405. године сами прихватили власт Млечана.⁶⁴⁸ Он је 30. јануара 1413. године у Бару издао повељу којом је ратификовао уговор са Млечанима и тиме учинио крај осмогодишњем рату.⁶⁴⁹

Околности су умногоме одредиле политичке позиције Зете и Босне, па су се пријатељски односи између обе стране одржали све до смрти Балше III 1421. године. У чврстом савезу држао их је заједнички непријатељ, Турци с једне, а Млечани с друге стране.

Након што је Бар повратио од Млечана, Балша III га је узео за своје седиште, а потом је после коначног склапања мира, када су му Млечани вратили сва његова места, боравио и у Бару и у Улцињу, а током лета и у брдима изнад Скадарског језера. За разлику од свога оца, Балша III је успео да наметне власт читавој Зети, због чега је и од стране Млечана и Дубровчана називан зетским господаром.⁶⁵⁰ Око себе је у ово време везао и Ђурашевиће, који су на челу са Ђурђем одбијали позиве Млечана, које смо поменули, према којима је требало да се одметну против свога господара. Управљали су тада Паштровићима, Луштицом и брдима изнад Котора и Будве. Балша III је успео да привуче и друге обласне господаре, попут Ивана Кастриота, Тануша Великог Дукађина и Које Закарије, чијом се кћерком Бољом оженио крајем 1412. или почетком 1413. године, пошто се пре тога растао с првом женом која је била кћерка Никите Топије. Такође, Балша III је све време уживао и наклоност од стране свог ујака деспота Стефана Лазаревића.⁶⁵¹

Године 1412, у августу, дошло је до отвореног сукоба између Котора и Сандаља Хранића, који је повео своје снаге на територију града. Балша III му се одмах придружио

⁶⁴⁵ Listine VI, 176, № CLXII..

⁶⁴⁶ Е. Kurtović, нав. дело, 183-188.

⁶⁴⁷ Listine VI, 255-256, № CCXXI; Историја Црне Горе, 2/2, 106 (И. Божић).

⁶⁴⁸ S. Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike. VII, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb 1882, 23, 24-26, 26-28; (=Listine VII); Историја Црне Горе, 2/2, 107 (И. Божић); И. Божић, Млечани на реци Бојани, 228-229.

⁶⁴⁹ Listine VII, 68-70; Н. Порчић, Н. Исаиловић, Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама, Београд 2019, 283-285; Историја Црне Горе, 2/2, 107 (И. Божић).

⁶⁵⁰ Историја Црне Горе, 2/2, 108 (И. Божић).

⁶⁵¹ Историја Црне Горе, 2/2, 108-109; И. Божић, О Дукађинима, 355-356.

након склапања мира са Млечанима.⁶⁵² Околину Котора су опустошиле Сандаљеве снаге и уништиле винограде. Међутим, за освајање самог града биле су потребне поморске снаге. Сандаљ је успео да уз помоћ неког Дубровчана набави један каталонски брод с посадом коју су претежно чинили Дубровчани. Дубровачка влада, која у овоме није учествовала, обећала је Которанима да ће повући своје грађане с брода. У новембру 1412. године одобрила је набавку оружја и Сандаљу и Которанима, а у фебруару 1413. године Которанима је дала зајам од 1.500 перпера како би се припремили за одбрану. Код Пељешца су Которани пресрели дубровачки брод на коме су се налазили Балшини људи, међу њима и посланик Ђурашин Тамарић који се враћао из Венеције, и одвели их у Котор као заробљенике. Которани су, такође, и код Бара пресрели дубровачки брод и запленили товар који је припадао зетском господару. Дубровачка влада је тада морала да објашњава Балши III да не може да води рачуна о безбедности његових људи и товара на својим бродовима.⁶⁵³

Док се све ово дешавало Сандаљ је ишао са својим ратницима ка истоку, против султана Мусе, који је напао источне делове Деспотовине.⁶⁵⁴ Код села Чаморлу у Бугарској, 5. јула 1413. године, сукобиле су се војске султана Мехмеда и султана Мусе. На страни Мехмеда били су деспот Стефан Лазаревић, Ђурађ Бранковић, Сандаљ Хранић, као и угледне угарске велможе. Победу је однео султан Мехмед, а Муса је изгубио живот.⁶⁵⁵

Балша III је требало да брине о свему око Котора. Када се Сандаљ вратио, политичке прилике у босанској држави онемогућиле су да главни део његових снага активније узме учешће у освајању Котора, па су се зато ратне операције продужиле, а браниоци Котора исцрпљивали. Которани су у првој половини 1414. године послали четири своја властелина да понуде мир Сандаљу. Услови које је Сандаљ поставио били су доста тешки. Ипак, Которани су пристали да му уступе приходе од продаје соли, а он би од тих прихода исплаћивао Балши III которски данак од 1.000 дуката. Као јемство је требало да му одмах дају 12.000 дуката, али они ту суму нису имали нити су могли тако једноставно да је сакупе. Зато је Сандаљ више од девет година држао у тамници четворицу представника властеле из Котора, све док му се не исплати тражена сума. Током ових девет и више година, Сандаљ је у Котору имао свог службеника који је надзирао продају соли и записивао приходе свог господара. Због сукоба у босанској држави Сандаљ није могао да активније утиче на поступке Которана, али ни да се меша у зетска питања.⁶⁵⁶

Нетрпељивост између Млечана и Балше III наставила се и током наредних година. Озбиљни сукоби избијали су око одбеглих одметника. Тако је Сенат одбио захтев Балшиног посланика у јулу 1415. године према коме је требало да се обе стране обавезу на њихово враћање са имовином коју би са собом понели. Одметништво ратничких дружина, око кога су избијали спорови, могло је бити веома опасно. Арбанашко братство, Хоти, које се од почетка умешало у односе између Млечана и Балше III, могло је окупити јаку дружину ратника. Хоти су живели северно од Скадарског језера у брдском крају под влашћу Балшића.⁶⁵⁷

⁶⁵² Е. Kurtović, *нав. дело*, 190-191.

⁶⁵³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 110-111 (И. Божић); С. Рудић, *Босна и Котор у средњем веку*, 252.

⁶⁵⁴ С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источно српско-турска граница*, ИГ 1-2 (1987), 75-88.

⁶⁵⁵ М. Благојевић, *Српска држава у доба Стефана Лазаревића*, Зборник: Српски народ у другој половини 14. и половини 15. века, Београд 1989, 66. Детаљније, в. *Историја Османског царства* (приредио Р. Мантран), Београд 2002, 69.

⁶⁵⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 111-113 (И. Божић); Е. Kurtović, *нав. дело*, 190-192; С. Рудић, *Босна и Котор у средњем веку*, 252. Пљачкашки упад Турака у Босну из 1414. године довео је до изолирања војводе Сандаља, в. Р. Živković, *нав. дело*, 67-68. Године 1418, Балша III је помогао Сандаљу када се и уз турску помоћ борио против Павловића да би повратио изгубљени део Конавала, в. Е. Kurtović, *нав. дело*, 217.

⁶⁵⁷ И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, 170; *Историја Црне Горе*, 2/2, 117 (И. Божић).

Балша III је на пролеће 1415. године опустошио Калдерон, скадарско село, а потом су Хоти сузбили његове ратнике, као и одреди Туза и Битидоса, који су од раније у скадарском дистрикту уживали поседе. Млечанима је одметање Хота од зетског господара одговарало, због чега су их и привукли на своју страну, што је изазвало велике последице. Балша је почео да у Дубровнику купује оружје и престао је да уважава млетачке царинике и одредбе у трговини. У Улцињу је на робу Скадрана ударио своју царину, а његови људи су на Скадрарском језеру пленили жито са млетачких бродова. На Бадње вече 1417. године Балшини људи су опљачкали млетачки брод и том приликом убили команданта који је у Венецију превозио каноника Флорија, који је био посланик ахајског господара Ћентуриона Закарије.⁶⁵⁸

Балша је почетком јесени 1418. године био решен да уђе у рат против Млечана, јер је изгледало да му погодује ситуација, с обзиром да је и угарски краљ Жигмунд прекинуо примирје и покренуо офанзиву у Фурланској. Млечани су наредили у октобру 1418. године да се плени роба трговаца из Улциња до 2.000 дуката како би постигли обештећење за своје трговце из Љеша којима су Улцињани на ушћу Бојане пре две и по године запленили жито. Уочи свог напада, Балша III се решио скадарских најамника, који су били послати да бране тврђаву, а потом је наредио да се похапсе сви Млечани који су били на његовој територији, док се у Венецији одлучивало о слању нових најамника.⁶⁵⁹

Балша III је напао млетачке територије у марту 1419. године на сличан начин као и током Првог скадарског рата. Најпре је запосео део скадарског дистрикта, а потом провалио у околину Дриваста и предузео опсаду града. Због ратова у Италији и Далмацији, Млечани нису били у могућности да пошаљу веће трупе у Зету.⁶⁶⁰ Са галијама које су упутили ка Скадру ишао је и нови кнез Ђакомо Дандоло, који је требало да обећа 2.000 дуката у новцу или 2.000 дуката у имовини онемо ко би убио Балшу III, као и да окрене околне обласне господаре против њега.⁶⁶¹

Крајем маја 1419. године Балша је заузео Дриваст, осим тврђаве, па су Млечани почетком јуна разматрали могућности како да униште зетског господара. Требало је да скадарски кнез понуди 4.000 дуката Стефану Марамонтеу како би он убио Балшу III, после кога би преузео све његове поседе. Такође, размотрено је да се повећа уцена за Балшину главу на 8.000 дуката.⁶⁶² Није била искључена ни могућност да се турским командантима у Албанији и скопском намеснику Исхаку понуди скадарска провизија и 5.000 дуката као награда ако би пристали да протерају Балшу и његове поседе уступе Млечанима.⁶⁶³

Током марта 1419. године у Зету је из Јужне Италије стигао Стефан Балшић Марамонте. Сматра се да је он био син Константина Балшића и Јелене Топије, иако нема непосредних података о његовом сродству с Балшом III. Дубровчани и Млечани су га због блискости коју је имао са кућом апулијског барона често називали Стефан Марамонте. У сваком случају, његово присуство било је потребно Балши III, који је већ неко време био болестан.⁶⁶⁴

⁶⁵⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 117-118 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 112. Матагужи, ратничка дружина, која је живела између Балшиних и млетачкихседа, почетком 1418. године се нудила млетачким властима да је узму у своју службу. Ови су у почетку и хтели да их прихвате, али како је Сенат увиђао да у том тренутку рат не би био добро решење, јер би се прекинула караванска трговина, одбацио је могућност о њиховом прихватању, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 119 (И. Божић).

⁶⁵⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 121 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 112-113.

⁶⁶⁰ *Историја Црне Горе*, 2/2, 121-122 (И. Божић).

⁶⁶¹ *Listine VII*, 281-282, 284-285.

⁶⁶² *Listine VII*, 286-287; *Историја Црне Горе*, 2/2, 122 (И. Божић).

⁶⁶³ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike. VIII*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb 1886, 3; (=Listine VIII); *Историја Црне Горе*, 2/2, 122 (И. Божић).

⁶⁶⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 119-120 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 113.

Балша је у међувремену хтео мир, али није пристајао на услове Млечана према којима је требало да напусти Дриваст и да се одрекне скадарске провизије док се заплењена имовина не накнади млетачким трговцима.⁶⁶⁵ Тако су ратне операције настављене, а Скадар је био у све тежој ситуацији, јер није више могао да се снабдева храном. Слично је било и са Дривастом, где је Балша успео да заузме тврђаву крајем августа 1419. године, а онда наставио ка Бојани и тамо подигао два палисадна утврђења: прво код Св. Николе на ушћу реке, а друго код Св. Срђа.⁶⁶⁶

Следећи Балшин корак био је, веровало се, да нападне Љеш, али је због лошег здравља застао, а очито је изостала у његовом подухвату помоћ Стефана Марамонтеа. Млечани су крајем године понудили још једно примирје, али није познато да ли га је Балша прихватио. Стање је остало непромењено готово све до пролећа 1420. године.⁶⁶⁷

Ситуација се за то време променила у корист Млечана, који су између осталог, одлучили да приме Котор под своју власт, чиме су добили важно стратешко место надомак поседа Балшића. За Котор је заштита угарског краља у периоду од 1371. до 1378. и од 1381. до 1382. године представљала само привремено решење, што је случај и са влашћу босанског краља Твртка I, која је трајала од 1385. до 1391. године. Босански војвода Сандаљ Хранић Косача гледао је да из Котора извуче само што већу корист. Годишњим трибутом, којим су жртвовали велики део општинских прихода, Которани су умиривали своје суседе, али нису имали заштиту. Спас у Млечанима видели су због наде да ће обновити привреду, али и очекивања да ће поправити општинске финансије.⁶⁶⁸

Которани су очекивали да ће млетачки представници са више ауторитета решити однос Котора према Сандаљу Хранићу, али и према Балши III, против кога је Млетачка република ратовала два пута. Услови о прихватању млетачке власти нису познати, јер их је усмено изложио которски опуномоћеник Антоније Пукцио.⁶⁶⁹ Пристанком Млечана било је предвиђено да ће которска општина сносити трошкове за млетачког кнеза, кастелана с посадом, као и за радове на утврђивању града и остале градске потребе. Начелно су Млечани признали Котору доста широка права, пошто је степен аутономије најчешће био одређен финансијским односима. Которанима су призната права на подручје Светомихољске метохије ако она дође под власт Републике, али су се Млечани обавезали и да ће Будву ако је запоседну предати Ђурашевићима уколико би им они пружили помоћ у борби против Балше III.⁶⁷⁰

У дуждевој палати је 15. марта 1420. године састављен уговор о предаји Котора,⁶⁷¹ који је ратификован 13. маја 1420. године у Котору.⁶⁷² Которани су од тог времена почели да уживају ограничена права млетачких грађана, односно, стекли су нови положај који им је олакшавао послове у Млецима, као и у градовима под млетачком влашћу, али који их је спутавао у односима са немлетачким градовима. Млечани су од 1422. године наметали обавезу поданицима у градовима Далмације и Зете да своју робу носе само у Млетке, а све што је њима неопходно да набављају на млетачком тржишту.⁶⁷³

За Млечане је могло бити добро и то што су 6. новембра 1419. године склопили

⁶⁶⁵ Listine VII, 291-292.

⁶⁶⁶ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 221; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, 149.

⁶⁶⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 123. Између Балше III и Стефана Марамонтеа сигурно је дошло до неког сукоба, јер се тако једним делом може и објаснити већ поменута намера и понуда Млечана да помоћу њега поразе зетског господара, в. С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 114.

⁶⁶⁸ И. Божић, *Котор после прихватања млетачке власти*, 3-4.

⁶⁶⁹ Исто, 4-5.

⁶⁷⁰ Listine VII, 302-304; И. Божић, *Котор после прихватања млетачке власти*, 4-5; *Историја Црне Горе*, 2/2, 125 (И. Божић).

⁶⁷¹ Listine VII, 305-307.

⁶⁷² *Историја Црне Горе*, 2/2, 125 (И. Божић).

⁶⁷³ И. Божић, *Котор после прихватања млетачке власти*, 9-10.

уговор о миру са Турцима. Њиме је, поред осталог, било и предвиђено да ће Млечани плаћати провизију султану за Скадар, Дриваст и Љеш, а султан ће заузврат заштитити њихове поседе. Како је следеће године скопски намесник кренуо у Босну против Сандаљевих противника, турско обећање је остало без последица.⁶⁷⁴

Углавном, Млечани су успели да разбију Балшину блокаду на Бојани, а он се вероватно сазнавши за предају Котора одлучио за мир. Током преговора, Балша је тражио Скадар, а Млечанима нудио слободу трговине и ослобођење од свих царина на простору којим господари. Млечани су одбили ове преговоре, правдајући се недостатком времена, али су били заинтересовани за добро примирје.⁶⁷⁵ Сенат у Венецији је стога наложио скадарском кнезу да склопи примирје са Балшом на годину дана,⁶⁷⁶ док је само месец дана након овога наредио капетану Јадранског мора Пјетру Лоредану да након заузимања Сплита пође у Зетско приморје и сломи Балшу, уколико већ сам не пристане да врати заузете територије.⁶⁷⁷

Пјетро Лоредан је најпре стигао у Котор, где су му представници властеле положили заклетву, након чега је кренуо ка Бојани да помогне браниоцима Скадра достављањем намирница, али и да почне са пустошењем Балшених поседа. Пристиглим ратницима Балша је нанео озбиљне губитке крајем јула 1420. године, пошто је напао њихов логор поред Бојане. Пјетро Лоредан је током друге половине августа напустио Бојану и на путу ка Далмацији заузео Будву, коју је предао которској општини на управу, јер се Ђурашевићи нису окретали против Балше, без обзира што су то Которани раније предвиђали. У Бојани је остала мала млетачка флота која је наставила да обезбеђује Скадру храну и оружје.⁶⁷⁸

Доласком Котора под власт Млечана отежан је положај Балши III, јер је од тада практично морао водити рат на два фронта. Он је пред крај зиме, децембра 1420. године, стигао заједно са Ђурашевићима близу Котора, где су се одмах подигли на устанак против которске власти и сељаци у Грбљу. Љешевићи су остали верни новом господару, због чега су Балшићи и Ђурашевићи опустошили ово место. Ипак, током јануара и фебруара 1421. године осећали су се последњи трзаји борбе коју је Балша водио у Зетском приморју против учвршћивања млетачке власти. Дубровачким трговцима био је забрањен од 22. фебруара 1421. године извоз оружја у крајевима од Котора до Бојане, а они су до тада одлазили и на млетачке и на Балшине поседе. Дубровчани нису могли предвидети исход сукоба, због чега су и одлучили да остану по страни и избегну могуће последице.⁶⁷⁹

Снадаљ Хранић је тек у марту 1421. године, због заплета у Босни, стигао да постави питање Котора преко својих посланика, који су упутили протест због тога што су Млечани запосели которску област. Ови су се правдали објашњењем да су они само прихватили позив которске властеле и понудили му приход који је раније уживао од Котора ако би принудио Балшу III да им врати отета места.⁶⁸⁰ Балшини преговарачи дошли су почетком априла, а Млечани су понудили услове које је предлагао раније Пјетро Лоредан.⁶⁸¹ Како ниједна страна није попустила, на крају је одлучено да се примирје продужи на месец дана.⁶⁸²

На двору деспота Стефана Лазаревића, 28. априла 1421. године, умро је Балша III Балшић, који се због тешке болести код њега склонио.⁶⁸³ Зету није препустио свом рођаку Стефану Балшићу Марамонте, из разлога што није могао да га приближи и веже за зетску

⁶⁷⁴ С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 115.

⁶⁷⁵ *Listine VIII*, 17-18; *Историја Црне Горе*, 2/2, 125-126 (И. Божић).

⁶⁷⁶ *Listine VIII*, 18.

⁶⁷⁷ Исто, 20-21.

⁶⁷⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 126-127 (И. Божић); С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, 116.

⁶⁷⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 127-128 (И. Божић).

⁶⁸⁰ *Listine VIII*, 75; Е. Kurtović, *нав. дело*, 246-247; С. Рудић, *Босна и Котор у средњем веку*, 253.

⁶⁸¹ *Listine VIII*, 81.

⁶⁸² *Listine VIII*, 84; *Историја Црне Горе*, 2/2, 129 (И. Божић).

⁶⁸³ В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, 313; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи I*, 225.

средину, па је права пренео управо на свог ујака Стефана Лазаревића, у складу са државно-правним схватањима из доба Немањића. Сматрао је да само он може да пружи отпор Млечанима у Зетском приморју.⁶⁸⁴ Балша III, иначе, није имао мушког наследника, пошто му је син преминуо у раном детињству. Имао је две кћери: Јелену, која се 1424. године удала за Стефана Вукчића Косачу, и Теодору, потоњу жену босанског велможе Петра Војсалића, а обе кћери су му биле веома младе у тренутку његове смрти.⁶⁸⁵

Током владавине Балша III је у време мира са Млечанима иступао као заштитник права Српске православне цркве, односно залагао се да се јурисдикција зетског митрополита не окрњи. Због честих ратних година није могао да црквама да веће прилоге, јер је био у материјалној оскудици.⁶⁸⁶ Године 1413, оснивајући манастир Св. Николе у Прасквици, он је даровао само земљу за зидање, издао оснивачку повељу и поставио монахе.⁶⁸⁷

Млечани су 26. маја 1421. године сазнали за смрт Балше III, и одмах су заузели све његове градове, па је Сенат почетком јула месеца бирао и два провидура да среде прилике у Зети и Дламацији.⁶⁸⁸ Такође су и Ђурађ и Љеш Ђурашевићи искористили прилику да запоседну неколико села која су до тада била под Балшином влашћу. Због неких села били су у спору са Которанима, али су се вероватно махом проширили у Горњој Зети.⁶⁸⁹ Сандаљ Хранић се појавио са својим захтевима где је од Млечана тражио да му се предају поред Горње Зете и Бар и Будва, што је Сенат одбио, објашњавајући да је скадарски кнез обећао становништву тих градова да ће их Млечани трајно држати и чувати и да тако намеравају урадити због поштовања свог угледа.⁶⁹⁰

Стефан Балшић Марамонте се током ових догађаја склонио, најпре на Крф, а онда у Јужну Италију, одакле се после неколико година вратио у Зету као противник Млечана, али и српског деспота. Балша III је одредио за јединог наследника своје имовине своју мајку Јелену, па се његова удовица Боља склонила у Дањ.⁶⁹¹ Доласком Зете под власт деспота Стефана Лазаревића, она је поново постала део српске државе.⁶⁹²

Циљ краља Твртка I Котроманића и великог војводе босанског Сандаља Хранића, био је да загосподаре Котором. Освајање овог града било је од пресудне важности и за Балшиће, који нису смели да дозволе присуство непријатеља у близини своје матичне територије. Међутим, у својим политичким циљевима далеко успешнији су били босански краљ и војвода, који су врло вешто користили повољне политичке околности.

⁶⁸⁴ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 120-121.

⁶⁸⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 129-130 (И. Божић).

⁶⁸⁶ Исто, 2/2, 130.

⁶⁸⁷ Б. Шекуларец, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987, 147-158; М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе на Праскавици*, Стари српски архив 5 (2006), 207-227.

⁶⁸⁸ *Listine VIII*, 94; *Историја Црне Горе*, 2/2, 131 (И. Божић)

⁶⁸⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 131-132 (И. Божић).

⁶⁹⁰ *Listine VIII*, 95; Е. Kurtović, *нав. дело*, 247.

⁶⁹¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 132-133 (И. Божић); С. Рудић, *Босна и Котор у средњем веку*, 118, *нав.* 447.

⁶⁹² М. Благојевић, *Српска држава у доба Стефана Лазаревића*, 68; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 121.

3.3. Зета под влашћу српских деспота

Након Балшине смрти, Зета је припала деспоту Стефану Лазаревићу, а између Зете и деспотових земаља налазила се област Бранковића. Дуж осталих граница Зете, налазили су се с једне стране арбанашки господари, који су били доскорашњи савезници Балше III, а с друге стране Сандаљ Хранић, деспотов зет, који упркос тежњама да би могао постати господар Горње Зете, није покушавао да се супротстави новом господару. На млетачке позиве се у ово време нису одазивали ни Ђурашевићи, а нису заузимали ни одметнички став, као што је то радио њихов претходник, Радич Црнојевић. Кнез у Скадру није успевао да на млетачку страну привуче ни арбанашке ратничке дружине Хота и Матагуџа, које су за време Балшића повремено ступале у службу Млетачке републике.⁶⁹³

Српски деспот није више од три месеца предузимао ништа у вези са Зетом, након смрти Балше III, због чега су Млечани одлучили да спроведу мере са циљем да нормализују стање у тек стеченим градовима Зетског приморја. Ипак, почетком септембра 1421. године, Млечани су сазнали да је српски деспот дошао са својим одредима.⁶⁹⁴

Деспот Стефан се на време ставио на страну Мурата II, чиме је обезбедио вишегодишњу наклоност Порте, па је не страхујући од било каквог изненађења са турске стране, стигао у Зету током августа 1421. године. До Зете је деспота допратило и неколико дубровачких трговаца, али је дубровачка влада наредила да се одмах повуку, из страха да својим присуством не дају повод Млечанима за притисак на Дубровник. Страх Дубровника био је разумљив, јер је то био једини град у Далмацији, који је успео да сачува лојалан став према угарском краљу.⁶⁹⁵

Након што су сазнали за долазак деспота Стефана у Зету, у Млетачку републику су стигла и два његова посланика, која су поред богатих поклона које су донели, затражила од Сената да се њиховом господару предају сва Балшина места.⁶⁹⁶ Како Млечани нису намеравали да напусте поседнуте градове, посланици су се вратили у Зету, али је за њима кренуо и Ђакомо Дандоло, ванредни скадарски провидур и командант млетачких снага, како би с деспотом Стефаном наставио да преговара.⁶⁹⁷

Деспот Стефан Лазаревић није имао намеру да дуго остаје у Зети и да троши време на разговоре који не би уродили плодом. Он је заузео Дриваст, а пошто није успео да се споразуме са Иваном Кастриотом о запоседању или рушењу Љеша, запутио се према граду Бару, у чијој се околини и улогорио. Подручје Светомихољске метохије и Грбаљ заузели су Ђурашевићи, на чијим је границама Ђураћ подигао тврђаву и поверио је сину Стефаници, који је касније стао на чело куће Црнојевића.⁶⁹⁸ Млетачки провидури Фосколо и Мијани отишли су тада которском кнезу да заједно понуде деспоту Стефану Улцињ и Дриваст, чему се успротивио Сенат, који је дозвољавао да се евентуално уступи Будва, али никако не Улцињ, јер има много већу вредност, док без Дриваста сам Скадар мало вреди.⁶⁹⁹

Деспот Стефан је потом заузео Бар и поверио је управу над Зетом свом војводи Мазареку, Арбанасу који је од раније био у његовој служби и који је 1414. године заповедао

⁶⁹³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 135 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, Београд 2020³, 87.

⁶⁹⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 136 (И. Божић); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 122.

⁶⁹⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 136-137 (И. Божић).

⁶⁹⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 138 (И. Божић); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 122; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 87-88.

⁶⁹⁷ *Listine VIII*, 109-110.

⁶⁹⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 138-139 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 88.

⁶⁹⁹ *Listine VIII*, 118; *Историја Црне Горе*, 2/2, 139 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 88.

Рудником и Островицом.⁷⁰⁰ Са Млечанима је склопио шестомесечно примирје, након чега је напустио Зету. Млечани су задржали Скадар, Улцињ и Будву, али су били лишени сваке власти на највећем делу подручја, изван градских зидина.⁷⁰¹

Током прошлог века Михаило Динић је, анализирајући реорганизацију управе коју је спровео деспот Стефан Лазаревић на простору Деспотовине, изнео претпоставку да је деспот поделио Зету на две власти. Једна је обухватала Доњу Зету са седиштем у Бару, а друга Горњу Зету са седиштем у Подгорици. Према његовом мишљењу на челу сваке од те две управне јединице налазио би се војвода.⁷⁰² На закључке Михаила Динића осврнуо се Иван Божић, који је с правом указао да су српски деспоти бригу о читавој Зети поверавали само једном војводи. Његово седиште било је једно време у Бару, а касније и у Подгорици.⁷⁰³

Војвода се у Зети заправо понашао као деспотов намесник, који је водио његову војску у рат, потврђивао градовима аутономна права, издавао повеље, судио и доносио одлуке о царинама и трговини. Осим њега српски деспоти су постављали по још неку мање значајнију личност за војводу понеког градског подручја. Такође, деспоти су признавали важну улогу старешинама моћне властелинске породице Ђурашевића – Црнојевића на њиховом подручју.⁷⁰⁴ Млечани су често упућивали жалбе на њих због тога што силазе с брда, заједно с Његушима, и которском подручју наносе штету. Војвода Алтоман је објашњавао како он над њима нема власт, односно да им није надређен.⁷⁰⁵

Ако је и у Подгорици седео неки деспотов војвода, његова надлежност је била мала и односила се вероватно на тврђаву и само насеље уз њу, тако да је он био потчињен зетском војводи, који је имао седиште у Бару. Деспотов војвода у Бару одлучивао је уопште и о свим важним питањима која су се тичала Горње Зете. Деспот Стефан Лазаревић, баш као и деспот Ђурађ Бранковић, остваривали су власт у Зети под веома тешким околностима. Власт на подручју којим су управљали није могла никако да се устали, због чега се и сама територија Зете под њиховом влашћу мењала или им је у потпуности измицала из руку.⁷⁰⁶

У освојеном Бару Мазарек је у цркви Св. Ђорђа сазвао градску властелу, која је као представник градске општине признала власт деспота Стефана Лазаревића. Као деспотов опуномоћеник, Мазарек је признао барској властели старо право да управљају градом, али и да суде према својим статутима.⁷⁰⁷

Током трајања примирја, деспотов посланик Витко, стигао је са две дубровачке барке у Млетке, и покушао је да се пре истека примирја сагледају услови за отклањање сукоба. Он је захтевао да се деспоту врате сва места у Зети, укључујући и Скадар, док су Млечани тражили да им се врате места која је деспотова војска запосела током јесени 1421. године. Како ниједна страна није имала предлоге који су били прихватљиви за ону другу, преговори су се отежали. Млечани су први попустили, одлучивши да признају деспоту Стефану град Бар, и нудили су му скадарску провизију. Витко је тада пристао да Млечанима остане Скадар, али би деспот за већи део његове запоседнуте околине, плаћао Млетачкој републици 1.000 дуката годишње. Примирје није продужено, пошто су Млечани тражили да се господарима градова призна власт и у њиховом дистрикту. Дужд и Сињорија тада су поручивали деспоту Стефану

⁷⁰⁰ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, 21-22; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 178.

⁷⁰¹ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 222; *Историја Црне Горе*, 2/2, 139 (И. Божић).

⁷⁰² М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, Прилози КЈИФ ХХХI/3-4 (1965), 202-203; Исти, *Власти за време Деспотовине*, Зборник Филозофског факултета X-1 (1968), 242.

⁷⁰³ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 174, 178.

⁷⁰⁴ Исто, 174, 192.

⁷⁰⁵ „...non esse superiorem dicti Jurasevich...“, S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike. IX*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb 1890, 86, (= *Listine IX*); И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 182.

⁷⁰⁶ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 174-175, 182-183.

⁷⁰⁷ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, Venetis 1817, 85; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 178.

Лазаревићу да ће сам бити крив због сопствених губитака, када Млечани буду покренули све снаге против њега.⁷⁰⁸

Витко се враћао, а Млечани су послали за њим свог опуномоћеника Марка Барбадига, како би преговарао са самим деспотом Стефаном. Како је он остао при старим млетачким условима, стање се није променило.⁷⁰⁹ Млечани су знали да морају послати више војске како би одбили нове нападе. Тако су почетком марта 1422. године, кренуле према Бојани четири барке са стрелцима. Пошто се из преговора са деспотом Стефаном закључило да он неће бити попустљив, поморски капетан Никола Капело је кренуо с једном својом галијом и са још две из састава критске флоте ка Бојани, како би пребацио стрелце и храну у Скадар, пре него што истекне примирје.⁷¹⁰

Никола Капело није стигао да се укотви у Бојани пре истека примирја, а командант деспотових трупа Мазарек је подигао више утврђења уз Бојану и распоредио у њих јаке посаде. Након вести о доласку турских трупа, Мазарек је отишао у Дриваст. Скадар је без довољно посаде и опреме био у веома тешком положају, због чега је Сенат од Капела крајем јула 1422. године, захтевао да не одлаже улазак у Бојану и да почне борбу.⁷¹¹ Он је пак чекао да му стигне помоћ, Марко Бембо и Марко Барбо, који су стизали са две галије,⁷¹² и тек се у новембру 1422. године пробио у Бојану. Разрушио је уз пут подигнута на брзину деспотова утврђења и дошао до Светог Срђа. Мазарек је тада са 4.000 коњаника и великим бројем пешака опсео Скадар, до кога Капело није могао да стигне због ниског водостаја реке и напада деспотове војске. Такође, у ово време постојао је страх од куге, односно да она незхвати скадарско бојиште.⁷¹³

Током децембра 1422. године дошло је до неочекиваног обрта, када је на подстицај Улцињана од стране Млечана и Памалиота изведена заседа, која је довела до слома деспотових снага и пада тврђаве код Светог Срђа. Млечани су тада без тешкоћа могли да пруже помоћ Скадру. Николо Капело, улцињски кнез, и сам дужд потврдили су старешинама Памалиота и њиховом војводи Ники Херману старе поседе и обећали нове. Тиме што су Памалиоти пришли Млетачкој републици, деспот Стефан је изгубио један део Забојане са Свачом, где је Ника Херман добио дозволу да и даље живи.⁷¹⁴

Деспотова војска, која заправо није претрпела велике губитке, брзо се окупила и поново кренула на Скадар. Марко Барбадиг, которски провидур, ступио је одмах по доласку на дужност у везу са Ђурашевићима, које је обећањима покушао да одвоји од деспота Стефана, али у томе није успео, па је послао поузданог сарадника Марина Друшка да разговара са Паштровићима, чији су најистакнутији представници били у деспотовој служби. Под деспотом су се налазили и одреди Ивана Кастриота, који је у ово време имао поседе око Љеша, под командом једног од његових синова. Са њим су се борили Која Закарија и Дукађини, Тануш Велики и Тануш Мали.⁷¹⁵

Франческо Бембо је изабран за генералног капетана Јадранског мора и он је у другој половини марта 1423. године кренуо у Зету са новом флотом и већим бројем ратника. Он је требало да одвоји од деспота Стефана кога год може и да новим бродовима замени галије и

⁷⁰⁸ Listine VIII, 158, 159-160; *Историја Црне Горе*, 2/2, 140 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 89-90.

⁷⁰⁹ Listine VIII, 162-163, 163-164; *Историја Црне Горе*, 2/2, 140 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 90.

⁷¹⁰ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 222; *Историја Црне Горе*, 2/2, 140-141 (И. Божић).

⁷¹¹ Listine VIII, 180; И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 222; *Историја Црне Горе*, 2/2, 141 (И. Божић).

⁷¹² Listine VIII, 197-198; И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 222.

⁷¹³ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 222-223; *Историја Црне Горе*, 2/2, 141 (И. Божић).

⁷¹⁴ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 223; *Историја Црне Горе*, 2/2, 142 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 90-91.

⁷¹⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 143 (И. Божић); И. Божић, *О Дукађинима*, 355-356; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 91.

барке које су у Бојани биле већ неколико месеци. Ипак, Франческо Бембо није остварио велике резултате.⁷¹⁶ Он је 4. априла 1423. године, примио на својој галији представнике Паштровића, признао им је самоуправни положај и границе, а они су се обавезали да ће ратовати на страни Млечана на подручју од Бара до Котора. Скадарско бојиште је њима било далеко, па су једино прихватили као обавезу да о свом трошку тамо ратују осам дана, а све преко тога с платом коју Млечани обично дају домаћем становништву, када га узимају у службу. Паштровићи су тражили, баш као и Памалиоти, да се при склапању мира с деспотом Стефаном, забележе као млетачки поданици.⁷¹⁷ Млечацки дужд је ратификовао овај споразум тек 17. маја 1424. године,⁷¹⁸ али се одмах прешло на предузимање мера да се Паштровићи вежу за Млечане.⁷¹⁹

Которски провидур Марко Барбадиго је стално одржавао везе са српским деспотом и од њега добио сагласност да се обнове преговори. Бригу о Зети деспот Стефан је препустио Ђурађу Бранковићу, највероватније због тога што су се његове земље граничиле с некадашњим територијама Балшића, али и због тога што се знало да ће он наследити престо, па је у духу политике која је постојала за време Немањића послат у Зету, где су се млади краљеви вежбали у рату и у управи. Деспот Стефан је био заузет и односима са Турском и Угарском, од којих је зависила и судбина државе.⁷²⁰ Он је већ почетком јула ишао ка Скадру, а Сенат је опуномоћио Марка Барбадига и Франческа Бемба, да заступају млетачке интересе пред Ђурађем. Међу њима двојицом постојале су суревњивости због полагања на заслуге за придобијање Паштровића, па је Сенат како би избегао нежељене последице именовао обојицу.⁷²¹ Што се тиче Мазарека, није познато до када је он остао на положају зетског војводе, зна се само да га је сменио војвода Алтоман, исто са седиштем у Бару.⁷²²

Франческо Бембо је требало да са једним делом флоте обезбеди пловидбу Бојаном, а потом крене у Боку Которску и потчини Грбаљ и Луштицу млетачкој власти. Ипак, он то није стигао да обави јер је Ђурађ Бранковић до почетка јула 1423. године стигао под Скадар са својих 8.000 коњаника. Бембо је након три дана позвао Ђурађа на разговоре, не обавештавајући Марка Барбадига. Састали су се код Светог Срђа, где су склопили шестодневно примирје, пошто је и сам Ђурађ хтео да се на преговоре позове Марко Барбадиг. Међутим, како Млечани нису одустајали од својих првобитних предлога, његово присуство није много допринело. Када је Барбадиг хтео да се врати, војници деспота Стефана су се већ спустили према ушћу Бојане и ланцима су затворили реку где се налазила скела. Подигли су нова утврђења, па се флота Млечана нашла под блокадом. Млечани су претрпели губитке покушавајући да раскину ланац и прокрче пролаз.⁷²³

Ђурађ Бранковић је захтевао да му се преда Улцињ или Будва са соланама и одобрио је Млечанима примирје до 15. августа 1423. године. Сенат је наредио Барбадигу и Бембу да прихвате Ђурађеве услове за мир. Млечани су били склони да предају Будву, пошто су били уверени да би им у том случају могла остати и Луштица, јер је нико није помињао, а сама није припадала дистрикту Будве.⁷²⁴ Пред Ђурађевим шатором код Светог Срђа, преговарачи су се нашли 12. августа и склопили су мир. Млечани су задржали Скадар, Улцињ и Котор, с

⁷¹⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 143 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 91.

⁷¹⁷ *Listine VIII*, 225-226; И. Божић, *Паштровићи*, 112-113.

⁷¹⁸ *Listine VIII*, 272.

⁷¹⁹ И. Божић, *Паштровићи*, 113.

⁷²⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 2020⁴, 70; Исти, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 92.

⁷²¹ *Listine VIII*, 235-238; *Историја Црне Горе*, 2/2, 144 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 92.

⁷²² И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 179.

⁷²³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 144-145 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 92-93.

⁷²⁴ *Listine VIII*, 243-244; *Историја Црне Горе*, 2/2, 145 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 93.

њиховим дистриктом, а деспот Стефан Дриваст и Бар. Требало је да му Млечани предају Будву са соланама у грбљском крају, коју је раније поседовао Балша,⁷²⁵ док је отворено остало да се деспот и Сињорија накнадно споразумеју око Паштровића.⁷²⁶

Ђурађ је захтевао да се у северном делу скадарског подручја сто кућа препусти деспоту, а реч је о кућама које су припадале Андрији Хумоју, који је током рата пришао деспоту, а чији су рођаци били верни поданици Млечана. Других сто кућа од истог Андрије Хумоја на територији Дриваста нудио је у накнаду. Млечани са овим нису били сагласни из разлога што је управо тих сто Хумојевић кућа пружало деспоту врло повољан стратегијски положај ка Скадру. Хумојеве куће привремено су поверене на управу дривастанском војводи Радославу, а коначна одлука препуштена је Сињорији.⁷²⁷

Обим которског дистрикта требало је да остане онакав какав је био у доба Балшића, тј. без Луштице. Ипак, Котор је прихватајући 1420. године власт Млечана, као један од главних услова изнео признање права на Луштицу. Није било решено ни питање грбљских солана, а спорно је било и питање барског дистрикта, јер су Млечани били става да му не припада Ратачка опатија са својим селима.⁷²⁸ Међутим, због присуства деспотових снага, Млечани су били приморани на попуштање, па су му признали скадарску провизију од 1.000 дуката годишње.⁷²⁹

Уз Бојану која је призната Млечанима као слободан пловни пут, било је предвиђено да обе стране поруше утврђења.⁷³⁰ Ако би деспотови људи починили злочин према млетачким поданицима и обрнуто, био је предвиђен мешовити суд. Требало је да дође и до размене заробљеника. Сињорији је било препуштено да казни Нику Хермана, војводу Памалиота, који је за време примирја убио три поданика деспота Стефана. Деспот и његове војводе су добили дозволу да могу са трупима прелазити преко млетачке територије.⁷³¹

Након склапања „скадарског мира“, непријатељства су обустављена, а деспотова војска се повукла из Зете. Млечани су распустили велики број својих најамника. Скадарски кнез због личне безбедности није дуго напуштао град. Над свим млетачким снагама у Скадру и Албанији команду је преузео посебан капетан, који је након истека двогодишњег рока дотадашњег скадарског кнеза, преузео и његове цивилне функције, чиме је вршено претходно редовно стање.⁷³²

Односи између млетачких и деспотових власти остали су дуго затегнути, јер ниједна страна није хтела да прва изврши уговорене обавезе. Тако Млечани нису порушили утврђење код Светог Срђа, већ су га населили Тронсима, док су цркву опатије почели да утврђују.⁷³³ Пловидба од Котора до Скадра сматрала се несигурном, баш због затегнутих односа. Све до средине 1426. године, односи у Зети се нису мењали. Млечани и деспот су држали крајеве који су се у њиховим рукама затекли од августа 1423. године. Которани су тражили да се нешто уради за враћање Грбља, док су деспотови људи почели да обнављају солане у Боки Которској. Улицњани су имали захтеве да им се омогући коришћење поседа на земљишту

⁷²⁵ Listine VIII, 248, 250; *Историја Црне Горе*, 2/2, 145 (И. Божић); М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу* (1396-1479), 150; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 123.

⁷²⁶ Listine VIII, 250; И. Божић, *Паштровићи*, 113-114. О Николи де Архилупису из Котора, деспотовом канцелару који је саставио текст мировног уговора в. D. Kovačević-Kojić, *O biblioteci Nikole iz Kotora, kancelara na dvoru srpskih despota*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Sarajevu 7 (1972), 415-419.

⁷²⁷ Listine VIII, 250; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 181; *Историја Црне Горе*, 2/2, 145-146 (И. Божић). Уп. С. Станојевић, *Борба за наследство Балшино*, Сремски Карловци 1902, 62.

⁷²⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 146 (И. Божић); М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, 171-172.

⁷²⁹ Listine VIII, 251.

⁷³⁰ М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу* (1396-1479), 150.

⁷³¹ Listine VIII, 250-251; С. Станојевић, *Борба за наследство Балшино*, 63; *Историја Црне Горе*, 2/2, 146 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 94.

⁷³² *Историја Црне Горе*, 2/2, 147 (И. Божић); М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу* (1396-1479), 150.

⁷³³ М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу* (1396-1479), 150.

опатије Светог Николе на ушћу Бојане, које је било под влашћу српског деспота. Скадрани су страховали да подручје Андрије Хумоја не остане заувек под управом српског војводе из Дриваста.⁷³⁴

Године 1426, 22. априла, завршни текст уговора споразумно су саставили у вучитрнском двору Ђурађа Бранковића. Ђурађ се одрекао захтева да му Которани исплаћују трибут, препустио је Паштровиће Млечанима, изузевши том приликом неколико појединаца који су били у деспотовој служби и куће подигнуте у Ластви након Балшине смрти. Улцињанима је признао стара права на земљишту опатије Светог Николе. Франческо Квирин, који је у Вучитрну наставио преговоре, сложио се да Ратачка опатија припадне деспотовом граду Бару и признао му је солане Балшића и њихових поданика у Грбаљском пољу. Млечанима су остали утврђени прелази на Бојани, Свети Тодор и Белењ. Био је предвиђен и редослед предаје територија, по коме је деспот требало да најпре напусти Грбаљ и земљиште Андрије Хумоја, након чега би му Млечани тек тада предали Будву.⁷³⁵ Деспот Стефан Лазаревић је ратификовао уговор 25. јула 1426. године у Сребрници⁷³⁶, а млетачки Сенат 3. фебруара 1427. године, пошто су Млечани чекали да се одредбе уговора најпре спроведу у дело.⁷³⁷

Након што је деспот ратификовао уговор, Ђурађ Бранковић је стигао у Зету са женом Јерином и пратњом током прве половине августа 1426. године, да у њој управља у име српског деспота.⁷³⁸ Он се споразумео са Франческом Квирином о разграничењу, па су 11. новембра 1426. године, саставили у Дривасту „Изјаве“ о границама Скадра, Дриваста, Улциња, Ратачке опатије, Будве и Котора. Остало је било да се разграниче поседи которске општине и Светомихолске метохије. Раније одредбе допуњене су и споразумом о јурисдикцији и правима католичке и православне цркве. Над свим српским црквама на скадарском језеру и на земљишту Сињорије, зетски митрополит је задржао надлежност какву је имао у време Ђурађа II Страцимировића Балшића и Балше III, уз ограничење да је за постављање игумана у скадарској цркви Светог Петра и у улцињској цркви Св. Михаила потребно одобрење скадарског кнеза. Уживање свих старих права на територији деспота Стефана признато је барском архиепископу, епископијама, опатијама и црквама са млетачке територије. Франческо Квирин је био сагласан да Ђурађ Бранковић може довозити со у Будву, онако како је то чинио Ђурађ II Страцимировић, као и да се барска општина може снабдевати сољу како би подмирила потребе својих становника.⁷³⁹ Тако су „Изјавама“ окончани бројни спорови између деспота Стефана и Сињорије. Други скадарски рат, који је започео Балша III, у ово време био је ствар прошлости.⁷⁴⁰

Деспот Стефан је током рата у Зети и преговора са Млечанима, уживао благонаклоност султана Мурата II (1421-1451), пошто је одбацио сваку врсту сарадње с његовим супарницима. С друге стране, Млечани нису успели да обнове уговор са султаном, који баш из тог разлога није имао намеру да се меша у прилике у Зети на деспотову штету. Ипак, деспот Стефан није могао дуго да задржи Зету под својом чврстом руком, из разлога што су Турци притисли и његове земље већ почетком 1427. године. Подозрење Порте није изазвало двоструко вазалство, све док је угарски краљ Жигмунд настојао да поремети планове Млечана на Јадранском мору. Међутим, када је предложио Млечанима преговоре о

⁷³⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 147-148 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 99.

⁷³⁵ *Listine IX*, 7-11; *Историја Црне Горе*, 2/2, 149 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 201-202 (М. Спремић); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 124.

⁷³⁶ *Listine IX*, 17-18.

⁷³⁷ *Listine IX*, 19-20; И. Божић, *Паштровићи*, 116.

⁷³⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 73; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 126.

⁷³⁹ *Listine IX*, 14-17; Документ је погрешно датиран на месец септембар у: *Историја Црне Горе*, 2/2, 149-150 (И. Божић). Такође, погрешно датирање даје и: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 126, нап. 72. Исправно је датиран у: *Историја српског народа II*, 202 (М. Спремић).

⁷⁴⁰ *Историја Црне Горе*, 2/2, 150 (И. Божић).

противтурској лиги и послао своје војсковође 1426. године да обнове рат на дунавској граници, султан је променио став према Деспотовини.⁷⁴¹

За овакву ситуацију је био пресудан уговор, који је деспот Стефан склопио у мају 1426. године, са Жигмундом у Тати, и тада му се заклео на верност, што је подразумевало одлазак на саборе и давање помоћних трупа. Мурат II је овакав поступак окарактерисао као неверство, а када је деспот Стефан вратио његовог посланика и не саслушавши га, Турци су провалили из Бугарске у Србију до Крушевца. Султан је почетком 1427. године опсео Ново Брдо. Власт деспота Стефана Лазаревића у Зети је одједном била уздрмана, а након његове смрти 19. јула 1427. године, власт је под врло тешким околностима преузео Ђурађ Бранковић.⁷⁴²

Деспот Стефан није имао деце, па му је најближи сродник био сестрић Ђурађ Бранковић, син Вука Бранковића и унук кнеза Лазара. Ђурађ је био други човек по важности у српској држави, који је у време смрти деспота Стефана био у Зети, у складу са државном идеологијом која се није напуштала ни у најтежим временима,⁷⁴³ што чврсто указује да је Зета била управно – територијална јединица и у време Деспотовине.

Деспотовина је била пориште рата све док краљ Жигмунд није склопио трогодишње примирје са султаном, што је омогућило Ђурђу Бранковићу да се измири са Турцима уз обавезу на годишњи данак од 50.000 дуката и да ће пружати војну помоћ. Голубац и Крушевац су задржали Турци, а нови деспот је ужурбано градио Смедерево. Током тог периода, далека Зета се измакла надзору деспота Ђурђа.⁷⁴⁴

Још док је деспот Стефан био жив, преостали чланови куће Балшића, су у Зети почели да истичу своја права на баштину предака. Ђурађ Бранковић је био у Зети свакако до пролећа 1427. године, али не знамо да ли је ишта предузимао против Стефана Балшића Марамонте, који је највероватније нашао уточиште код Млечана. Он је о свом присуству у Зети обавестио тетку Јевдокију, „деспотицу Арбана“, која је и сама полагала нека права на земље Балшића и као ћерка Ђурђа I и као сестра Константина Балшића, за кога је познато да је владао Кројом под турским окриљем, као и до данас слабо познатим подручјем у Албанији.⁷⁴⁵

Деспотица Јевдокија је са два сина дошла у Дубровник у фебруару 1427. године, а Веће умољених је једва пристало да их прихвати уз упозорење да не изазову у Зети или околним областима неки метеж или сумњу писмима или преко гласника. Дубровачка влада је обавестила и деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића о њиховом боравку у Дубровнику, у коме је требало и да се задрже по захтеву деспота Стефана, а он је са њима одржавао везу преко дубровачких већа. Тек након смрти деспота Стефана, ови Балшићи су добили дозволу да иду куда хоће. Како су били без средстава, живели су од дубровачких поклона и крајем јуна 1428. године отпловили су ђеновљанским бродом према Грчкој. Њихове тежње да ће добити нешто у Зети су се изјаловиле.⁷⁴⁶

Како су почели први турски напади на Деспотовину, одметнули су Ђурађ и Љеш Ђурашевићи са синовима, који су почели да носе уместо презимена својих очева, старо презиме Црнојевић. Након смрти деспота Стефана они су молили Млечане да их приме за своје поданике. Которани су их у овоме подржавали надајући се проширњу граница у Грбљу. Сенат није хтео да гази мир са деспотом, чије се присуство у Зети више није ни осећало.

⁷⁴¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 152 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 106.

⁷⁴² И. Божић, *Паштровићи*, 116; *Историја Црне Горе*, 2/2, 152-153 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 106. О уговору у Тати, в. *Историја српског народа II*, 215, нап. 30 (Ј. Калић), са прегледом старије литературе.

⁷⁴³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 76-77; 95.

⁷⁴⁴ М. Балгојевић, *Источна граница деспотовине од 1428. до 1439. године*, *Историјски гласник* 1-2 (1995), 24-26; *Историја српског народа II*, 221-224 (М. Спремић).

⁷⁴⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 153 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 227 (М. Спремић).

⁷⁴⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 153-154 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 121.

Разлог овоме свакако се може тражити у заједничком непријатељу, Турцима. Ђурашевићи су, препуштени сами себи, покушали да са својих солана у Грбаљском пољу не предају по утврђеној цени у Котор, већ да је носе у своју област. Млечани су их зауставили у овој њиховој замисли, након чега је њихов човек кренуо султану да тражи заштиту. Међутим, на путу га је зауставио Иван Кастриот, који га је вратио кући и обећао да ће им издејствовати милост Сињорије, која да их не би препустила Турцима пристаје да им помогне, не мењајући њихов положај у оквиру Деспотовине.⁷⁴⁷

Ђурађ Бранковић је замолио которског кнеза да прими под своју заштиту Луштицу и подручје Светомихољске метохије, пошто је био спречен да обезбеди своје поседе у Зети, а суочен и са отвореним одметништвом Ђурашевића. Которски кнез је прихватио понуду уз подршку домаће властеле, која је још од раније хтела да се заокружи которски дистрикт.⁷⁴⁸ Проширење Млечана на Зетском приморју имало је за последицу да је српској држави 1428. године остао део обале са градовима Баром и Будвом.⁷⁴⁹

Иван Кастриот није сарађивао са Турцима, али је његов син Ђурађ био уз султана, примио је ислам и носио ново име Скендербег. Иванови посланици су излагали Сињорији у августу 1428. године да је султан, откако су Млечани узели Солун 1423. године, позивали њиховог господара да нападне поседе Млечана у Албанији. Иван Кастриот је одбијао позиве Турака, па је молио да га Млечани прихвате ако га турске снаге нападну. Он је имао и вести о скором налету Турака, о чему је обавестио млетачке управнике у Скадру, Љешу и Драчу.⁷⁵⁰ Из страха да ће у тој војсци бити и његов син, молио их је да не свале кривицу на њега.⁷⁵⁰

Године 1429, у Зети се поново појавио Стефан Балшић Марамонте, који је заузео неке млетачке и српске поседе уз помоћ својих присталица. Успео је тада да запоседне и Дриваст, али без тврђаве, где се деспотов војвода повукао с војском.⁷⁵¹ Увиђајући опасност, Млечани су почетком 1430. године позивали деспота Ђурђа у заједнички рат, наглашавајући да ће сами наставити борбу уколико он не прихвати позив, али ће у том случају задржати за себе све оно што буду запосели. Заједничка сарадња између Млечана и деспота Ђурђа није остварена због догађаја који су уследили.⁷⁵²

Султан је заузео Солун 29. марта 1430. године, па је ослободио своје снаге за нове походе, на Епир и Албанију. Током априла исте године, неколико турских одреда је опседао Драч, а за њима су стизале и нове снаге са скопским намесником Исхаком. Ђурађ Бранковић је послао с њима чете, које су биле под командом његовог најстаријег сина Гргура. Ђурађ није ни помишљао након измирења са Турцима да уз помоћ Млечана обнавља власт у Зети. Исхак је одузео већи део земље Ивану Кастриоту, у његове две тврђаве увео је посаде, док је остале порушио. Која Закарија, који је држао Дањ, био је заробљен или протеран. Без своје области остали су и Дукађини, јер су се њихове вође нашле под окриљем Млечана у Скадру.⁷⁵³

Снаге деспота Ђурђа су вратиле Дриваст, а негде у ово време су се и Ђурашевићи вратили у покорност деспоту. Они су добили нешто већу самосталност него што су је раније имали, непосредно су одговарали деспоту, а не његовом војводи Алтоману у Бару.⁷⁵⁴ Скадарски кнез је платио 600 дуката Исхаку за примирје до краја октобра 1430. године, али је пре него што је оно истекло генерални капетан мора на Порти постигао мир, 4. септембра

⁷⁴⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 154 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 106-107; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 123.

⁷⁴⁸ И. Божић, *Папштровићи*, 116; *Историја Црне Горе*, 2/2, 154 (И. Божић).

⁷⁴⁹ М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 107.

⁷⁵⁰ *Историја Црне Горе*, 2/2, 156 (И. Божић).

⁷⁵¹ *Историја српског народа II*, 227 (М. Спремић).

⁷⁵² М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 108; Исти, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 154.

⁷⁵³ И. Божић, *О Дукађинима*, 358-359; *Историја Црне Горе*, 2/2, 158 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 154.

⁷⁵⁴ *Историја српског народа II*, 227 (М. Спремић).

1430. године. Ђурађ је наставио сарадњу са Муратом II, а његове везе са угарским краљем нису сметале султану зато што Жигмунд није предузимао нове походе.⁷⁵⁵ Стефан Балшић Марамонте је изгубио савезнике, Турцима више није био потребан, па је пришао Млечанима у чијој је служби ратовао као кондотјер у Ломбардији и Фурланији, док и њих није издао.⁷⁵⁶

Узимајући у обзир све допуне српско-млетачких уговора из 1423. године и завршних „Изјава“ у Дривасту из 1426. године, може се закључити да многе одредбе нису заживеле. Односи су постајали још сложенији, како због турских напада на Деспотовину 1427/1428. године, тако и због одметања Ђурашевића и предаје деспотових поданика млетачкој заштити. Обе стране су се међусобно оптуживале због неизвршавања обавеза. Преговори су због тога обновљани и водили су се како данас знамо у три наврата. У јануару 1431. године у Млечима први пут. Други пут у новембру 1433. године у Котору и трећи пут у августу 1435. године у Смедереву, где је и постигнут, како је тада изгледало, коначни споразум.⁷⁵⁷

Деспотови посланици су преговарајући са представницима Колеђа у јануару 1431. године захтевали исплату скадарске провизије, враћање крајева које су Млечани узели 1428. године под заштиту, као и слободно располагање сољу коју су деспот и његови поданици добијали са својих солана у дну Грбаљског поља. Млечани су пристали да се деспоту исплаћује провизија почевши од 1431. године, али да ће се сума за протекле четири године задржати како би се покрили трошкови око одбране његове територије од напада Турака и Стефана Балшића Марамонте. Када он буде испунио уговорне обавезе, обећали су да ће вратити деспотова места, а захтевали су да се сва со преда у Котор по цени од шест грошева за једну врећу. Ипак, ови преговори нису имали резултата, пошто је скадарски кнез, упркос претњама Сињорије одбио да преда провизију, правдајући се тиме што је истицао трошкове за одбрану деспотових места, који су према његовом мишљењу премашивали вредност четворогодишње провизије.⁷⁵⁸

Одбијање Млечана да деспоту врате Луштицу, Богдашић и делове Паштровића довело је до оштрог отпора његових присталица у которској околини. Такође, сукоби су избили и у Грбљу 1432. године. Которски кнез није могао да заустави отпор, па су Млечани одлучили да обнове преговоре са деспотом. Новембра 1433. године, у Котор су стигли деспотови опуномоћеници, а которски кнез је пристао да се деспоту врати Светомихољска Метохија и део Паштровића. Спор око соли остао је отворен, због чега су деспотови посланици помогли которском кнезу да примири Грбаљ.⁷⁵⁹

Међутим, вође побуне у Грбљу, нашле су склониште код Ђурашевића, где су и били почетком 1434. године, када је которски кнез тражио њихову предају, запретивши да ће о непоштовању уговора обавестити деспота Ђурђа. Ђурашевићи су једино порушили тврђаву Ђурђевац, док куће и поседе с которске стране брда нису напуштали. Скадарски кнез је вероватно због тога и даље одбијао да исплати деспоту скадарску провизију, која је можда обећана поново на састанку у Котору.⁷⁶⁰

Како су захтеви Ђурђа Бранковића били одлучни, Млечани су одлучили да у лето 1435. године пошаљу у Смедерево сер Николу Мема у пратњи људи који су познавали прилике у Зетском приморју. Деспот је у Смедереву преговарао са млетачким посланством с пуно попустљивости, а његови преговарачи су много слабије познавали прилике у далекој

⁷⁵⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 158-159 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 109.

⁷⁵⁶ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 176; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 109.

⁷⁵⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 165 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 227 (С. Ћирковић).

⁷⁵⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 165 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 174; Исти, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 111.

⁷⁵⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 166-168 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 174-176; Исти, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 197.

⁷⁶⁰ С. Мијушковић, *Једна порука которског кнеза вазалима српског деспота у Зети 1434. године*, *Историјски записи*, год. XII, књ XV, св. 3-4 (1959), 165-167; *Историја Црне Горе*, 2/2, 168 (И. Божић)

Зети него људи у Мемовој пратњи. Због тога су и одлуке донете у Смедереву 14. августа 1435. године, више биле ближе млетачким ставовима.⁷⁶¹

Никола Мемо се обавезао деспоту Ђурђу да ће на име протеклих година добити укупно 4.000 дуката, у два наврата, на скадарској благајни, а потом редовно сваког 15. августа 1.000 дуката. Овај новац деспот ће добијати само ако дозволи караванима да иду у Скадар по со. Када је у питању спор око грбљских солана, Никола Мемо је попустио око тога да се сва со која припада деспоту и његовим поданицима може носити у Будву. Деспот Ђурађ се поново одрекао својих захтева на Паштровиће, који су након споразума у Котору из 1433. године изазвали нови спор.⁷⁶²

Претходним мировним уговором требало је да деспоту остане пет кућа његових бивших поданика, као и све куће у Ластви којима је Балша III господарио.⁷⁶³ Противници млетачке власти у Паштровићима су се изгледа након склопљеног споразума у Котору изјаснили као деспотови поданици. Радич Грубачевић, паштровски војвода се са братом жалио Сињорији у јулу 1434. године, како је остао без прихода јер је четири стотине његових кућа предато деспоту. Зато је деспот и тражио да му се предају катун Паштровића и Ластве (данашњи Петровац).⁷⁶⁴ Мемо је уз помоћ Которанина Луке Паутинова објашњавао деспоту Ђурђу да су сви ти Паштровићи сишли у Приморје са брда које се зове Црна Гора, а да то брдо припада Млечанима, према разграничењу. Деспот је прихватио разлоге, па су катун Црне Горе припали дужду и млетачкој влади. Деспот више није ни постављао питање око оних пет кућа, које је добио на основу претходног уговора. Ипак, његови доскорашњи поданици окупљали су противмлетачки расположење Паштровиће и у одговарајућем тренутку их покретали на побуну.⁷⁶⁵

Име Црна Гора, које се први пут помиње 1376. године у дубровачким документима,⁷⁶⁶ дуго је још означавало планински масив који се од Рисанског залива, изнад Котора, Грбља и Будве пружа до изнад Паштровића, са Ловћеном као највишим врхом.⁷⁶⁷ Касније, у време успона Црнојевића, ово име је почело да се шири и на околне пределе, а на крају је заменило старо име Зета.⁷⁶⁸ Овде катун Црне Горе значе исто што и Паштровићи.⁷⁶⁹

Никола Мемо је објаснио деспоту како је зетски митрополит добио на млетачкој територији своје поседе и приходе. Сенат је потврдио Николу Монету, као и још двојицу својих православних поданика за прокураторе српских цркава на Скадарском језеру, али уз ограничење да ништа не смеју предузимати без сагласности скадарског кнеза. Деспот је обећао Мему да ће пружити помоћ которском епископу да обнови права над католичким црквама у Србији, остављајући папи да реши да ли ти поседи припадају которском епископу или барском архиепископу, који је исто полагао право на њих.⁷⁷⁰ Међутим, никакав одговор римског папе није познат.⁷⁷¹

⁷⁶¹ Listine IX, 80-85; И. Божић, *Паштровићи*, 119; *Историја Црне Горе*, 2/2, 168-169 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 199-200; М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, 198-200.

⁷⁶² Listine IX, 81-82; *Историја Црне Горе*, 2/2, 169 (И. Божић); М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, 200.

⁷⁶³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 169 (И. Божић).

⁷⁶⁴ И. Божић, *Паштровићи*, 119.

⁷⁶⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 169 (И. Божић); М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, 200-201.

⁷⁶⁶ Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике I*, Београд 1935, 395-396.

⁷⁶⁷ И. Божић, „Катун Црне Горе“, 151.

⁷⁶⁸ И. Божић, „Катун Црне Горе“, 150; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 124.

⁷⁶⁹ И. Божић, „Катун Црне Горе“, 155; *Историја Црне Горе*, 2/2, 169-170, нап. 1 (И. Божић).

⁷⁷⁰ Listine IX, 84; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 23; *Историја Црне Горе*, 2/2, 170 (И. Божић); М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, 200.

⁷⁷¹ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 23.

Деспот је прихватио и све млетачке захтеве, који су се односили на Ђурашевиће, односно враћање поседа и рушење кућа подигнутих око тврђаве Ђурђевца, накнаду штета, и обећао је да ће се његови гласници побринути за извршење споразума.⁷⁷² Сенат се због попустљивости коју је деспот показао, упорно борио са скадарским кнезом за исплату провизије. Последњег дана децембра, Велико веће је изабрало деспота Ђурђа, са синовима и наследницима, за свог грађанина и племића.⁷⁷³

Још док је деспот Ђурађ био у Угарској, 15. марта 1435. године умро је босански војвода Сандаљ Хранић. Његова удовица Јелена, бивша супруга Балше III и тетка деспота Ђурђа, није тада настављала политичку борбу свог мужа. Како је размишљала да јој је крај близу, желела је да последње дане проведе у Дубровнику, где је хтела да сазида малу православну цркву у коју би била сахрањена. Из тог разлога она је свог сестрића деспота Ђурђа замолила да се заложи код Дубровачана како би јој одобрили да изван градских зидина подигне православну цркву, у којој ће бити њен гроб. Ђурађ је подржао тетку, али су га Дубровчани одбили, оправдавајући се да им је потребна папина сагласност.⁷⁷⁴ Иако је Јелена четврт века провела у Босни, била је више везана за Зету, ка којој се повлачила, па је последње године живота управо провела у суседству млетачких места.⁷⁷⁵

Српско-млетачки односи остали су непоремећени неко време након склапања Смедеревског уговора. Када је скопски намесник Исхак у пролеће 1436. године упао у Зети, Млечани су остали по страни и гледали да се баве својим свакодневним пословима, пре свега трговином. Надгледали су строго трговински промет, па је тако Бар деспота Ђурђа могао тек по одобрењу скадарског кнеза да купи и са два брода доведе неку со. Како је постојао страх од турске опасности, нека места су се нудила Млечанима, али су они одбијали не желећи да квари однос са султаном и споразум из 1430. године, али ни уговор са српским деспотом из 1435. године.⁷⁷⁶

Од 1437. године деспот Ђурађ није могао да поклања сву пажњу Зети, пошто је због турско-угарског четовања на граници и сама Деспотовина била поново изложена нападима Турака.⁷⁷⁷ Деспот Ђурађ је те године са султаном и успео да склопи мир, уступивши му Браничево. Међутим, када је угарски краљ Жигмунд умро пред крај 1437. године, Мурат II је отпочео нове нападе, како на Угарску, тако и на Србију. Жигмундов зет и наследник Алберт Хабзбуршки (1437-1439), с којим је почело уздизање аустријских Хабзбурговаца, није могао да се супротстави турском надирању.⁷⁷⁸

Деспот Ђурађ је узалуд тражио помоћ у Угарској. У његовом одсуству, пало је 18. августа 1439. године и Смедерево, након тромесечне опсаде. Ново Брдо се једино држало до 1441. године, пошто су Турци током 1440. године напоре улагали у опсаду угарског Београда. Турске снаге нису ишле на Зету, која просторно није била везана за главно бојиште.⁷⁷⁹ У одсуству власти деспота Ђурђа, веровало се да ће тамо посао обавити султанов вазал Стефан Вукчић Косача, који је на Деспотовину послао војску да опустоши њене пограничне области.⁷⁸⁰ Још пре ових дешавања, Вукчићеви посланици су током априла у

⁷⁷² Listine IX, 83; М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, 200; Исти, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 122.

⁷⁷³ Listine IX, 87; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 203; М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, 203.

⁷⁷⁴ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 264; М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара – историјска студија*, 85-86; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 204-205.

⁷⁷⁵ М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара – историјска студија*, 87.

⁷⁷⁶ М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 126.

⁷⁷⁷ М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, 203.

⁷⁷⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 224-230; *Историја српског народа II*, 244-245 (М. Спремић).

⁷⁷⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 232-237.

⁷⁸⁰ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 272-273.

Млечима тражили да се њиховом господару врати Котор, који је некада био Сандаљев посед, а у замену су нудили Дријева на Неретви. Млечани су одбили захтев,⁷⁸¹ па је Стефан Вукчић почетком јула млетачког кнеза у Котору упознао са својом решеношћу да заузме Зету. Његова обавеза да помогне султану у борби против деспота Ђурђа спајала се с могућношћу да прошири своју власт.⁷⁸²

Војводе деспота Ђурђа Бранковића у Зети, након пада Деспотовине, нису никоме уливале поверење, јер су и сами били забринути за будућност због налета турских снага.⁷⁸³ Деспот Ђурађ је покушао, још док су Турци освајали његова упоришта, да у Зети обезбеди поседе. У марту 1439. године његови посланици су преговарали са Дубровчанима, а потом се пребацили у Млетке и Сињорију замолили да се деспоту уступи Улцињ. Сенат је одбио, уз образложење да је становницима градова дато обећање да их никада неће предати другом господару, а у ствари нису хтели да се лише ниједног свог поседа.⁷⁸⁴

Балшина мајка и Сандаљева удовица, Јелена, подржавала је тада планове Стефана Вукчића, који је као зет Балше III полагао право на Зету. Јелена је имала намеру да загосподари баштином Балшића, а имала је и доста новца који јој је оставио последњи супруг, као и њиве и маслињаке око Бара, који су још увек били у власти њеног деспота Ђурђа. Она је обновила цркву Светог Ђорђа на скадарском острву Горици (Брезовица или Бешка), која је била запуштена и подигла је мању цркву посвећену Богородици, где је желела да се сахрани. Неговала је традиције Немањића, тако што се у католичкој средини, међу млетачким поседима, окружила православним калуђерима. Духовник Никон Јерусалимац, саставио је за Јелену Балшић између 1440. и 1442. године Горички зборник. За извршење својих побожних дела она је одредила сестру Оливеру, која је живела код ње, док је за извршиоца свог тестамена одредила Стефана Вукчића и његову жену, а своју унуку Јелену.⁷⁸⁵

Горички зборник, који је најзначајнији књижевни састав средњовековне Зете, садржи родослов Немањића, тринаест глава из Немањине биографије од Стефана Првовенчаног, биографију Св. Саве од Теодосија, правило за монахе у Јелениној задужбини, заповести Св. отаца, Повест о јерусалимским црквама и местима у пустињи, поучне чланке из космографије. Јелена је била образована особа и по свему судећи волела је да чита умне књиге и да одржава преписку с духовним светом. Представљала је правог представника српског просвећеног друштва у првој половини XV века. Умрла је почетком 1444. године⁷⁸⁶

Када је Стефан Вукчић 1435. године наследио босанског војводу Сандаља Хранића, суседи су се понадали да ће под окриљем угарског краља Жигмунда, успети да разграбе његову баштину.⁷⁸⁷ Млетачки кнез у Котору им се придружио. Млечани су страховали да Дубровчани не захвате Нови, чиме би се пореметило кретање каравана ка которској пијаци, због чега је Сенат одлучио да которски кнез преузме град, па макар га после морао враћати

⁷⁸¹ Listine IX, 116-117; *Историја Црне Горе*, 2/2, 189 (И. Божић). О тргу Дријева током средњег века в. Ћ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.

⁷⁸² *Историја Црне Горе*, 2/2, 189 (И. Божић).

⁷⁸³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 191 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 127.

⁷⁸⁴ Listine IX, 117; *Историја Црне Горе*, 2/2, 192 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 242.

⁷⁸⁵ М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара – историјска студија*, 87-89; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 127-128; И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 42 (1976) 20. Јелена Балшић је 1440. године поставила натпис на цркви на острву Брезовица на Скадарском језеру: „Изволенијем оца и поспешенијем сина и духа светаго поспешнијем сазра се храм си пресветије Богородице с трудом и откупом благодастивој госпоги Јеле, Дштери светопочившаго кнеза Лазара и подружије господина Ђурђа Страцимировића, в. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 88.

⁷⁸⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 222-224; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 438-443.

⁷⁸⁷ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 267-268.

Сандаљевом наследнику, уколико би тај као моћан господар одбранио Сандаљеве земље.⁷⁸⁸

Стефан Вукчић је уз султанову помоћ одолео противницима, али је и проширио Сандаљеве поседе, потискујући Радослава Павловића. Поседи Хранића били су раније помешани са земљама Павловића, а Стефан Вукчић је настављајући Сандаљево дело коначно сатро Павловиће до 1441. године и тиме заокружио своју област. Фазе њеног настанка се не могу пратити, нити повући тачне границе према Зети и поседима Бранковића, као саставним деловима српске деспотовине.⁷⁸⁹ Године 1436, у мају, Млечани су обећали његовим посланицима да ће му се редовно исплаћивати которска провизија од 600 дуката и призната је њему и његовим наследницима кућа у Котору. Дакле, све оно што је раније Сандаљ уживао.⁷⁹⁰

На основу закључака Михаила Динића, који је настојао да одреди територијални опсег земаља Стефана Вукчића, доста година касније Иван Божић је покушао да приближно установи границу његове области. Према његовом мишљењу вероватно је граница пресекала Лим јужно од Пријепоља, потом ишла према југу између Коморана и Брезе да би вододелницом Лима и Чехотине (између Брковске жупе и Кричана) избила на Тару, а преко Таре, на Морачу. Са Зетом су се поседи Хранића граничили на Сињајевини, у развођу горњег тока Таре и Мораче, потом негде планином Прекорницом и, преко Цуца, избијали на море код Рисна, у Боки Которској.⁷⁹¹

У близини ушћа Пиве и Таре налазио се Соко, где је био „славни двор“ Косача, а у жупи Брезници Кукањ, где им је било летње боравиште. Источно од Кукња био је трг Пљевља, који је од тридесетих година XV века добијао све важнију улогу у трговини. Стефан Вукчић је у пограничном крају имао тврђаву Козник, а из области Бранковића једним од путева стизала је поред њега стока продата трговцима из Приморја. Вукчићев град Сусјед налазио се у жупи Оногошт, а још више према југу Острог, који је важио у средњовековним документима за гранични град према Зети. Босански војвода је југозападно од данашњег Никшића држао град Будош, а у жупи Врму (према Требињу) град Клобук. У жупи Морачи имао је жупски град истог имена, који се не може прецизно убицирати, али се налазио у близини манастира Мораче.⁷⁹²

Ипак, како би се стекле баштине некадашњих зетских господара Балшића, било је потребно имати на својој страни Црнојевиће, који су били најистакнутији господари у Горњој Зети. Ђурађ и Љеш Ђурашевићи нису више били у животу, а није познато да ли је Љеш имао деце.⁷⁹³ Ђурађ је имао четири сина. Најстарији, Ђурашин, први пут се помиње уз оца децембра 1413. године, у оснивачкој повељи манастира Прасквице у Паштровићима.⁷⁹⁴ За време рата између Млечана и деспота Стефана Лазаревића помиње се Стефаница, који ће се касније једноставно називати Стефан. Он је и тада узео учешћа у политичким догађајима, чувао је тврђаву Ђурђевац, проваљивао на територију Грбља и Паштровића и одлазио на деспотов двор током преговора, чиме се већ у то време истицао као важан међу Ђурђевим синовима. Трећи Ђурђев син био је Којчин Црнојевић, док се четвртим не зна ни име, пошто није имао значајну улогу.⁷⁹⁵

⁷⁸⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 187-188 (И. Божић).

⁷⁸⁹ М. Динић, *Земље Херцег Светог Саве*, 191-192; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 88-92.

⁷⁹⁰ *Listine IX*, 88.

⁷⁹¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 188 (И. Божић).

⁷⁹² М. Динић, *Земље Херцег Светог Саве*, 195, 200-203, *Историја Црне Горе*, 2/2, 188 (И. Божић).

⁷⁹³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 189-190 (И. Божић). На надгробној плочи Љеша Ђурашевића у комској цркви пречисте Богородице је записано да је он био *деспота Стефана војвода*: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 74; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 182.

⁷⁹⁴ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 155.

⁷⁹⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 190 (И. Божић). Којчин Црнојевић се први пут помиње 1430. године, када је дубровачки посланик ишао да од њега тражи војну помоћ у рату против Радослава Павловића. О мешању имена

Стефаница је био ожењен Маријом, најстаријом кћерком Ивана Кастриота, а ова родбинска веза добила је на значају тек када се 1443. године Иванов син Ђурађ Кастриот Скендербег одметнуо од султана, завладао Кројом и деценијама био на челу борбе против Турака у Албанији. Остале породичне везе Стефанове браће нису познате. У односу на везе које су својим браковима успостављали Балшићи, Црнојевићу су успостављали породичне везе на релативно малој територији суседних земаља. Син Стефанице Црнојевића, Иван, касније се женидбама везао за породицу Ђорђа Аријанита, а потом за наследнике Стефана Вукчића, чију је кћерку Мару у другом браку узео за жену. Ту се уједно и круг њихових породичних веза затвара. Политика породице Црнојевић, која је у ово време самостално иступала, сводила се на одбрану тешко стечених територија.⁷⁹⁶

Када је Стефан Вукчић објавио своју намеру да запоседне деспотове земље у Зети, Црнојевићи су замолили млетачког кнеза у Котору да им помогне у одбрани. Он је са њима склопио споразум, не обавештавајући Сињорију. Сенат га је због тога прекорио, сматрајући да Млечане уговор са деспотом не обавезује да преузму његова места и поданике, као и да због њих улазе у рат. Сињорија му је поручивала да треба сачувати мир са Турцима и да је то основни циљ млетачке политике. Турске снаге из Кроје су на пролеће 1439. године запоседале и онако малу територију Драча и реметиле везе које је град одржавао ретким караванима из унутрашњости. Црнојевићи су били препуштени сами себи, па су једино могли да прихвате планове Стефана Вукчића.⁷⁹⁷

Негде у ово време деспот Ђурађ је из Бара повукао војводу Алтомана, а на његово место послао војводу Комнина, који је био грк или полугрк, каквих је за време деспота Ђурђа било доста у Деспотовини. Он је преузео дужност у време када је деспот Ђурађ морао да се бори с Турцима, али и да се повлачи под њиховим притиском.⁷⁹⁸ Ноколико месеци пре пада Смедерева, у јуну 1439. године Дубровчани су нудили војводи Комнину барут и оружје, док су му у марту 1440. године дозволили да се снабде житом.⁷⁹⁹

Деспот Ђурађ Бранковић је после смрти угарског краља Албрехта 1439. године, настојао да његову удовицу уда за свог сина Лазара. Располагао је великим новчаним средствима, изнетим још пре пада Смедерева, па је у јануару 1440. године поново предлагао Сињорији да му прода Улцињ, а Млечанима је обећавао наклоност ако постане господар Угарске. Такође, тражио је скадарску провизију од хиљаду дуката, као и да се склони с породицом и добије уточиште у случају невоље. Млечани су се сложили да ће га примити са породицом ако дође до тога и наложили кнезу у Скадру да исплати оно што деспоту припада. Ипак, продају Улциња су одбили. У исто време которски посланици су образлагали предлоге који су били много ближи Млечанима, али су ипак остали уздржани. Они су тврдили да деспот не може одбрани своје поседе у Зети и да је најбоље да их Млечани узму под своју власт. У супротном случају, могли би доћи под власт Турака.⁸⁰⁰

Од почетка 1440. године, у политичким плановима Млечана, била је стално присутна мисао о преузимању зетских поседа, која је само пре пола године била одбацивана како би се сачувала неутралност. Млечани су од тада чекали само погодан тренутак. Према деспоту Ђурђу, млетаче власти су и даље имале коректно држање, али нису веровале у успех његових планова. Након што су пропали деспотови планови да на угарски престо доведе сина, пошто се Албрехтова удовица приклонила петнаестогодишњем пољском краљу Владиславу III Јагелонцу, Ђурађ је решио да крене у Зету. Надао се да ће одатле нешто моћи да уради, с

Којчин у дубровачким и млетачким историјским изворима и да се оно у великом броју случајева односило на Коју Закарију, детаљно в. И. Божић, *Господин Којчин*, 206-217.

⁷⁹⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 191 (И. Божић).

⁷⁹⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 191 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 128.

⁷⁹⁸ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 185-186.

⁷⁹⁹ *Notes et extraits II*, 363, 370; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 186.

⁸⁰⁰ *Listine IX*, 118; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 255.

обзиром на то да је његов син Гргур као султанов послушни вазал, након пада Смедерева, добио на управу старе земље Бранковића, а са тим земљама се из Зете лако могла успоставити веза.⁸⁰¹

Деспот Ђурађ је крајем маја 1440. године са супругом Јерином, сином Лазаром, пратњом и неколико стотина коњаника допловио у Кјођу, јужно од Венеције. Сенат је послао да га поздраве Франческо Квирин и Никола Мемо, које је од раније познавао, а са којима се лако споразумевао око прилика у Зети. Млечани су деспотове снаге сместили у Фурланској док се не организује превоз у Зету. Поново нису хтели да пристану на његов захтев за уступање Улциња, а неубедљиво су обећали да ће њихов човек посредовати на Порти за мир са султаном. Посланство никада није ни пошло, па самим тим није ни било преговора у име деспота Ђурађа.⁸⁰²

Неколико бродова и две млетачке галије отпловили су с људством деспота Ђурађа 9. јула 1440. године. Пратио их је Франческо Квирин, који је требало да упозна стање у Зети како би у погодном тренутку могао што делотворније да оствари млетачке политичке планове за њено запоседање.⁸⁰³ На путу ка Бару, деспот Ђурађ је провео недељу дана у Дубровнику, преко кога су му и раније зетске присталице слале гласнике.⁸⁰⁴ Када је је стигао у Зету, сместио се са својом породицом у Бару, као свом најзначајнијем месту на обали.⁸⁰⁵ Током девет месеци деспотовог боравка у Зети, ствари се нису одвијале онако како је он замишљао, а одатле је свакако морао пратити оно што се дешава у остатку српске државе, Дубровнику и Угарској.⁸⁰⁶

Стефан Вукчић је на своју страну привлачио зетску властелу, а истовремено је настојао да ничим не повреди Млечане, одржавао је добре односе с которским кнезом. Ипак, Млечани су одбили његов поновљени захтев да му предају Котор, у септембру 1440. године.⁸⁰⁷ Са друге стране, Црнојевићи још нису иступали против деспота, али нису успели ни да се споразумеју са њим, пошто су у својим брдима навикли да господаре прилично самостално, па су се одупирали његовом покушају да им се обраћа као потчињенима.⁸⁰⁸ Деспот је био и у спору са зетским митрополитом Јефтимијем, коме је сам дао Будву, после 1435. године, како би лакше могао остваривати своја права на грбљским соланама и поседима превлачке метохије. Иступао је као да још увек влада непокореном Деспотовином.⁸⁰⁹

Вероватно је деспот Ђурађ у Зети смишљао неки план против Турака, што се показало каснијим током догађаја. Могуће је да је хтео да покрене сина Гргура, који је још управљао земљама Бранковића под султановим окриљем, па је султан сазнавши за његове планове расписао уцену за његову главу. Ђурађ је од тада осећао да је у опасности и од своје најближе околине због чега је морао да оде из Зете.⁸¹⁰ Такође, можда је и Стефан Вукчић Косача у ово време настојао да се споразуме са деспотом како би га одвратио од замисли да би се могао супротставити Турцима.⁸¹¹

⁸⁰¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 192 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 250-251 (М. Спремић).

⁸⁰² *Listine IX*, 122; *Историја Црне Горе*, 2/2, 192-193 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 260; *Историја српског народа* II, 250-251 (М. Спремић).

⁸⁰³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 193 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 130.

⁸⁰⁴ J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 74-78.

⁸⁰⁵ „Дође деспот Ђурађ от Угр у Бар и Зету“, в. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 232; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 260.

⁸⁰⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 193 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 265-268.

⁸⁰⁷ *Listine IX*, 123; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 46-47.

⁸⁰⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 194 (И. Божић).

⁸⁰⁹ И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 88-89; М. Јанковић, *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, *Историјски часопис* 31 (1984), 201, нап. 10.

⁸¹⁰ Страх деспота Ђурађа да ће га се Турци дочепати ако остане у Зети посведочен је у дубровачким хроникама, в. *Chronica Ragusina Junii Restii*, 282-283; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 272, нап. 68.

⁸¹¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 194 (И. Божић).

Деспот Ђурађ је пред крај свог боравка у Зети стигао још да изда повеље барској и будванској општини, које су им обезбеђивале извесна аутономна права. Неколико дана пре него што се склонио отишавши за Дубровник, 6. априла 1441. године, издао је будванску повељу. У Дубровник је стигао 12. априла и накнадно је допунио будванску повељу.⁸¹² Деспотовим доласком и боравком у Зети је престала функција његовог војводе Комнина, а после априла 1441. године у Зети није остао ниједан његов представник.⁸¹³

Ђурађ се склонио на време, пошто је султан већ 16. априла 1441. године заробио његовог сина Гргура, кога је затим 8. маја, заједно са братом Стефаном ослепео.⁸¹⁴ Тада су се Дубровчани нашли у сложеној ситуацији, јер су одбијали султанове захтеве да му се преда деспот, чиме су излагали град опасности, да буде нападнут од стране Турака или њиховог вазала Стефана Вукчића. Турци су заузели и Ново Брдо 27. јуна 1441. године, а Ђурађ је увидео да својим присуством Дубровчане доводи у опасност, као и да су мале шансе да се покрене неки подухват са јадранске обале, где је и сам био изложен због турске опасности. Једино му је преостало да се ослони на походе које Угри буду предузимали против Османлија, због чега је 25. јула 1441. године, напустио Дубровник и кренуо у Угарску.⁸¹⁵

⁸¹² С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 74-75; *Историја Црне Горе*, 2/2, 194-195 (И. Божић).

⁸¹³ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 186.

⁸¹⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 232; М. Динић, *Област Бранковића*, 175; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 273; *Историја српског народа II*, 251 (М. Спремић).

⁸¹⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 195 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 131-132; *Историја српског народа II*, 252 (М. Спремић).

3.4. Поход Стефана Вукчића Косаче на Зету

Након одласка деспота Ђурђа почела је борба за Зету. Млечани су тада били решени да искористе околности и прошире своје поседе на целу Доњу, а по свој прилици, и на Горњу Зету.⁸¹⁶ Са друге стране, Стефан Вукчић је током друге половине септембра 1441. године провалио у Горњу Зету и најпре заузео крајеве до Мораче. Успео је да придобије Стефаницу Црнојевића, који је још увек био у слози са браћом и иступао у ово време у име читаве породице. Због тога му је Стефан Вукчић уступио на освојеном подручју пет катуна: Гољемаде, Горичане, Крусе, Бери и Озриниће.⁸¹⁷ Можда је Стефаница Црнојевић већ тада, да би нечим јемчио своју поузданост, дао Стефану Вукчићу сина Ивана као таоца, који је стицајем околности остао код њега више од десет година. Стефаница је задржао Горичане и Крусе, и браћи је уступио по катун.⁸¹⁸

Све фазе запоседања Зете од стране Стефана Вукчића се не могу пратити, пошто се о њима говори у каснијим млетачким документима без хронолошких одредница. Зна се да је он у исто време потчињавао Горњу Зету и педузимао акције у приморју, односно у близини млетаčkih поседа. Уз помоћ Стефанице Црнојевића наметнуо је власт Горњој Зети, без већих тешкоћа, а тврђаве је обезбедио војним посадама. Узео је Медун и град Соко (код села Штитара, више Цетиња). Такође, Стефан Вукчић је успео да придобије и тројицу најистакнутијих војвода и старешина у Горњој Зети, Калођурђа Ђурашевића, Николу Љешевића и Вукца Николића, властелу која је имала под својом управом 700 кућа. Са саме скадарске границе пришли су му и Матагуџи, а вероватно су му се приклонили и Бјелопавлићи, као и остали представници локалне властеле који су имали ратничке дружине. Сви они су бранили свој самосталан положај, што је деспоту Ђурђу било несхватљиво. Не зна се да ли су снаге Стефана Вукчића још током септембра 1441. године кренуле у Доњу Зету. О својој намери да узме сва деспотова места, укључујући и она у Доњој Зети, босански војвода је известио которског кнеза, али је то саопштио и управницима деспотових градова. Барани су му се предали 20. септембра 1441. године.⁸¹⁹

Млечацки Сенат је након вести о дешавањима у Зети, 28. октобра и 2. новембра 1441. године, већао о мерама које треба предузети како би се заштитили интереси Млечацке републике. Идеја је била да скадарски кнез оде до босанског војводе и да још неко обиђе деспотова места и тамо подстакне становништво да не клоне, пошто ће млечацка влада предузети све мере да их ослободи било чијег узнемиравања. Стефану Вукчићу могла су се препустити места која је заузео у Горњој Зети, ако би одустао од даљих освајања, али би у супротном Сињорија поступила према уговору који је склопљен са деспотом.⁸²⁰ Како је деспот Ђурађ изражавао жељу да се његови поседи ставе под окриље Млечацке републике, створена је аргументација која је послужила да се сузбију претензије Стефана Вукчића, који се у новембру 1441. године повукао са својом војском из Зете.⁸²¹

Црнојевићи су стрховали од приближавања Млечанима, вероватно зато што је Стефан Вукчић држао Ивана Црнојевића, али су ови ипак покушали да их придобију годишњом провизијом од 100 дуката, што је познато из одлуке Сената од 19. марта 1442.

⁸¹⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 196 (И. Божић).

⁸¹⁷ *Listine IX*, 147, 408; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 53; Исти, *Историја средњовековне босанске државе*, 273-274; *Историја Црне Горе*, 2/2, 196 (И. Божић).

⁸¹⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 196 (И. Божић); Ђ. Бубало, *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, *Историјски записи* 88, св. 1-2 (2015), 32.

⁸¹⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 196-197 (И. Божић).

⁸²⁰ *Listine IX*, 147-150; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 53-54.

⁸²¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 289-290; *Историја српског народа II*, 252 (М. Спремић); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 140.

године када су одлучили да освоје Бар, Дриваст и Будву. Црнојевићи су им били важни, јер су владали планинама које су биле стратешки важне и прилаз Доњој Зети.⁸²²

Босански војвода се у Драчевици припремао за рат, с обзиром да је знао шта му се спрема. Он није веровао да ће деспотови поданици раширених руку прихватити власт Млечана, који су доста обећавали, а мало испуњавали, али и из разлога што је владао крајевима у којима се живело на сличан начин као у већем делу Зету, где су биле познате, обичајем утврђене обавезе.⁸²³

Стефан Вукчић је заједно са Стефаницом Црнојевићем предузео у марту 1442. године, изненадни напад на Бар и без великих тешкоћа увео је у град своје трупе. Његов поновни долазак у Приморје имао је одјек и на околно становништво, па је већина Паштровића одмах прихватила његову власт. Деспотов војвода Дивко Зауловић, у Дривасту, кренуо је у једном тренутку да преда град Стефану Вукчићу, али су га Млечани из Скадра у томе спречили. Када су Млечани сазнали да је босански војвода загосподарио Баром и развио план за добијање осталих деспотових места у Приморју, Сињорија је одлучила да се с њим, као и са Црнојевићима морају наставити преговори, али уз подршку војних снага.⁸²⁴

Млечани су до прве половине јуна 1442. године опремили флоту, која је имала задатак да дуж Вукчићевих обала у Далмацији изведе понеку војну демонстрацију како би му привукла пажњу, а потом да отплови у Зету у укотви се у Боки Которској на дуже време. Капетан Јадранског мора Алвиз Лоредан је повео са собом провидура Марка Зена, новог скадарског кнеза и капетана Франческа Квирина, који је имао искуства у успостављању веза са ситним обласним господарима око скадарског подручја, и Данила Ђурића из Шибеника, који је био у улози скадарског војводе.⁸²⁵

Посланици Стефана Вукчића појавили су се у Млецима и ивестили о спремности свога господара да препусти целу Доњу Зету и Дриваст Млечанима, што је унело забуну. Овоме се није веровало, јер је према вестима из Котора, Стефан Вукчић крајем маја или почетком јуна 1442. године опустошио околину Будве заједно са Стефаницом Црнојевићем. Није успео да заузме сам град, као ни да запоседне територију у непосредној близини Котора. У ово време дошло је до расцепа у породици Црнојевића. Док је Стефаница помагао Стефану Вукчићу, остала три брата одбила су с њим сваку сарадњу. Због тога су им Стефаница и босански војвода одузели раније уступљена села, па им је једино преостало да прихвате понуде и заштиту Млечана.⁸²⁶

Сенат је своје преговараче овластио да захтевају Дриваст, Будву, као и тројицу браће Црнојевића који би пристали да ступе у млетачку службу.⁸²⁷ Зетски митрополит је још увек држао Будву, коју није предавао ни Стефану Вукчићу ни Млечанима, па се њему могла обећати нека награда ако би град предао представницима Сињорије. Како се претпостављало да Стефан Вукчић неће прихватити млетачке захтеве, Сенат се одлучио за рат.⁸²⁸

Током прве половине јула 1442. године, после неуспешних преговора с представницима Млечана, босански војвода је напустио Зету, јер није имао средстава и снаге

⁸²² N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle III*, Paris 1902, 84-85 (= *Notes et extraits III*); С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 58-59; *Историја Црне Горе*, 2/2, 198 (И. Божић).

⁸²³ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 58; *Историја Црне Горе*, 2/2, 198 (И. Божић).

⁸²⁴ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 59, нап. 87; *Историја Црне Горе*, 2/2, 198-200 (И. Божић). Деспотов војвода Дивко Зауловић неколико година касније се приклонио Млечанима и добио награду због предаје града, в. *Notes et extraits III*, 124.

⁸²⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 200 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 133.

⁸²⁶ *Notes et extraits III*, 90-91; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 61-62; *Историја Црне Горе*, 2/2, 200 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 252-253 (М. Спремић).

⁸²⁷ *Notes et extraits III*, 95; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 62.

⁸²⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 201 (И. Божић).

за дуго ратовање далеко од својих упоришта.⁸²⁹ Тако се Млечанима указала прилика да остваре своје старе планове. Сенат је састављао упутства својим представницима, који су деловали из Котора и из Скадра, о мерама које су они сами већ били предузели, јер је због спорости веза Сенат добијао вести са закашњењем.⁸³⁰

Будва се предала Млечанима 1. августа 1442. године а становници су добили потврду свих права које су имали под деспотом.⁸³¹ Некадашња лука Немањића и Српске деспотовине остала је под влашћу Млетачке републике све до њене пропасти 1797. године.⁸³² Которани су припојили свом дистрикту Луштицу, Богдашиће и Љешевиће и уопште све земље Светомихолске метохије, што је било у складу са обећањем Млечана из 1420. године, када су признали њихову власт. Не зна се шта је урадио зетски митрополит, ни да ли се вратио у Пречисту Крајинску. Он је тада остао без прихода Светомихолске метохије, које је од тада убирао млетачки кнез у Котору.⁸³³

Након предаје Будве Млечанима су пришла и три брата Црнојевића. Они су дошли у Котор и ступили у млетачку службу. Којчина су прогласили за великог зетског војводу и дали му на которској благајни, за њега, двојицу његове браће и њихових шест синова, плату од 900 перпера. Примером Будве и Црнојевића кренули су и становници утврђене Ластве у Паштровићима. С друге стране, у Скадру је Франђеско Квирин, док је обављао војне припреме, преговарао са Дривастинцима, Баранима, Матагужима и горњозетским дружинама.⁸³⁴ Када је војвода Данило Ђурић повео снаге сакупљене у Скадру ка Дривасту, њихова општина је да би предупредила напад, послала своје представнике да преговарају са Франђеском Квирином, који је прихватио услове за предају града, до чега је дошло 5. августа 1442. године.⁸³⁵ Тако су за само неколико година Млечанима предата два града деспота Ђурђа, а једина разлика била је та што је Будву преузео которски кнез, а Дриваст скадарски. Битно је само истаћи да у ово време српска држава није постојала.⁸³⁶

Након заузимања Дриваста, Франђеско Квирин је обављао припреме за напад на Бар. Није размишљао превише како ће наградити све оне који су били спремни да се одметну од босанског војводе, али је њима увећао снаге. Стефан Вукчић је, како би добио на времену, преко которског кнеза нудио преговоре и тражио пропусницу за своје посланике. Сенат, који је био упућен у припреме Франђеска Квирина за запоседање Бара, одлучио је да до краја септембра 1442. године не изда пропусницу.⁸³⁷

Стефан Вукчић се неочекивано појавио са војском. Скадарски кнез му је нанео велике

⁸²⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 201 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 133.

⁸³⁰ *Listine IX*, 160-161; *Историја Црне Горе*, 2/2, 201 (И. Божић).

⁸³¹ *Listine IX*, 156-157.

⁸³² М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 134.

⁸³³ И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 87-89; *Историја Црне Горе*, 2/2, 201-202 (И. Божић). Село Богдашић, подељено на Горњи и Доњи налази се на полуострву Врмцу, које затвара Которски залив са југоистока. Под именом Богдашићи помиње се крајем XIV века као формирано насеље. Доњи Богдашић раније је носио назив Градац, али он није нестао ни када је по неком Богдаши, названо потоње сеоско становништво. Горњи Богдашић је био обухваћен атаром села Пасиглава, које више не постоји. У време распада Српског царства Богдашићи су се развили у снажно село. Которска општина и околни владари борили су се за политичку превласт над територијом, у коју је и оно улазило, в. И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 37-38.

⁸³⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 202-203 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 135.

⁸³⁵ *Listine IX*, 157-159; *Историја Црне Горе*, 2/2, 202-203 (И. Божић). Дривастанском војводи Дивку Зауловићу, који је предао тврђаву, Франђеско Квирин је обећао војводско достојанство у Забојани, села у околини Бара и Улциња, изгубљене проније које је држао под српским деспотом, епископски град Свац, в. М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 134; М. Ивановић, *Коњ добри и оружје. Властела Државе српских деспота (1402-1459)*, Београд 2024, 405.

⁸³⁶ М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 134.

⁸³⁷ *Listine IX*, 165; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 64; *Историја Црне Горе*, 2/2, 203-204 (И. Божић).

губитке, заробио знатан део људства, али није успео да заузме Бар.⁸³⁸ Потом се босански војвода примакао Скадру, пустошећи успут млетачке поседе. Са скадарским кнезом је тада склопио примирје, али га је убрзо прекршио, да би се на крају повукао из Зете и замолио Дубровчане да код Млечана посредују за мир, што су они одбили почетком децембра 1442. године, па Сенат није ни сазнао за његову намеру. Сенат је страховао да ће се вратити са новим снагама, па је саветовао скадарском кнезу да склопи мир, чак и у случају ако се Млечани морају одрећи Бара. Захтев Млечана био је да босански војвода, у случају склапања мира, поруши све тврђаве које је подигао и да Стефаницу Црнојевића примора да врати браћи одузета села.⁸³⁹

Стефаница Црнојевић је после свих дешавања тражио примирје, али су га Млечани одбили. Которски кнез је забранио да постоји одржавање било какве везе између становника његове и которске територије. Млечани су знали да је он у тешком положају, па је овакав став требало да га натера на потчињавање. Такође, знали су да у Зети расплет дешавања највише зависи од његовог става, због чега су и хтели да га одвоје од Стефана Вукчића. Ипак, Стефаница је страховао за сина и одбијао је све понуде Млечана.⁸⁴⁰

До маја 1443. године ни Млечани, а ни Стефан Вукчић нису ништа предузимали. Припреме босанског војводе нису познате, док се у Млецима припремала флота од неких пет галија, коју је Антонио Диједо, капетан Јадранског мора, требало да поведе на град Бар, у истом тренутку када би и Франђеско Квирин кренуо копненим снагама.⁸⁴¹ Међутим, пре свега овога, односно пре него што је скадарски кнез сазнао за сенатска упутства, скадарски војвода Данило Ђурић је све раположиве снаге повео на Бар. Војске Стефана Вукчића тамо још није било, а опсада је принудила Баране да пошљу преговараче Франђеску Квирину и понуде предају.⁸⁴²

Скадарски кнез им је код цркве Св. Николе изван Бара, 19. маја 1443. године, обећао да ће уважавати аутономна права општине и да Млечани њихов град неће никада предати другом господару.⁸⁴³ Требало је још само да се заузме тврђава. Квирин је наредио напад када је стигао Антонио Диједо са флотом, али и када су се чуле вести да су се снаге Стефана Вукчића примакле граду и да су на три дана хода удаљене. Командант барске тврђаве, Марко Борис, није знао хоће ли му босански војвода притећи у помоћ или не, пошто је био одсечен. Када су страдале две трећине бранилаца, он је пристао да преда тврђаву. Тражио је за себе млетачку милост и признање породичних баштина, а за преживеле да сигурно напусте тврђаву са својом имовином. Отпор је сломљен 4. јуна 1443. године, када је из града изашло само 27 бораца, којима су млетачки команданти дали пропусницу до Дубровника. Град је укупно држало око неких 80 бранилаца.⁸⁴⁴

Сенат је после пада Бара наредио Диједу да с мора опустоши поседе Стефана Вукчића, а без већих тешкоћа вратио је Паштровиће у покорност, као и друге присталице босанског војводе у близини приморских градова. Стефану Вукчићу је остала само Горња Зета, односно оно што је држао Стефаница Црнојевић, неколико утврђених упоришта као што су Соко и Медна. Није више имао могућности да било шта предузме у Доњој Зети

⁸³⁸ *Notes et extraits III*, 124-125, нап. 4; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 64-65.

⁸³⁹ *Listine IX*, 167-168; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 65-66; *Историја Црне Горе*, 2/2, 204 (И. Божић).

⁸⁴⁰ *Listine IX*, 168; *Историја Црне Горе*, 2/2, 204, 206 (И. Божић).

⁸⁴¹ *Listine IX*, 170-172; *Историја Црне Горе*, 2/2, 206 (И. Божић).

⁸⁴² С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 66-67; *Историја Црне Горе*, 2/2, 206-207 (И. Божић).

⁸⁴³ *Listine IX*, 172-173.

⁸⁴⁴ Г. Станојевић, *Услови примања млетачке валсти града Бара 1443. године*, *Историјски часопис* 6 (1956), 207-213. Иван Божић је указао на основу података из млетачких хроника да се не може говорити о паду тврђаве у Бару пре 4. јуна, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 207, нап. 7 (И. Божић).

против Млечана.⁸⁴⁵

Губитком градова у Зетском приморју, деспот Ђурађ Бранковић је остао без иједног педља земље, а своју судбину у потпуности је везао за Угре. Читаво Приморје од Котора до Бојане било је под влашћу Млечана и остало је под њима неколико векова, а губитком зетске обале српска држава је после више столећа остала без излаза на море, што је за велику последицу имало губитак контроле над поморском трговином.⁸⁴⁶

У босанској држави је након смрти Твртка II, у новембру 1443. године, између босанског војводе и новог краља Томаша дошло до отвореног сукоба. Томаш је око себе окупљао све противнике Стефана Вукчића у Босни, а приближио се и Млечанима. У јануару 1444. године, млетачки команданти су Стефану отели Омиш и Пољица. Краљ Томаш је убрзо потом запосео његов трг Дријева. Босански војвода се више није могао уздати ни у помоћ од Турака, пошто су угарски краљ Владислав, деспот Ђурађ и Јанош Хуњади кренули против турских снага почетком јесени 1443. године и продрли преко Ниша и Софије све до Златице.⁸⁴⁷ Стефан Вукчић је тада једино могао да се веже за напуљског краља Алфонса Арагонског, од кога ипак није могао да очекује брзу и успешну заштиту.⁸⁴⁸

Прилике у Зети биле су такве да је Стефаница Црнојевић, који је много пута одбијао млетачке понуде, увиђао да се сада догађаји окрећу против њега. Он је постигао споразум 26. марта 1444. године с Франћеском Квирином о прихватању млетачке власти. Скадарски кнез му, због измењених околности, није више нудио велику годишњу провизију, као ни војводску част. Стефаница се задовољио да му се јемче живот и слобода, да му се дозволи уживање поседа, призна судска власт над поданицима и обећа враћање бегунаца. Млечани су предвидели да га неће предати ни турским ни босанским снагама и да ће га склонити на своје поседе ако га неко протера из земље. Такође, предвиђено је било и да Млечани са Стефаном Вукчићем неће склопити мир, док Стефаници не врати сина. Односи између Стефанице Црнојевића, од како се приклонио Млечанима, и његове браће нису били бољи.⁸⁴⁹

⁸⁴⁵ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 70; *Историја Црне Горе*, 2/2, 207-208 (И. Божић).

⁸⁴⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 293.

⁸⁴⁷ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 71-77; Исти, *Историја средњовековне босанске државе*, 276-278.

⁸⁴⁸ М. Спремић, *Балкански вазали краља Алфонса Арагонског*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 355-359.

⁸⁴⁹ *Listine IX*, 188-189; *Историја Црне Горе*, 2/2, 209 (И. Божић).

3.5. Обнова Деспотовине и успон Црнојевића

Ситуација на Балкану се током неколико година променила. Понуда Мурата за склапање мира наишла је на одзив Ђурђа Бранковића. Српско-угарско посланство које је водио Стојко Гизданић је у априлу 1444. године, у Једрену, постигло споразум да се склопи десетогодишњи мир, по коме би се Ђурђу Бранковићу вратила Деспотовина, а он би обновио вазалске односе према Порти. Султан је ратификовао уговор и послао своје представнике у Сегедин, како би га ратификовао и угарски краљ Владислав, који је то и учинио у јулу 1444. године, али је након неколико дана објавио поход против Турака. Ђурађ Бранковић је у августу 1444. године добио Србију са 24 града.⁸⁵⁰

Хришћански поход се неславно завршио. Султанове снаге су 10. новембра 1444. године код Варне сатрле западне крсташе, чиме су уништени планови о избацивању Османлија из Европе. Деспот Ђурађ Бранковић се држао по страни и борио да поврати изгубљене делове Деспотовине. Требало је да од босанског краља добије Сребрницу, а од Млечана Зету.⁸⁵¹

Босански краљ Томаш се приближио угарском краљу Владиславу у време припрема за походе против турских снага, а Стефан Вукчић је добио помоћ од Турака и поправио свој положај у Босни. Требало је да обнови односе с Ђурђем Бранковићем, коме је босански војвода био значајан савезник у броби за Сребрницу, али и за повратак изгубљених поседа у Зети. Њима двојици пут ка споразуму је отварало вазалство према истом господару тј. султану. У октобру 1444. године Стефан Вукчић је отишао код деспота и тада су се измирили и склопили савез, који је отежао млетчки положај у Зети, али и положај босанског краља, због тога што су обе стране отворено иступале против Турака током 1444. године.⁸⁵² Деспот Ђурађ Бранковић је повратио места у Горњој Зети, укључујући тврђаве Соко и Медун, у које су његове снаге ушле током новембра, а која је до тада држао босански војвода.⁸⁵³

Почетком децембра 1444. године скадарски кнез је извештавао о догађајима у Горњој Зети. Сенат му је тек 17. јануара 1445. године наредио да не скупља војску за рат у Горњој Зети, пошто Сињорија жели да живи у миру са депотом Ђурђем, који је послао своје представнике у Млетке, да траже повраћај узетих места у привремену заштиту. Млечани су одбијали да их врате, јер су за њихово добијање потрошили огромна средства, а посланство су испратили изјавама да са деспотом Ђурђем желе да сачувају мир и пријатељство.⁸⁵⁴

Сенат је знао да не би требало ићи у нови рат, јер су тада околности по Млечане, у том делу јадранске обале, биле веома неповољне. Деспот Ђурађ је имао за савезника Стефана Вукчића, који је био у отвореном непријатељству са њима, а био је повезан са напуљским краљем Алфонсом, чије су галије биле укотвљене под Новим, на улазу у Боку Которску, током првих месеци 1445. године.⁸⁵⁵ Млечани су, у међувремену, прихватили предлог

⁸⁵⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 314-320; *Историја српског народа* II, 257-258 (М. Спремић); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 141-142. Уп. С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе*, Моравска Србија, Београд 2017, 100-111. Дана 22. августа српски летописи бележе: „прими деспот Србље и улази у Смедерево“, в. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 234.

⁸⁵¹ *Историја српског народа* II, 260-261 (М. Спремић).

⁸⁵² С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 87-88; Исти, *Историја средњовековне босанске државе*, 279-280; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 187.

⁸⁵³ *Listine IX*, 215; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 187; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 142.

⁸⁵⁴ *Listine IX*, 213-214, 217, 219-220; *Историја Црне Горе*, 2/2, 210-211 (И. Божић).

⁸⁵⁵ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 89; Исти, *Историја средњовековне босанске државе*, 279-280. Деспот Ђурађ је настојао да успостави везу са арагонским краљем, који је као стари противник Венеције, могао да му буде од помоћи у сукобу с Млечанима око поседа у Зети, в. М. Спремић,

Стефана Вукчића да склопе мир. Он се задовољио обећањем да ће добити натраг своје куће у Млецима, Задру и Котору и да ће му се которска провизија редовно исплаћивати. У склопљеном миру постојала је обавеза да прекршилац накнади све штеше и плати 25.000 дуката.⁸⁵⁶

Међутим, ситуација у Босни се променила. Између Стефана Вукчића и краља Томаша дошло је до измирења почетком 1446. године, што је босанском војводи донело добре односе са Јаношем Хуњадијем, заштитником малолетног Ладислава Посмрчета, а краљу Томашу мир с Портом. Крајем лета 1446. године Сребрница је поново била под влашћу Босне, након чега се деспот Ђурађ једва нагодио с краљем Томашем око поделе прихода из рудника. Када је поново средио односе са Стефаном Вукчићем, на јесен 1447. године, и навео Турке да крену у пустошење Томашевих поседа, с пролећа 1448. године, могао је да одговори Млечанима.⁸⁵⁷

Стефан Вукчић је након великих турских освајања могао једино да се прошири на рачун млетачких поседа. Када се Деспотовина након 1454. године нашла у положају какав је био и 1439. године, после првог турског освајања, он је покушао да веже катунске дружине у Горњој Зети за себе и помоћу њих преузме земље деспота Ђурђа. Стефаница Црнојевић, који је био подржан од Млечана из приморских градова, у овоме га је предухитрио и узео власт у целој Горњој Зети, осим у Медуну.⁸⁵⁸ Стефан Вукчић се коначно одрекао својих претензија у Зети када су га Млечани 11. новембра 1455. године примили за свога племића.⁸⁵⁹

Око обнове своје власти у Доњој Зети, деспот Ђурађ Бранковић није ништа предузимао све до 1448. године.⁸⁶⁰ Стање у млетачким градовима Доње Зете и северне Албаније било је врло тешко. Љеш је још током 1440. године сасвим изгорео, већина становништва се раселила, док је преосталима Скендербег пљачкао стоку или их хватао и одводио. Улцињ је страдао од земљотреса 1444. године. Осим Котора и Скадра ниједан град није могао да покрије редовне издатке, а млетачки укупни приходи били су у опадању. Ипак, Млечани су успели да загосподаре и Дањом. У локалним сукобима крајем лета 1444. године дањског господара, Леку Закарију, убио је његов вазал Никола Дукађин, син некадашњег млетачког пронијара Ђорђа. Син Тануша Великог, Павле Дукађин, командант тврђаве, предао је град Млечанима, наводно према последњој Лекиној жељи.⁸⁶¹

Ђурађ Кастриот Скендербег је ширењем своје власти и утицаја у Албанији остварио значајан успех, а постојала су бројна млетачка ограничења која су спутавала њега и његове људе у одржавању веза с млетачким градовима. Скендербег је средином 1447. године напао млетачке поседе. Тврдило се да је то урадио на захтев деспота Ђурђа од кога је добио новац. Напао је Драч, опседао је Дањ, скадарске снаге је тукао на домаку града, пределе до Улциња и Бара је пустошио, а након заузимања Балеча покушао је да га претвори у јако упориште. Међутим, Скендербег није освојио ни Дањ ни Дриваст, а скадарске снаге су му одузеле Балеч и том приликом га разориле до темеља.⁸⁶²

На својој страни Скендербег је имао Дукађине и локалну арбанашку властелу с млетачких граница. Такође, привукао је и многе млетачке поданике. Млечани су знали да су сва зетска и албанска места у опасности, због чега је у мају 1448. године Сенат прихватио

Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 374-375.

⁸⁵⁶ Listine IX, 222, 225-226, 228; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 89-90.

⁸⁵⁷ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 280-281, 289.

⁸⁵⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 231-232 (И. Божић).

⁸⁵⁹ S. Ljubić, *Listine o одношajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*. X, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb 1891, 75-76, № LXXXI (= Listine X); *Историја Црне Горе*, 2/2, 232 (И. Божић).

⁸⁶⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 358.

⁸⁶¹ И. Божић, *О Дукађинима*, 364-366, нап. 128; *Историја Црне Горе*, 2/2, 213-214 (И. Божић).

⁸⁶² *Историја Црне Горе*, 2/2, 214 (И. Божић).

понуде појединаца да за сто дуката годишње провизије убију Скендербега. У ово време страховало се и од Турака, чије су трупе, према вестима, на подстицај Ђурђа Бранковића кренуле против Босне.⁸⁶³

Деспот Ђурађ је сматрао да је овакво стање у Зети и Албанији погодно за потискивање Млечана, који су знали за његове припреме због чега су послали преговарача, капетана Јадранског мора Ђорђа Влареса, који би га одвратио од похода на Зету, али је долазак српских трупа пореметио ове њихове планове.⁸⁶⁴ Такође, которски кнез је нудио 500 перпера годишње провизије Стефаници Црнојевићу, како би обезбедио његову благонаклоност пре доласка деспотових трупа.⁸⁶⁵ Војвода Алтоман је стигао са војском 4. јуна 1448. године у Доњу Зету и улогорио се изнад Грбља. Црнојевићи су им се придружили, без обзира на своје обавезе према Млечанима, и отворили све пролазе преко своје територије. Грбљани су исто пришли деспотовој војсци, јер су били кивни на Которане, који су им још од 1446. године чупали новозасађене винограде како би одржавали цену сопственог вина.⁸⁶⁶ Седиште зетског војводе након обнове Деспотовине било је у Подгорици.⁸⁶⁷

Алтоман је известио которског кнеза Ђакома Морозинија да неће дирати поседе Млечана, већ ће узети само она места која су некада припадала деспоту. Његове снаге су попалиле которску околину и заузеле Луштицу, Богдашиће и Љешевиће са свим соланама. Морозинијеви посланици нису успели да га одврате и убеде да је потребно одржавати пријатељске односе с Млечанима. Са Стефаницом Црнојевићем и својим снагама Алтоман је пошао на Бар, а стигао је 4. јула 1448. године. Тада му је пришла и већина Паштровића.⁸⁶⁸

Сенат није хтео рат с деспотом Ђурђем, па је овластио провидура Андреа Венијера да му обећа предају свих његових места, али под условом да се надокнаде сви трошкови Млечанима, које су они имали током њиховог преузимања и чувања.⁸⁶⁹ Средином јула 1448. године деспотова војска била је разбијена под Баром, а Сенат је тада предлагао мир и да свака страна задржи поседе, који су се затекли под њеном влашћу. У крајњем случају, пристао је да се деспоту исплаћује скадарска провизија, али преговори нису уродили плодом.⁸⁷⁰

Уследио је нови, други, поход деспота Ђурђа, вероватно у јесен исте године, за који није јасно како се одвијао. Зна се да је по Которане имао тешке последице, а командовао је нови деспотов војвода Логосит.⁸⁷¹ Након те акције деловање деспота у Зети било је завршено, а његова војска није успела да поврати ниједно место. Показало се да ни дипломатским путем, као ни оружјем није могао да постигне успех, јер су у тој борби Млечани на челу са дуждем Франческом Фоскаријем (1423-1457) били, по свему судећи, много тактичнији.⁸⁷²

⁸⁶³ Listine IX, 268; И. Божић, *О Дукађинима*, 366; *Историја Црне Горе*, 2/2, 214-215 (И. Божић).

⁸⁶⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 358.

⁸⁶⁵ Listine IX, 269; *Историја Црне Горе*, 2/2, 215 (И. Божић).

⁸⁶⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 215-216 (И. Божић); И. Божић, *Паштровићи*, 123; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 147. Алтоман се на месту зетског војводе поново нашао крајем 1447. године уместо Комнина. Пре овога, Алтоман није био зетски војвода. На онсову једне пресуде од 8. септембра 1445. године зна се да се он појављује само као сведок из редова српске властеле: А. Соловјев, *Зетска пресуда из 1445. године*, Архив за правне и друштвене науке XXIII (XL) 1-2, Београд 1931, 43; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 187-190.

⁸⁶⁷ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 189, нап. 44.

⁸⁶⁸ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 159; И. Божић, *Паштровићи*, 123; *Историја Црне Горе*, 2/2, 216 (И. Божић).

⁸⁶⁹ Listine IX, 271.

⁸⁷⁰ Listine IX, 274-276; *Историја Црне Горе*, 2/2, 219 (И. Божић). Војвода Алтоман је након пораза под Баром можда заробљен и одведен у Млетке, након чега је послат у Падову, одакле се избавио и поново појавио 1452. године, в. И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 190, нап. 46, нап. 48.

⁸⁷¹ Listine IX, 302-305; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 190.

⁸⁷² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 362.

Током борбе за Зету Ђурађ Бранковић је поново ушао у рат с босанским краљем,⁸⁷³ а његови преговарачи су у Млетке поново стигли тек у априлу 1450. године, када поново ништа није постигнуто. Млечани су се чудили што деспот захтева Бар, а враћање Будве и Дриваста су условљавали накнадом трошкова које деспот Ђурађ није хтео да призна. Војне походе у Зети он није покретао све до 1452. године.⁸⁷⁴ Још пре овога, 1448. године, Сенат је постигао мир са Скендербегом, који се припремао за нове турске нападе које је очекивао.⁸⁷⁵

Млечани су мислили да време ради за њих, па Сенат није предузимао веће мере у Зети. Которани и бискуп Марин Контарено успели су да одвоје Стефаницу Црнојевића од деспота Ђурађа.⁸⁷⁶ Стефаница је пристао да се с браћом врати у млетачку службу, а поред уобичајених услова из претходних уговора, захтевао је да га Сињорија постави за врховног војводу Зете, као и да му одреди годишњу плату од 600 дуката на которској благајни. Обавезао се да ће годишње о свом трошку ратовати два месеца за Млетачку републику, а за своју браћу и њихову властелу је тражио оно што су и раније примали. Сињорија је пристајла на готово све његове услове и обавезивала се да ће га унети у уговор који буде склапала са деспотом или неким босанским или арбанашким господарем. Такође, да ће се заложити за ослобађање његовог сина Ивана код Стефана Вукчића, који је од 1448. године носио титулу „херцега од светога Саве“.⁸⁷⁷ Дужд је издао свечану повељу о постигнутом соразуму 17. јула 1451. године, а требало је да је Стефаница ратификује издавањем повеље сличне садржине са својом заклетвом и печатом. Међутим, ратификацију споразума је одложило уплитање Дубровчана и сукоби међу Црнојевићима.⁸⁷⁸ Према повељи су Стефаница и његова браћа примљени у млетачку службу са годишњом провизијом, али уз услов да ће се са исплатом почети тек када умири побуну у Грбљу и становнике доведе у покорност.⁸⁷⁹ Неколико дана касније, 21. јула, дужд је издао дукал према коме је Стефаничин цариник Радослав добио месечну провизију од 2 дуката из которске благајне, а которском кнезу је наложено да се тога придржава.⁸⁸⁰

Стефаница Црнојевић је ратификацију одлагао и због тога што је желео да претходно учврсти своју власт, али и да се Млечанима приближи под још повољнијим условима. О сукобу између њега и браће Ђурашина и Којчина мало се зна. Вероватно су се браћа супротставила томе да Стефаница буде постављен за врховног војводу. Они би били потиснути и имали старе, доста мање провизије. Углавном, Стефаница је однео победу, одузео је браћи већи део поседа и уклонио их из политичких дешавања у Горњој Зети, тако да се они после 1451. године више не помињу.⁸⁸¹

Крајем децембра 1451. године дужд је издао два дукала которском кнезу Алвизе Бафу. Према првом наложено је кензу у Котору да пошаље изасланика Николу Трифунова Болицу код Стефанице са примерком привилегије како би је овај ратификовао, а други се односио на цариника Радослава који се обавештава да је донета одлука да му се повећа провизија са два

⁸⁷³ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 280-281, 289-290.

⁸⁷⁴ *Listine IX*, 344-345; *Историја Црне Горе*, 2/2, 220-221 (И. Божић).

⁸⁷⁵ *Listine IX*, 282-283; Ј. Радоњић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (историјска грађа)*, Споменик СКА, 95 (1942), 15-16; И. Божић, *О Дукађинима*, 367.

⁸⁷⁶ М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 153.

⁸⁷⁷ *Listine IX*, 407-410; *Историја Црне Горе*, 2/2, 224 (И. Божић). Стефан Вукчић Косача је узео титулу „херцега од светога Саве“ с намером да култом светитеља повеже своју власт с некадашњом државом Немањића, као и са српском државноправном традицијом, в. С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 106; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, 129.

⁸⁷⁸ Извод повеље даје: D. Predelli, *I Libri Commemorativi della Repubblica di Venezia. Regesti*, V, Venezia 1901, 64-65; *Историја Црне Горе*, 2/2, 224, нап. 2 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 154.

⁸⁷⁹ D. Predelli, *нав. дело*, 64-65; Ђ. Бубало, *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, 33.

⁸⁸⁰ Документ је сачуван у препису у Бизантијевом зборнику (АХАЗУ, II b 21, pag. 175-176). Публиковао га је: Ђ. Бубало, *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, 35.

⁸⁸¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 225 (И. Божић); Ђ. Бубало, *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, 36.

на три дуката, за шта је раније упућена молба.⁸⁸² Стефаница Црнојевић ратификовао је уговор са Млечанима 9. јануара 1452. године, у тврђави Соко, а томе су присуствовали пре тога послати Никола Трифунов Болица са пратњом, Стефаничин син Ђурађ и најближи дворани, међу којима се помиње и цариник Радослав.⁸⁸³

Формално признање млетачке власти уследило је почетком фебруара 1452. године када је Стефаница дошао у Котор да прими од тамошњег кнеза војводску палицу и заставу и да се закуне на верност Млетачкој републици.⁸⁸⁴ Током друге половине фебруара опустошио је Грбаљ, што је окончало побуну, трећу по реду од како су Млеачни држали Котор, а која је била већа и по трајању дужа од претходних. Вође устанка биле су ухваћене, а которски кнез осудио је тридесеторицу на смрт и они су били обешени у Котору. Њихови синови, који су били старији од дванаест година осуђени су на трајно изгнанство, као и још око двеста одраслих мушкараца, а свима њима је забрањено да ће бити обешени ако се поново појаве у Грбљу или на которској територији. Сељацима који су остали одмах су повећане дажбине.⁸⁸⁵

Војска деспота Ђурђа је поново пристизала у Зету због тешке ситуације која се тамо одвијала, али се овога пута борба водила на областима Црнојевића.⁸⁸⁶ Када је деспотова војска стигла, а у њој је било и Турака и ратника из Горње Зете. Стефаница Црнојевић је, уз помоћ трупа које је добио из Котора, разбио Алтоманове снаге на прилазима Доњој Зети, натерао их је у бекство наневши им велике губитке, а многе ратнике је и заробио.⁸⁸⁷ Ипак, Стефаница је остао без тврђаве Жабљака, између доњег тока Мораче и Малог (Горњег) блата, где се учврстила деспотова посада. Ако се узму у обзир и попаљена села, остала му је само тврђава Соко, у пределу између Цетиња и Подгорице.⁸⁸⁸

У међувремену, чуло се да стиже и друга војска коју предводи сам деспот, па је Сенат почетком јуна 1452. године наредио да се веће количине опреме и оружја пошаљу у Скадар, али и да се сакупе нови најамници. Било је предвиђено и протестно писмо султану, који дозвољава да Турци учествују у нападима деспота Ђурђа на млетачке поседе. Мехмед II је по преузимању власти 1451. године примио посланика Млетачке републике, Лоренца Мора, и потврдио уговор који је с Млечанима склопио његов претходник.⁸⁸⁹

Нова војска деспота Ђурђа ипак је била састављена и од турских одреда, а на њеном челу се налазио деспотов шурак Тома Кантакузин. Стефаница Црнојевић јој је нанео тежак пораз 14. септембра 1452. године, и тада је заузео Горњу Зету све до Мораче, развивши млетачку заставу. Дружине и катунци с друге стране Мораче нису више видели разлог да подржавају деспота Ђурђа. Бјелопавлићи, Малоншићи, Пјешивци и Лужани су ускоро признали млетачку власт.⁸⁹⁰ Успеси Стефанице Црнојевића одушевили су млетачки Сенат, те

⁸⁸² Такође, оба ова дукала сачувана су у Бизантијевом зборнику. За дукал упућен которском кнезу, в. Ђ. Бубало, *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, 37-39. Дукал упућен царинику Радославу, објавио је још давно: G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 50-51.

⁸⁸³ Ова исправа сачувана је у два преписа. Старији препис је у Бизантијевом зборнику (АХАЗУ, II b 21, pag. 188-189), док је млађи у рукопису мешовитог садржаја, где се налазе преписи которских дукала, као и повластица, под насловом: *Privilegii della Citta di Cattaro*, у АХАЗУ, I d 83, св. XIII, бр. 43. Објављена је код, Ђ. Бубало, *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, 41-42.

⁸⁸⁴ *Listine IX*, 436.

⁸⁸⁵ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj – historijski pregled*, Split 1941, 75; *Историја Црне Горе*, 2/2, 226-227 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 156. Побуне грбаљских сељака избијале су у следећим периодима: 1421-1428; 1431-1433; 1448-1452; 1465-1469. Детаљније о литератури која се овим бави, в. Ђ. Бубало, *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, 31, нап. 25.

⁸⁸⁶ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 190.

⁸⁸⁷ *Listine IX*, 438; *Listine X*, 150, № CLVI; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 190; *Историја српског народа II*, 267 (М. Спремић).

⁸⁸⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 227 (И. Божић); И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 190.

⁸⁸⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 228 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 414. Детаљно о владавини Мехмеда Освајача, в. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010.

⁸⁹⁰ *Listine X*, 150-151, № CLVI; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 190-191.

је као награду ускоро добио и сина Ивана Црнојевића, док је деспоту Ђурђу као једини представник његове власти у Зети остао медунски кастелан.⁸⁹¹

Стефаница је током свих ранијих преговора с Млечанима, постављао као услов верне службе, да му се избави син Иван из руку Стефана Вукчића,⁸⁹² који се надао да ће га тако привући к себи и обезбедити подршку за освајање Горње и Доње Зете. Млечанима је било познато да би у том случају запретила опасност на целом подручју од Скадра до Котора. Стефан Вукчић је био у страху да ће га Стефаница напасти ако добије сина, кога је ипак морао предати октобра 1452. године на одлучно заузимање Млечана.⁸⁹³

Битка са Томом Кантакузином у Зети није била последњи сукоб између Стефанице Црнојевића и снага деспота Ђурђа, јер је он наредио Милошу, кастелану Медуне, да заузме изгубљена места.⁸⁹⁴ Послао је војску, али није познато када је тачно дошло до напада. Можда у јесен 1453. године, пошто је Стефаница Црнојевић новембра те године молио Сенат да му се пошаље о млетачком трошку из Котора у Соко 30 добрих ратника ради одбране тврђаве. Такође, предлагао је да почне напад на Жабљак, који је био под деспотовим снагама. Сенат је био против, пошто се у то време говорило о женидби сина херцега Стефана Вукчића, Владислава, рођаком деспотице Јерине, Аном Кантакузин. Није хтео да се и херцег Стефан, сада близак деспоту Ђурђу, поново устреми на крајеве у Зети, због чега је предлагао да се подухват одложи на неко време.⁸⁹⁵

Међутим, војвода Милош није постигао никакав успех у нападу на земље Црнојевића. Он се са остацима својих ратника затворио у малој тврђави, у Медуну. Тада је дошло до потискивања деспотових снага из свих крајева Горње Зете. Стефаница Црнојевић је заузео све крајеве око река Зете и Мораче,⁸⁹⁶ а вероватно је у то време, упркос саветима Сената, узео и стару кулу Црнојевића, Жабљак.⁸⁹⁷

Деспот Ђурађ у Зети није имао више ништа осим Медуне, али је и то утврђење убрзо било далеко од његових земаља. Ново Брдо су Турци освојили 1. јуна 1455. године, а након његовог пада запосели некадашњу област Бранковића. Још пред крај XIV века Турци су се ту учврстили, након слома Вука Бранковића, задржавши се ту и када су земље Бранковића предали Лазаревићима. Тако је територијална веза између Зете и Деспотовине тада била прекинута.⁸⁹⁸

Војвода Милош је у деспотово име Медун предао Турцима, вероватно у првим месецима 1456. године. Након њега, није више било деспотових војвода у Зети.⁸⁹⁹ Иако се деспот Ђурађ никада није одрекао Зете, у смислу да ниједним правним документом није признао млетачко освајање, он је на њу све мање морао да мисли од 1453. године, од када су се са Порте најављивала нова турска надирања. Деспот је склопио мир са султаном крајем лета 1455. године и задржао само северне области Деспотовине, а свих посела на југу се одрекао у корист Мехмеда II. Држава је била сведена на област између Западне Мораве, Саве и Дунава.⁹⁰⁰ Рат Ђурђа Бранковића против Млечана био је пресечен турским нападима и

⁸⁹¹ М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 155-156.

⁸⁹² *Listine IX*, 434-435, 439.

⁸⁹³ *Listine IX*, 451-452; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 189.

⁸⁹⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 448.

⁸⁹⁵ *Listine X*, 21-22, № XXVII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 229 (И. Божић).

⁸⁹⁶ *Listine X*, 151, № CLVI; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 191.

⁸⁹⁷ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 191;

⁸⁹⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 229-230 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 168

⁸⁹⁹ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 191

⁹⁰⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 414, 499, 502. Према Константину Михаиловићу: „И одузео је турски цар деспоту читаву рашку земљу све до Мораве, оставивши му само оно што је од Мораве до Смедерева“, в. Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарево успомене или турска хроника*, приредио и превео Ђ. Живановић, Београд 1986, 122.

претворио се у његову борбу да сачува остатке Деспотовине.⁹⁰¹ С друге стране, босански војвода Стефан Вукчић је још од почетка 1455. године настојао да се „на сваки могући начин“ докопа Горње Зете.⁹⁰²

Међутим, босанског војводу преухитрили су Млечани, који су склопили споразум о предаји Горње Зете 6. септембра 1455. године. Стефаница Црнојевић је дошао на Врањину са зетским збором, који су чинили представници 51 дружине или општине. Они су саопштили провидуру Зуану Боланију да по својој доброј вољи прихватају власт Млечана. Сињорији су се обавезали да ће ратовати до Љеша и Задриме, докле се простирала млетачка власт, као и да ће плаћати Млечанима оно што су некада давали Балши. Зуан Болани се сложио са њиховим захтевима, да се сачува надлежност зетског митрополита, да им се опросте раније увреде нанете Млетачкој републици и да се људи потчињени пронијарима не могу судски спорити са својим господаром ни пред ким другим, осим у ситуацијама када неко с разлогом позове пронијаревог поданика на одговорност.⁹⁰³ Ипак, млетачка власт у Горњој Зети је била номинална, сви њени прерогативи могли су бити једино остварени у сагласности са зетским војводом, који је овим споразумом постао неспорни господар Горње Зете.⁹⁰⁴ Године 1456, 24. децембра, деспот Ђурађ Бранковић је умро,⁹⁰⁵ а 1459. године Турци су његовим наследницима узели Смедерево.⁹⁰⁶

На овом месту битно је истаћи да се током владавине Црнојевића одржала свест о државности и припадности код становништва у Зети, иако су вођени ратови са српским деспотом. Због социјалне структуре, верског опредељења становништва и вишевековног политичког наслеђа просто није било могуће да српска државност ослаби на простору којим су господарили Црнојевићи.⁹⁰⁷

⁹⁰¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 230 (И. Божић).

⁹⁰² *Listine X*, 54, № LXII; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 222.

⁹⁰³ *Listine X*, 67-68, № LXXVIII; И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, 157; *Историја Црне Горе*, 2/2, 232 (И. Божић).

⁹⁰⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 232 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 155-156.

⁹⁰⁵ Детаљно о околностима које су обележиле смрт деспота Ђурађа, в. М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 517-542.

⁹⁰⁶ Х. Иналцик, *Османско царство, класично доба, 1300-1600*, Београд 2003, 41; *Историја српског народа II*, 303-313 (М. Спремић).

⁹⁰⁷ С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, Београдски историјски гласник 8 (2017), 51-52.

3.6. Црнојевићи – самостални господари Зете

Стефан (Стефаница) Црнојевић је после 1455. године, када је са „збором“ Горње Зете формално признао власт Млечана над горњозетским крајевима,⁹⁰⁸ заузео прво место у политичком животу. Сазивање „збора“ свакако је било у складу са традицијом сазивања српских државних и обласних сабора, где су се доносиле најважније одлуке, па и оне о признавању туђинске врховне власти, што је овом приликом био случај. Дакле, нема никакве сумње да су немањичке традиције биле очуване и код Црнојевића.⁹⁰⁹

Иначе, породица Црнојевић, која је повремено називана Ђурашевић, имала је веома важну улогу и крајем XIV и током прве половине XV века, у свим догађајима који су се одвијали у зетском приморју, као и на простору изнад Боке Которске и Скадарског језера. Црнојевићи су били властелинска породица која је деловала и у сенци Балшића, као и српских деспота. Стефан Црнојевић и његови наследници су, с прекидима, признавали врховну власт Сињорије. Ипак, у суштини су били и остали самостални господари. Када је реч о њиховим стварним обавезама према Млечанима наведеним у Враћинском уговору, нема никаквог трага да су се оне икада оживотвориле. Права Млетачке републике на Горњу Зету остала су номинална, па је она своја материјална права остваривала у градовима Доње Зете и северне Албаније.⁹¹⁰

Црнојевићи су свој положај обласних господара истицали и коришћењем титуле *господин* или *господар*, јер се нису задовољавали наследном титулом војводе, која им је била призната од стране Балшића, српских деспота, Млетачке републике и Турске. На тај начин, они су наглашавали свој владарски статус према традицијама из претходних времена.⁹¹¹ Такође, истицали су и уместо млетачког лава, двоглавог белог орла на црвеној подлози, који се јављао као хералдички знак и као украс у српским земљама од XIII до XV века.⁹¹²

У време учвршћивања Црнојевића и име великог планинског масива Црна Гора почиње да се намеће као територијално – политички појам матичних земаља Црнојевића. Он смењује ранији општи назив Горња Зета. Ново име, баш као и претходна два назива државног и обласног подручја, свакако се у одређеном смислу везују за промене у политичко-друштвеној структури ових крајева.⁹¹³ Првобитно је то била, као што смо показали, историјска област, па управно – територијална јединица, односно *земља* Зета, веома значајна и у држави Немањича и у Деспотовини. У оквиру ње је постојала регија под називом „Црна Гора“, која је била најважнији део области Црнојевића, али она није уживала политички легитимитет, због чега су и Црнојевићи истицали да су господари много веће, пространије територије, тј. Зете.⁹¹⁴ Заправо је и то представљало ослонац на традицију Немњича и идеологију владавине, јер је стварно стање ствари било потпуно другачије, с

⁹⁰⁸ Listine X, 67-68, № LXXVIII.

⁹⁰⁹ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 365; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 52.

⁹¹⁰ *Историја Црне Горе*, 2/2, 277 (И. Божић).

⁹¹¹ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 366; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 53. Детаљно о титули господина в. Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, *Историјски гласник* 1-2 (1994), 29-36.

⁹¹² *Историја Црне Горе*, 2/2, 277, нап. 1 (И. Божић). Детаљно о мотиву двоглавог орла у хералдици в. А. Соловјев, *Историја српског грба*, Мелбурн 1958.

⁹¹³ И. Божић, „*Катуни Црне Горе*“, 150-155; *Историја Црне Горе*, 2/2, 278 (И. Божић).

⁹¹⁴ М. Благојевић, *Црне Горе и Црна Гора*, Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања. Зборник радова са округлог стола историјског института, књ. 3, Подгорица 1999, 75; Исти, *Српска државност у средњем веку*, 366.

обзиром да су Црнојевићи после 1481. године господарили само Црном Гором.⁹¹⁵

Ипак, Црнојевићи су били сиромашна властела, која је, сматра се, водила порекло од катунских старешина. Током владавине Балшића они су имали у Забојани село Облик, а у скадарском крају села Самариши и Гришу. У њиховој власти били су, док се Млечани нису учврстили у Скадру. Такође, господарили су од најранијих времена Ловћеном, као и читавим крајем североисточно од планинског масива Црне Горе. Као што смо напред истакли, Стефан Црнојевић је добио пет села у Горњој Зети, помажући босанског војводу Стефана Вукчића, док је после запосео и највећи део Горње Зете, борећи се против остатака деспотове власти.⁹¹⁶

Након слома власти српског деспота, 1455. године, земље Бранковића су запосели Турци. Ако се узму у обзир сви поседи у време херцега током његове највеће експанзије, граница између Херцеговине и Горње Зете ишла је линијом која се може повући, почевши с планина изнад Рисна, између извора Зете и Острога, а потом отприлике средином тока Мораче и јужно од извора Таре.⁹¹⁷

Током живота Стефана Црнојевића ниједна већа турска војска није нападала Зету.⁹¹⁸ Са друге стране, херцег Стефан Вукчић се јављао са старим претензијама, слао је писма млетачким поданицима око Котора и у Зети 1456. године, подстичући их да се приклоне султану, а да напусте Млетачку републику. Сенат је упозоравао херцега да се не уплиће у политику Млечана, а Стефан Црнојевић је обновио нападе на пограничне херцегове земље.⁹¹⁹ Због тога су херцегови људи у Млецима тражили неисплаћену которску провизију, обуставу напада Стефана Црнојевића, као и накнаду штете. Сенат их је уверавао да ће которски кнез наћи решење, тако да више не буде прилике за жалбе. Очито је да су у Млецима гледали на поступке Стефана Црнојевића као на саставни део своје политике према херцегу Стефану Вукчићу.⁹²⁰

Године 1458, у Републици су сматрали да Стефан Вукчић обавља припреме против Млечана у Зети, због чега је которски кнез добио наређење да се сва заостала потраживања Стефана Црнојевића, пошто их је увек било, уредно исплате.⁹²¹ Можда су млетачке молбе упућене султану да одврати херцега од његових намера и да не шаље трупе на њихове поседе у Зети, помогле да опасност престане. Ипак, и сам херцег је вероватно увиђао да се уз помоћ Порте неће одржати и проширити на територију својих суседа, због чега се и све више везивао за противтурске акције европских дворова.⁹²²

Од почетка 1461. године, па све до своје смрти, Стефан Вукчић је био непријатељ Турака, о чему сведоче и речи које су његови посланици упутили Млетачкој републици, а према којима је херцег процењивао да се турски султан неће зауставити у својим освајањима, због чега је тражио и склониште у виду неке тврђаве на острву, а уколико то не буде могуће, да добије острво Хвар или Брач, или неко друго острво по млетачком избору на коме ће бити сигуран са својом породицом и људима. Млечани су му одговорили да се надају да до тога неће доћи, али и да ће му у тим приликама уступити острво Хвар.⁹²³

Такође, Стефан Вукчић је тада поново тражио од Млечана да нешто предузму против Стефанице Црнојевића, јер више не може да издржи нанете штете, истичући да би му се осветио да му није Венеције као заштитника. Млечани су објашњавали да им је жао и да ће

⁹¹⁵ С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 53.

⁹¹⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 279 (И. Божић).

⁹¹⁷ Исто, 279.

⁹¹⁸ Исто, 283.

⁹¹⁹ Ј. Радоњић, *нав. дело*, 70-71, *Listine X*, 94, № С; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 230.

⁹²⁰ *Listine X*, 103-104, № CVIII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 283 (И. Божић).

⁹²¹ *Listine X*, 127, № CXXVIII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 284 (И. Божић).

⁹²² С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 235-236, 241.

⁹²³ *Listine X*, 165-166, № CLXVII; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 241-242.

указати Стефану Црнојевићу да престане са било каквим наношењем штете, а да ону коју је направио сам надокнади и понаша се у складу са пријатељством и добром вољом коју премину њему имају.⁹²⁴ Даља активност херцега према Зети у вези са овим није позната.⁹²⁵

Тако су удаљавањем херцега Стефана Вукчића од султана бригу о Зети преузели околни турски команданти. У априлу 1460. године је Сињорији од стране Турака био упућен захтев да им се преда Горња Зета, сходно уговору који је деспот склопио са султаном почетком 1456. године. Сенат је одбио захтев истичући да су то била млетачка места, која су се повремено одметала, а враћена су у покорност 1442. и 1452. године, након што су Млечани однели победу над босанским војводом и српским деспотом. Према тврдњама у Млетачкој републици, деспот Ђурађ није могао да преда та места султану, јер их је он већ раније изгубио у рату против Млечана.⁹²⁶

До 1460. године Стефан Црнојевић и његови синови Иван и Ђурађ чували су одвојено прилазе и надзирали посаде, а почетком маја исте године Стефанови посланици су вапили за помоћ. Били су исцрпљени, а медунском субаши требало је да стигне у помоћ велика војска добро снабдевена храном, која је имала намеру да покори Зету, до Приморја. Стефан је тражио да му се пошаље тридесет добрих ратника из Котора и Скадра да чувају његове трвђаве Жабљак и Соко. Такође, тражио је да му се исплати провизија за претходних 20 месеци, али и да му се призна награда за време које је провео под оружјем, са синовима, преко уговорена два месеца годишње. Млечани су били свесни његове улоге, због чега су прихватили све захтеве.⁹²⁷ Которском кнезу Антонију Донату наложено је 23. маја 1460. године да се спроводи оно што је раније договорено, тј. да су млетачки ректори од Котора до Љеша дужни да пруже помоћ у ситуацији рата против зетског војводе, а да ускрате уточиште његовим непријатељима.⁹²⁸

Напади медунског субаше су се одвијали до јесени 1460. године, а изасланик локалних млетачких власти у Зети је поново ишао султану. Онда се све стишало на неколико година, па је Зета живела у релативном миру.⁹²⁹ Од 1463. године могла се очекивати опасност, пошто је Млетачка република, након сукоба на Мореји, ушла у дуготрајни рат против Турака, који је трајао пуних 16 година, све до 1479. године.⁹³⁰ Исте године султан је пре лета покорио читаву Босну, као и знатан део херцегове територије.⁹³¹ У ово време Сенат је прихватио понуду Ивана Црнојевића да уз помоћ Млечана освоји Медун.⁹³² Данас није познато да ли је он ишта предузео, али су Труци, у сваком случају, задржали тврђаву. Стефан Црнојевић је добре односе са Млетачком републиком сачувао до краја живота, а умро је крајем 1464. или почетком 1465. године.⁹³³

Стефанов син и наследник Иван Црнојевић је иступао против Млечана, али се и ослањао на њих, тражио је подршку у Угарској, а повремено се везивао и за Турке. Све то како би учврстио своју самосталност. Његове породичне везе нису биле разгранате као некада код ранијих зетских господара. Био је у сродству с Дукађинима и са Скендербегом преко своје прве жене Гојсаве, која је била ћерка арбанашког великаша Ђорђа Аријанита Комнина. Скендербег му је по мајци био ујак, а по жени пашеног. Иван Црнојевић је након Гојсавине смрти склопио други брак 1469. године с Маром, кћерком Стефана Вукчића, и

⁹²⁴ Listine X, 167, № CLXVII.

⁹²⁵ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 242

⁹²⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 284 (И. Божић); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 179.

⁹²⁷ Listine X, 152-154, № CLVI; *Историја Црне Горе*, 2/2, 285 (И. Божић).

⁹²⁸ Ђ. Бубало, *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, 43-44.

⁹²⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 285 (И. Божић).

⁹³⁰ М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 181-182.

⁹³¹ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 329-332.

⁹³² Listine X, 266, № CCLXX.

⁹³³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 285-286 (И. Божић).

постао зет његовог наследника Влатка.⁹³⁴

За време владавине Ивана Црнојевића, и касније његовог сина Ђурђа, немањихке традиције су посебно очуване. Обојица су носили титулу у *Христу Богу благоверни и богомчувани господар зетски*.⁹³⁵ Први део ове титуле усталио се још у доба цара Стефана Душана, док је израз *богомчувани* преузет из титуле византијских царева, а користио се да означи и истакне најважније особености царске власти, тако да се чување традиције и српске државности најочигледније одражава у овој титули. Црнојевићи су иступали и понашали се као господари велике државе, иако територија којом су управљали није премашивала 2000 km квадратних.⁹³⁶

Иван Црнојевић је своју владавину започео као млетачки непријатељ, што је узроковано раније испољеним сукобима с Которанима, где је битну улогу имало незадовољно становништво по которској околини. Млечани су расписали 10.000 дуката за онога ко ухвати или убије Ивана, уз обећање да ће тај неко добити и кућу у било ком млетачком граду с доживотном платом.⁹³⁷ Ипак, примамљив млетачки позив је готово остао без одзива. Млетачке планове је реметио рат с најближим суседом и доскорањим подаником. Почетком лета 1465. године Которани су тврдили да се налазе у великој опасности, а млетачка политика у Зети је поверена новом провидуру Јозафату Барбаро, који је у њу кренуо крајем августа 1465. године.⁹³⁸

Сукоб између херцега Стефана и његовог најстаријег сина Владислава, претходио је паду Босне, после чега се и распламсавао. Владислав се обраћао султану и нудио велике суме очекујући да му обезбеди власт у половини очевих земаља. Мехмеда II, разуме се, није занимала Владислављева тежња, већ му је одговарало да на подручју будућих похода владају унутрашњи немири. Сукоб између оца и сина довео је до одвајања посебне територије која је била под влашћу Владислава, која се први пут помиње 1464. године. Не може се тачно одредити ова територија, али се зна да је обухватала Леденице изнад Рисна, и Рудине с градовима Острогом, Будошем и Сусједом. Међутим, издвајањем Владислављеве „територије“ нису престали његови сукоби са оцем, као и то да се више не обраћа Турцима.⁹³⁹

Године 1465, почетком лета, Турци су кренули у освајање Херцеговине. Поштеђени нису били ни Владислављеви поседи. Када су турске власти стигле у Врсиње, Луг, Корита, Бањане и Риђане, код Млечана се појавила оправдана забринутост за Нови, који је у ово време био на дохвату освајача.⁹⁴⁰ Сенат је у децембру 1465. године дошао до закључка да би туђа власт у Новом представљала опасност по Котор, због чега је упућена помоћ у новску тврђаву.⁹⁴¹ Ипак, Турци нису покушавали да се докопају Новог, баш као ни Угри, који су након пада Босне кренули у рат против султана, а према којима је херцег био пун неповерења. Стефан Вукчић је умро 22. маја 1466. године, а наследио га је син Влатко.⁹⁴² Млечани су и каније, током турских напада на Албанију, слали бродове у Боку Которску,

⁹³⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 287 (И. Божић).

⁹³⁵ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, 534; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 781; Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 207; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 52-53.

⁹³⁶ С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 52-53.

⁹³⁷ *Listine X*, 324, № CCCXXXII; И. Божић, *Пашировићи*, 123.

⁹³⁸ *Listine X*, 329, № CCCXXXIX; *Историја Црне Горе*, 2/2, 287-289 (И. Божић).

⁹³⁹ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 247-250; Исти, *Историја средњовековне босанске државе*, 327-336.

⁹⁴⁰ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 263-264.

⁹⁴¹ *Listine X*, 336, № CCCXXXIV. Иван Божић је указао да је С. Љубић погрешно датирао ову одлуку Сената на 17. септембар 1465. године и да је она у ствари донета 17. децембра исте године, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 290, нап. 3 (И. Божић).

⁹⁴² С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 266-267; Исти, *Историја средњовековне босанске државе*, 336.

како би предузели потребне мере за заштиту Котора, али и Новог.⁹⁴³

Иван Црнојевић је крајем 1466. године обновио раније везе са Млечанима. Он се обратио почетком исте године херцегу Стефану Вукчићу да посредује за мир. Сенат је одобрио да херцег посредује, али није превише марио за став зетског господара.⁹⁴⁴ Када је почетком маја 1466. године изасланик Ивана Црнојевића стигао у Млетке ситуација се није нарочито променила⁹⁴⁵, јер је било јасно да зетски војвода не представља озбиљну опасност, пошто је и сам био угрожен након пораза који је Скендербег претрпео од султана. Иван Црнојевић је успео да са управницима млетачких градова у Зетском приморју склопи тромесечно примирје, иако се провидур томе супротстављао. Осуђујући њихов поступак, Сенат је у јулу 1466. године одлучио да прихвати предлог Скендербега, по коме би Млечани требало да поново приме Ивана у своју службу.⁹⁴⁶ Такође, и сам Иван је убеђивао которског кнеза о свом настојању да се покори Млечанима. Новембра 1466. године, Сенат је пристао да буду обновљени односи из прошлости,⁹⁴⁷ с обзиром да је у ово време и Слепи Стефан из Фурланске наводио своја права на Зету, док је тражио помоћ од Сињорије.⁹⁴⁸

Не знамо како су преговори између Млечана и Ивана Црнојевића текли и како су се завршили. Из каснијих вести је јасно да је Ивану враћена војводска част и провизија, а он се обавезао Млечанима да ће примирити одметнуте которске поданике, али је због става дотадашњих которских поданика уговор био тешко остварљив. Становништво Грбља није хтело да се покори, а како се спор са њима завршио није директно познато.⁹⁴⁹ Касније, Иванов син Ђурађ, 1499. године, пишући своје завештање наводи како су Млечани предали Ивану на управу Грбљ, Паштровиће и Црмницу и обећали му провизију од 600 дуката, а он је требало да обезбеди Которанима убирање прихода.⁹⁵⁰

Током 1470. и почетком 1471. године Турци су појачали притисак на обласне господаре око млетачких поседа. Њихове снаге су у нападима долазиле чак до Приморја, због чега је тежња млетачких власти била да се зетски и албански градови одупру.⁹⁵¹ Влатко је после дужег притиска средином 1470. године морао да призна султанову власт.⁹⁵² Притисак Турака није заобишао ни Ивана Црнојевића, који се вероватно током првих месеци 1471. године споразумео са султаном, односно обавезао да плаћа харач од 700 дуката за уживање својих поседа.⁹⁵³

У априлу 1471. године Млечани су предузели мере које су имале за циљ да се појача одбрана Скадра и Котора. Иван Црнојевић је био притиснут нуждом да се веже за султана, док према Млечанима није мењао став. Погодовао му је даљи ток догађаја, који му је омогућио да се не укључи ни у какав турски план, јер је велики део султанове војске био заузет борбом у Малој Азији.⁹⁵⁴

Почетком јесени 1472. године херцег Влатко је почео да се удаљава од Турака, а и његов зет Иван Црнојевић је слично поступао. После смрти Стефана Вукчића, њих двојица су живели у слози и настојали су да се одбране од заједничког непријатеља. Удаљавањем и

⁹⁴³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 290 (И. Божић).

⁹⁴⁴ *Listine X*, 357, № CCCLXIV; И. Божић, *Паштровићи*, 126.

⁹⁴⁵ *Listine X*, 364, № CCCLXX; *Историја Црне Горе*, 2/2, 290 (И. Божић).

⁹⁴⁶ *Listine X*, 372, № CCCLXXXI; *Историја Црне Горе*, 2/2, 290-291 (И. Божић).

⁹⁴⁷ *Listine X*, 383, № CCCLXXXIII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 290-291 (И. Божић).

⁹⁴⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 291 (И. Божић).

⁹⁴⁹ Исто, 291.

⁹⁵⁰ Н. Порчић, Н. Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, 421; I. Kukuljević-Sakcinski, *Oporiuka kneza Jure Crnojevića od god. 1499*, *Arkiv za povisetnicu jugoslavensku* 2 (1852), 42; *Историја српског народа II*, 405 (И. Божић).

⁹⁵¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 293 (И. Божић).

⁹⁵² С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 337.

⁹⁵³ *Историја српског народа II*, 405 (И. Божић); М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 297.

⁹⁵⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 293-294 (И. Божић).

одвајањем од Турака наметале су им се нове политичке везе. Никола Илочки, угарски барон, кога је Матија Корвин поставио за краља у угарском делу Босне крајем 1471. године, послао је у Дубровник свог човека како би успоставио везу са херцегом Влатком и Иваном Црнојевићем. Изасланик их је и лично посетио децембра 1472. године, а мало је вероватно да су они том приликом преузели на себе неке чвршће обавезе. Могли су обећати једино да ће бити на страни западних сила током борбе са Турцима.⁹⁵⁵

Сарадња с Млечанима је и за Ивана Црнојевића и за херцега Влатка била много ближа и непосреднија. Обијца су се надала некој помоћи од стране Млечана, на чије су поседе могли брзо да се склоне у случају опасности. Тако да су се до краја 1473. године обојица тесно везала за Млетачку Републику. Херцегов млађи брат Стефан је био незадовољан политичким обртом на остацима Херцеговине, због чега је отишао на Порту, примио ислам и постао султанов верни сарадник.⁹⁵⁶

Иван Црнојевић је исчекујући напад Турака на Албанију и Зету био решен да им се одлучно супротстави. Турци су већ били заузели источни део Горње Зете, по свој прилици, крајеве с леве стране Мораче и Зете, преко којих су хтели да униште млетачке власти у северној Албанији. Иван Црнојевић, пошто је изгубио та места, престао је да плаћа султану харач, највероватније пре краја 1473. године.⁹⁵⁷

Иван је почетком 1474. године јављао у Скадар, Котор и Млетке о намери султана да обнови Подгорицу и да је насели, као и да подигне из рушевина стари град Балеч. Како би остварење овога угрозило и његове и поседе Млетачке републике, Млечани су одлучили да Ивана чврсто вежу за себе, па су њему и његовој деци дали 24. фебруара 1474. године своје племство, а потом и усвојили све његове захтеве. Сенат му је обећао из својих зетских градова коњанике и пешаке, помоћ од 600 дуката, као и склониште ако га Турци протерају. Иван је Сињорији нудио суму коју је на име харача давао султану, ако одбије напад Турака и завлада Горњом Зетом. Понуђено су Млечани прихватили, али не и Иванов захтев да му се дозволи кажњавање млетачких поданика из Доње Зете, који се не би придружили његовим снагама. Сенат је ово право препуштао управницима млетачких градова, а Ивану обећао да ће непослушни бити кажњени.⁹⁵⁸

Још су напади Турака на земље Скендербега изазивали неспокојство међу становништвом млетачких градова и у северној Албанији и у Зетском приморју. Млетачки функционери су се бавили малверзацијама и корупцијом, па су финансије биле у расулу. Верност млетачких поданика била је условљена платама за разне службе, нарочито околних велможа које су обаћавале своју заштиту.⁹⁵⁹

После Скендербегове смрти 17. јануара 1468. године обавезе Млечана су се повећале, пошто су преузели на себе и одбрану његове земље, запосели Кроју и покушали да окупе његове присталице. Како су Турци ратовали у Анадолији, извесно време су били мирни. Млечани су током многобројних покушаја да се посредује мир с Портом, одбијали турске услове, па су након дуготрајног ратовања на Мореји могли да очекују велику офанзиву на северноалбанска и зетска упоришта.⁹⁶⁰

Турци су покренули велики напад на Скадар тек у позно пролеће 1474. године. Када

⁹⁵⁵ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 339-340; *Историја Црне Горе*, 2/2, 294 (И. Божић).

⁹⁵⁶ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 339-340; *Историја Црне Горе*, 2/2, 294-295 (И. Божић).

⁹⁵⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 295 (И. Божић); М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 297, мисли да је Иван Црнојевић плаћао харач најкасније до 1474. године, тј. док Турци нису заузели Подгорицу, Балеч и остале равничарске области његове државе. Од тада се Иван определио за Млетачку републику, држећи се једино у планинама и кланцима.

⁹⁵⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 295 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 406 (И. Божић); М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 297-298.

⁹⁵⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 297 (И. Божић).

⁹⁶⁰ Исто, 298-299.

су се прочуле вести о скупљању турске војске завладао је страх, па је тако провидур Дања Пјетро Саломон напустио тврђавау заједно са читавом посадом и преко Љеша побегао у Улцињ. Због тога је касније осуђен на доживотну конфискацију и петогодишње тамновање. Опсаду Скадра је у мају отпочео румелијки беглербег Сулејман. Прве турске нападе је скадарски кнез Антонио Лоредан, успео да одбије, а Сињорија је крајем маја упутила позив папи, као и италијанским владарима да се уједине у борби против Турака, који би после заузимања зетског и албанског приморја лако могли да се пребаце и у Италију. Сенат је Леонардовог претходника у Скадру, Леонарда Болду, као доброг познаваоца тамошњих прилика, одмах изабрао да у својству провидура предузме све потребне мере за одбрану града.⁹⁶¹

Млечани су знали да њихова узбуна по Италији и европским државама не може брзо уродити плодом. Почетком јула 1474. године око Скадра је била присутна велика турска војска. Први задатак Леонарда Болду био је да оствари везу са Иваном Црнојевићем, од кога се очекивала непосредна помоћ, а који је пре него што је Леонардо стигао до њега, послао свог човека Сињорији да обавести о турској намери да запоседну читаву област. Молио је за помоћ како би и сам могао да учествује у њеној одбрани, а Сенат му је обећао 3.000 дуката и 100 разнобојних тканина, храбрећи га да истраје у борби. Такође, обећавао му је и повећање провизије са 1.200 на 2.000 дуката уколико се његовом помоћу сачува Скадар.⁹⁶²

Иван Црнојевић је одржавао сталну везу с млетачким командантима послатим према Бојани и учествовао је током целог лета у операцијама, око којих појединости нису познате. Суигурно је да када су Млечани упловили у Бојану, помоћ је могла да се шаље и реком и преко Улциња и Бара. Требало је пробијати се и кроз непријатељске заседе, па је најбезбеднији пут био од Котора, преко брда, према Скадарском језеру, односно преко територије Црнојевића планинским прелазима, које су чувале његове посаде. Борба за Скадар, који је под опсадом био готово четири месеца, премашила је по броју људства са обе стране, као и по величини жртава, све сукобе раније вођене на зетском подручју.⁹⁶³ Котор је у ово време био битно ратно упориште, у које је Леонардо Болду довео мајсторе и грађу за фусте, као и три чете пешака.⁹⁶⁴

Турци су настојали да Бојану затворе на најужем месту. Ипак, Млечани су поразили турске снаге дуж Бојане. Иван Црнојевић је са брдским главарима чувао прилазе северозападном делу Горње Зете, али је и контролисао Скадарско језеро уз помоћ млетачке флоте. Своје акције на језеру, Иван је усклађивао са деловањем Млечана код Светог Срђа. Када су Турци поново покушали да принуде Скадар на предају, Пјетро Моћениго и Тријадан Грити, врховни команданти млетачке флоте, тражили су Леонарду Болду и Ивану Црнојевићу да са својим снагама с брда и преко Скадарског језера нападну турску војску око Скадра и разбију њихову опсаду, што би омогућило да до Антонија Лоредана дође храна, али и нови борци.⁹⁶⁵

Како су Турци знали за припреме, послали су на Ивана Црнојевића своје коњанике, које је он успео да одбије у нападу, али не и да се примакне опседнутом граду. Тријадан Грити се разболео и повукао у Котор, а потом је пребачен у Дубровник. Пјетро Моћениго је остао код Светог Срђа, без могућности да се са флотом даље пробије. Сенат је касније објашњавао Антонију Лоредану да је покушај достављања помоћи пропао због тога што је

⁹⁶¹ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 225. Образлагање Ј. Томића, *Црнојевићи и Црна Гора од 1479-1528*, Глас LVIII, (1900) 147-148, није тачно у потпуности када је у питању приказ догађаја, како је то истакао И. Божић, јер је засновано на млетачким хроничарима, нарочито касније када се описују турско-млетачки преговори, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 301-302, 317. нап. 11; *Историја српског народа* II, 411, нап. 14 (И. Божић).

⁹⁶² *Историја Црне Горе*, 2/2, 302-304 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 406-407 (И. Божић).

⁹⁶³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 304-305 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 407 (И. Божић).

⁹⁶⁴ И. Божић, *Котор после прихватања млетачке власти*, 13.

⁹⁶⁵ D. Malipiero, *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500*, Archivio storico italiano VII/1, Firenze 1843, 95-96; И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 225-226; *Историја Црне Горе*, 2/2, 305-306 (И. Божић).

било потребно превише времена да се бродови сувим путем пребаце у Скадарско језеро.⁹⁶⁶

Иван Црнојевић је због исхода ситуације био огорчен. На которској благајни није био уредно исплаћиван, па је упутио Сињорији своје поруке, истичући да Турци не би дошли у крајеве којима он господари, пошто им је познато какви су у њима услови за живот, али да их привлаче млетачки поседи, због којих је угрожено и његово подручје. С обзиром да је пришао Млетачкој Републици, тражио је да му се провизија исплаћује у Млецима, као и да му се обећа нека тврђава у коју се може склонити са децом, женом и властелом, ако Турци освоје Скадар и његове територије. Такође, тражио је да му се у Горњој Зети потврди врховна власт ако је у неком периоду ослободи од Кушева до Острога. Док су Турци још увек били око Скадра, Сенат је, 3. августа 1474. године, прихватио све његове захтеве, додавши да ће он можда задржати своје територије и ако Скадар Турци буду освојили.⁹⁶⁷

Турске снаге су 19. јула 1474. године добиле наређење да изврше последњи јуриш на Скадар. Претрпеле су велике губитке, јер су Скадрани успели да одбију напад. Пораз Турака је имао за последицу напуштање опсаде Скадра, а Беглербег је упутио гласника у Цариград како би тражио даља упутства. Турска војска се повукла 8. августа 1474. године, а током повлачења је порушила Дањ, који готово није имао никакву одбрану. Уколико је и неки турски одред успео да продре дуж јужне обале Скадарског језера до Црмнице, није се на том простору могао задржати, пошто се Иван Црнојевић чврсто држао у Жабљаку и с млетачким бродовима имао контролу над језером.⁹⁶⁸ Српски летописац је забележио : „ходи баша на Скадар и не прими га“, „ходи Сулиман-баша под Скадар и створи јагму и не прими га“, „ходи Ходам-паша под Скадар и тамо га разбише“. Ово показује да су млетачко-турске борбе и опсада Скадра биле важне српском народу и да их је он пратио с пуном пажњом.⁹⁶⁹

Неуспех турских снага под Скадром 1474. године одложио је нови напад за три године. Током овог периода Иван Црнојевић и херцег Влатко су узалуд покушавали да од Турака узму изгубљене делове Херцеговине. Такође, зетски господар се није мирио са учвршћивањем Турака с леве стране Мораче, а исто тако није желео да неспреман дочека њихов нови напад. Током 1475. године вероватно је градио своје утврђење у Ободу (Ријечки град), који је изабрао за седиште.⁹⁷⁰

Иван Црнојевић је почетком 1474. године обавештавао Млечане о намери Турака да обнове Подгорицу.⁹⁷¹ Стари српски летописи су уз 1476. годину забележили кратку вест да *сазида цар град Подгорицу у Зети*, што указује да су се радови брзо одвијали.⁹⁷² Посланик зетског господара је у јуну 1476. године тражио од Сената војну и материјалну помоћ за заузимање Медуна. Сенат је похвалио Иванову намеру, али му је саветовао да подухват одлужи за неко друго време. Једино му је било обећано да ће у Котор бити послата со како би била подмирена његова потраживања за новцем. Млечани нису хтели да изгубе војску и оружје, односно да оставе Скадар без одбране, али изгледа нису ни увиђали да обнављање Подгорице, као и у случају претходног напада на Скадар, најављује нове немире.⁹⁷³

Иван Црнојевић није чекао мирно, већ се 1476. године одазвао и позиву свог шурака херцега Влатка како би заједно кренули у освајање Херцеговине. Херцег Влатко је увидевши да се хришћанска лига, која је била одавно најављена, не остварује, одлучио да врати старе поседе. Поход је био неуспешан, а између херцега Влатка и Ивана Црнојевића је дошло до расцепа, јер је зетски господар током једне ноћи покупио своју војску и напустио Влатка,

⁹⁶⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 306 (И. Божић).

⁹⁶⁷ Исто, 306.

⁹⁶⁸ Исто, 307.

⁹⁶⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 248; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 190.

⁹⁷⁰ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 340; *Историја Црне Горе*, 2/2, 308 (И. Божић).

⁹⁷¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 308 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 408 (И. Божић).

⁹⁷² Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 251; *Историја Црне Горе*, 2/2, 308-309 (И. Божић).

⁹⁷³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 309 (И. Божић).

због тога што је имао страх да га овај не ухвати и зароби. Прави разлози сукоба између њих двојице нису познати. Вероватно је важно питање било коме да припадне гранична област између Херцеговине и Горње Зете. Иван Црнојевић је две године пре овога у обраћању Млечанима изложио да Горња Зета обухвата област од Кушева до Острога, а ова последња тврђава је од прве половине XV века била део земаља Косача.⁹⁷⁴

Нова турска офанзива почела је у време непријатељства између Ивана Црнојевића и херцега Влатка. Мехмед II је 1477. године имао намеру да скрши одбрамбени појас Млечана у северној Албанији, да освоји Кроју и Скадар, као и да покори зетског господара. Опсада Кроје, која је почела пролећа 1477. године, трајала је дуже од годину дана, а током лета је у Горњу Зету стигло још турских снага које су учествовале у обнови Подгорице и изградњи тврђаве из које је био очекиван главни напад на Ивана Црнојевића. Његовим одредима Турци су нанели тежак пораз током зиме, у децембру 1477. или у јануару 1478. године. Не знамо да ли је тада Иванова мала територија постала још више сужена.⁹⁷⁵

Турске снаге стигле су почетком маја 1478. године под Скадар. Своју војску довели су и анадолски беглербег Мустафа и румелијски беглербег Сулејман, а почетком јула им се придружио и сам султан Мехмед II. Изгладнела посада Кроје и у страху због нове турске војске, предала се средином јуна 1478. године. Антонио Лоредан, бранилац Скадра током прве опсаде, који је сада командовао млетачком флотом, није улазио у Бојану, пошто су њеним читавим подручјем господарили Турци.⁹⁷⁶

Како султан није могао одмах да заузме Скадар, наредио је крајем августа 1478. године да беглербегови крену у освајање утврђења по околини, па су се упутили ка Жабљаку, где нису зетекли Ивана Црнојевића. Саму тврђаву је бранио неки његов рођак окружен с малим бројем људи, па због тога нису ни помишљали да се одупру турским снагама. Жабљак је био препуштен беглербегу, који је у тврђави оставио мању посаду, а потом се вратио у Скадар.⁹⁷⁷

Дриваст је пао 1. септембра 1478. године у нападу анадолског беглербега Мустафе, а затим и Љеш у коме да скоро никога није ни било да организује одбрану. Током последњих неколико месеци 1478. године Млечани су обављали припреме за стварање нове одбрамбене зоне, чије је средиште, по свој прилици, требало да буде у Котору. Идеја је била да се војска распореди у Котору, Будви, Бару и Улцињу, као још увек нетакнутим градовима и да се у њих пошаљу веће количине жита и оружја.⁹⁷⁸

Скадарски кнез Антонио да Лезе је извештавао како више нема услова за одбрану, јер су залихе хране и муниције потрошене, па је предаја Скадра била неминовна. Са султаном је уговорен мир 25. јануара 1479. године, а за Млетачку републику био је предвиђен годишњи трубут од 10.000 дуката за слободу трговине, као и 100.000 дуката за одштету. Такође, да предају Скадар и нека места на Леванту. У марту 1479. године скадарски кнез и провидур предао је Скадар турским опуномоћеницима, а преживели најамници, као и велики број становника склонили су се у Бар и Улцињ, одакле су после многи отишли у Млетке. Тробојало је да Турци, према уговору, напусте дистрикте млетачких градова, али то нису одмах урадили. Млечани су водили рачуна да по окончању шеснаестогодишњег рата поново не изазову Турке.⁹⁷⁹ Српски летописац поново је забележио „прими цар Скадар на веру и

⁹⁷⁴ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 340-341; *Историја Црне Горе*, 2/2, 309-310 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 408 (И. Божић).

⁹⁷⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 311-313 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 409 (И. Божић).

⁹⁷⁶ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 225-226; *Историја Црне Горе*, 2/2, 314 (И. Божић); Х. Иналцик, *нав. дело*, 43.

⁹⁷⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 314-315 (И. Божић).

⁹⁷⁸ *Историја српског народа II*, 410 (И. Божић).

⁹⁷⁹ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 226; *Историја Црне Горе*, 2/2, 316 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 410-411 (И. Божић). О приликама у Св. Срђу на Бојани, који је дошао под турску власт в. К. Митровић,

отпусти све људе целе“⁹⁸⁰ па је тако некадашњи град Немањића и Балшића, који је и 83 године био под млетачком влашћу, предат султану. Тиме је и седиште млетачке Албаније тада постало седиште турског санџак-бега.⁹⁸¹

Иван Црнојевић је током опсаде Скадра изгубио Жабљак, али је задржао поседе на десној страни Мораче. Одредба мировног уговора по којој је требало да Турци напусте млетачке земље, а која се иначе тешко спроводила, није се односила по султановом схватању на Горњу Зету. Турци су у Ивану Црнојевићу видели обласног господара, који се повремено самостално споразумевао са султаном, прихватао, а потом и раскидао обавезу плаћања хрџа, па га је Мехмед II гледао као свог одметника.⁹⁸²

Одмах након што су турски опуномоћеници преузели Скадар, турске снаге које су биле у Подгорици кренуле су против Ивана Црнојевића. Потиснуле су га, па је он био принуђен да напусти земљу, вероватно преко Котора. Како више није био потребан, Млечани се нису интересовали за њега. Црнојевић се није мирио са поразом, пребацио се са породицом и властелом у Апулију, где му је краљ Феранте помогао да се врати у своју земљу.⁹⁸³

Херцег Влатко је уочи друге опсаде Скадра, у септембру или октобру 1478. године, преко которског кнеза, нудио Млечанима Нови и Рисан, како би му дали неко место у које би се могао склонити. Султан је од њега тражио да му преда остатке херцегове земље, због чега је и био приморан да овако поступи. Сенат је начелно прихватио Влаткову понуду, чији су посланици стигли у Млетке са два Которанина, који су имали интересовање да которска општина заокружи дистрикт око целог залива. Ипак, Сенат није хтео да се са султаном поново сукобљава, па је од тада Млетачка република престала да брине о даљој судбини Новог.⁹⁸⁴

Влатку је у првој половини јуна 1481. године уништена готово читава војска, а он сам се једва спасао бекством у Нови. Тада је краљу Матији Корвину нудио сва места у замену за неки други посед, али је добио само 400 војника. Султан је био решен да заузме Нови, чија је опсада почела у новембру 1481. године. Средином истог месеца, због херцегових позива, стигло је још хиљаду угарских војника. Упркос свему, херцегове снаге су биле слабе, па је он напустио Нови током децембра 1481. године, а угарска посада се предала вероватно крајем јануара 1482. године и напустила град дубровачким бродовима. Од тада су млетачки поседи на јужном делу јадранске обале били са обе стране изложени турским утврђењима.⁹⁸⁵ Године 1481, султан Мехмед II је пристао да Паштровиће остави Млечанима, на које су они доказивали своја права, тако да су они остали под млетачком влашћу све до 1797. године.⁹⁸⁶ Дистрикт Будве, Бара и Улциња био је знатно сужен према ономе што су Турци признали Млечанима, а граница између њих била је утврђена у брдима између мора и Скадарског језера.⁹⁸⁷

Иван Црнојевић је стигао у Зетско приморје из изгнанства после неколико месеци. Био је на неком ртџу, који се налазио на турској територији и надао се да ће му Млечани помоћи, с обзиром да су и њихови интереси били угрожени. Ипак, Млечани у ово време

Неколико цртица о Светом Срђу на Бојани под османском влашћу, Византијско-словенска читенија III, ур. Д. Бојовић, К. Митић, Ниш 2020, 276-279.

⁹⁸⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 252.

⁹⁸¹ М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 195.

⁹⁸² И. Божић, *Паштровићи*, 129; *Историја Црне Горе*, 2/2, 317 (И. Божић).

⁹⁸³ И. Божић, *Паштровићи*, 129; *Историја Црне Горе*, 2/2, 317, 322 (И. Божић); М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 298.

⁹⁸⁴ *Историја српског народа II*, 412 (И. Божић).

⁹⁸⁵ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 341; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, 212-215; *Историја Црне Горе*, 2/2, 320-321 (И. Божић).

⁹⁸⁶ И. Божић, *Паштровићи*, 129.

⁹⁸⁷ *Историја српског народа II*, 411-412 (И. Божић).

нису хтели ни да га приме, ни да га саслушају, јер су желели очувати мир са султаном. Иванови поданици у брдима вероватно су у ово време покушали да се супротставе најближем субаши, о чему је и млетачки кнез из Котора 27. августа 1479. године известио Сињорију. Дужд је препис писма одмах послао цариградском бајилу, како би се оградио пред султаном, који се на основу овог, а можда и још неког каснијег писма захвалио дужду 7. јануара 1480. године, што га је обавестио о доласку Ивана Црнојевића.⁹⁸⁸

Не знамо до када је Иван Црнојевић остао у Приморју, ни шта је тамо предузимао. У новембру 1480. године султан се жалио Сињорији на нећака Ивана Црнојевића, који је узнемиравао њихове територије. Могуће је да се радило о сину Ивановог брата Ђурђа, који се раније неколико пута помињао с оцем. Што се тиче Ивановог брата Ђурђа, није познато да ли је још увек био у животу. Углавном, до краја владавине Мехмеда II, било какви покушаји борби против турске власти су имали слабе изгледе за успех, што је добро знао и Иван Црнојевић, који је морао да се врати у Италију.⁹⁸⁹

Мало је вероватно да је овог пута Иван био у Млечима, иако је 1474. године добио њихово племство, како због тога што је био разочаран након повратка из Апулије, тако и због опреза Сињорије, којој његово присуство није више било по вољи.⁹⁹⁰ Зна се да је у једном тренутку био у Анкони, јер у оснивачкој повељи Цетињског манастира каже да се нашао у храму *пречисте владичице наше Богородице*, у Лорету, где се заветовао да ће Богородици подићи храм у својој отаџбини, ако се икада тамо врати.⁹⁹¹

Када је умро Мехмед II 3. маја 1481. године, Млечани су хтели да нови султан потврди турско - млетачки мир, што се и догодило 12. јануара 1482. године, када је обновљен уговор с Бајазитом II. Баш као у јануару 1479. године, у тексту уговора није било помена Ивана Црнојевића. Ипак, после Мехмедове смрти, дошло је до немира по балканским земљама. Тако се Скендербегов син Иван вратио у своју земљу, на позив Арбанаса, и почео да потискује Турке. Иван Црнојевић и Лека Дукађин стигли су 15. јуна 1481. године у Дубровник, одакле су отишли у Албанију.⁹⁹²

Не зна се како и уз чију помоћ, али је Иван Црнојевић, баш као и арбанашке велможе, успео да загосподари својом старом територијом, одакле је потиснуо малобројне представнике турске власти. По свему судећи, ово се брзо догодило. Супротстављање турских снага из Скадра није ни било могуће, јер је дошло до великог протеривања Турака у Албанији. Тек средином 1481. године Турци су одговорили на немире у Зети и Албанији, тако што су поклонима и мићењем покушали да задобију становништво. Турцима је било лакше, баш као и раније Млечанима, да рат воде тканинама и новцем, а не оружјем.⁹⁹³

Ивану Црнојевићу је без подршке Млечана једино преостајало да се приближи султану и да му обећа верност. Такође, вероватно да се обавезе на харач од 700 дуката, који је давао за време Мехмеда II, док је још признавао његову власт. Није познато када је дошло до споразума, али се може претпоставити да је он остварен крајем 1481. или почетком 1482. године, пошто од тог периода нема напада Турака на подручје зетског господара.⁹⁹⁴

Иван Црнојевић је након споразума у својој земљи био самосталан. Није било турског представника, већ је он под султановим покровитељством суверено одлучивао о свим унутрашњим питањима. Тако је земља Ивана Црнојевића пред крај XV века остала последња

⁹⁸⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 322 (И. Божић).

⁹⁸⁹ Исто, 322-323.

⁹⁹⁰ Исто, 323.

⁹⁹¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, 530-531; Б. Шекуларец, *Дукљанско-зетске повеље*, 204; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 195.

⁹⁹² И. Божић, *О Дукађинима*, 383-384; *Историја српског народа II*, 414-418 (М. Благојевић – М. Спремић).

⁹⁹³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 324 (И. Божић).

⁹⁹⁴ *Историја Црне Горе*, 2/2, 324 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 417-418 (М. Благојевић – М. Спремић); М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 298.

територија некадашње велике српске државе.⁹⁹⁵

3.7. Одлике државности и државне управе у Зети Црнојевића

Иваново седиште било је на почетку његове владавине у Ободу (Ријечки град), где је вероватно још 1475. године подигао утврђење у које се склонио из истуреног Жабљака.⁹⁹⁶ По угледу на Немњиће и Балшиће, Иван и касније његов син Ђурађ, имали су двор са дворанима, и двордржицом који је управљао пословима на двору, по угледу на двор Лазаревића. Године 1492, двордржица Црнојевића је био Радослав Јунаковић. Још једна заоставштина Немањића и Лазаревића свакако су били логотет и дијаци, који су водили цивилне послове и канцеларију. Божидар Грк био је логотет Ивана Црнојевића,⁹⁹⁷ који је, по свој прилици, и стилизовао титулу зетског господара, прилагодивши је титули српских и византијских царева.⁹⁹⁸ Дијаци су били Никола Поповић, који је био и Иванов писар, и Никола Косијер.⁹⁹⁹

На територији којом су господарили Црнојевићи присутан је био и велики број властеле, која је редовно била ту при утврђивању спорних међа, Судски спорови решавани су у скаду са обичајним правом, али и на основу одредба Душановог Законика. Када је утврђивана међа између Кчева и Пјешиваца било је присутно 24 *властеле од земље* на челу са кефалијом Радославом Богдановићем.¹⁰⁰⁰ Такође, знамо да је Ђурађ Црнојевић исправљао међу имања датог Шћепану Малоншићу у пронију и да тада шаље 24 *властеле из околних катунa*, па у наставку: *и пред њима пристав кефалија Драгаши Ђуровић од Матагужа*.¹⁰⁰¹ Усмена изјава пристава уживала је „јавну веру“ и служила је као доказно средство, а сама дужност поверавана је најчешће неком угледном властелину, сараднику господара Зете, дворанину, двордржици, или кефалији.¹⁰⁰² Властела се није много разликовала по богатству од осталих сточара и земљорадника. У њу су се убрајали заповедници војних дружина, њихови значајни саборци и блиски рођаци, као и сви они који су обављали неку јавну функцију. Дакле, представници властеле били су људи од угледа, који су са собом обавезно носили оружје, имали нешто већи комад земље и веће стадо. У односу на епоху Немањића, они се једва могу сврстати у категорију властеличића.¹⁰⁰³

Као посебна категорија ратника у Зети Црнојевића постојали су пронијари, који су потицали из катуна. Мали поседи су заправо били њихове проније, као у случају Шћепана Малоншића, који је добио у пронију трећину села Орахове Љуте, поданике са тог села и пет

⁹⁹⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 325-326 (И. Божић).

⁹⁹⁶ Исто, 326.

⁹⁹⁷ С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 53.

⁹⁹⁸ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 337.

⁹⁹⁹ С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 53.

¹⁰⁰⁰ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, Споменик СКА 47 (1909), 14; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 54; С. Божанић, „Ратничке дружине“ са простора Зете и области Црнојевића у имовинско-правним споровима око земљишта (1445-1492) – паралеле са средњовековном Србијом, *Истраживања* 25 (2014), 67.

¹⁰⁰¹ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 20; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 54; С. Божанић, „Ратничке дружине“ са простора Зете и области Црнојевића у имовинско-правним споровима око земљишта (1445-1492) – паралеле са средњовековном Србијом, 68.

¹⁰⁰² М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 367.

¹⁰⁰³ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 368; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 54.

кућа земљорадника.¹⁰⁰⁴ Црнојевићи су слободно располагали пронијама, баш као некада Немањићи и Лазаревићи, па су их за ваљану службу додељивали, а у случају кривице одузимали. Ђурађ Црнојевић је одузео пронију Радоњи Балочевиху и његовом сину Ивану, јер су убили сина попа Балочића, који им није био крвник, ни дужник, и дао је Шћепану Голубовићу од Малоншића. Из овога је јасно да се пронија узимала због убиства, али само ако оно није било део крвне освете.¹⁰⁰⁵

Сукобе око граница имања у Зети Црнојевића, решавао је погранични суд, који су чинила 24 властелина, уз поменуто присуство пристава именованог од владара. Радило се у ствари о прилагођеној и модификованој примени Душановог Законика, који је предвиђао за мало дело 6, за средње 12 и за велико 24 сведока, како би се утврдиле међе.¹⁰⁰⁶ Уопште је у Зети овог времена постојало племенско уређење са унутрашњом самоуправом које су Црнојевићи уважавали, а које су очито организовали по угледу на Немањиће, Балшиће и Лазаревиће. Вишекатунска заједница, тј. племе, чинила је политичку целину са својим властима, а састојала се од више братстава.¹⁰⁰⁷

Осамостаљене заједнице остале су забележене у документима под различитим именима. Нека од њих су географске природе, као нпр. село (villa), атар или предео (villazium, raesium), гора (montanea). С друге стране постоје имена која се односе на природу заједнице насељених људи, као што су: општина (comune), дружина (compagnia, societas), чета (turma), збор (conventus), катун (cathon). На простору Зете, назив „катун“, који се обично односи на влашке заједнице, био је веома раширен, а најближи је појму „дружина“ и „општина“.¹⁰⁰⁸

Одређене дружине су биле арбанашке по етничком пореклу, као што су Тронси, Тузи, Хоти, Могулси, Матагуџи, Памалиоти и други. Арбанаси су у старој српској држави имали приближно исти друштвени положај као и Власи, односно уклапали су се у структуру државе с правима и обавезама какве су и влашке заједнице имале.¹⁰⁰⁹

Углавном је окосницу малих ратничких дружина чинила породица или братство ситне властеле, која је по свом привредном и друштвеном положају била блиска положају сељака – ратника. Око ње су се били окупљали становници, пријатељи и на позив старешине кретали у рат или пљачку. Једно лице или више њих било је на челу мањих дружина. У случајевима када их је било више радило се о рођеној браћи. Остали су их признавали за старешине. Важна питања решавана су тако што о њима сви расправљају и доносе одлуку на збору. Мале дружине су у ретким случајевима биле самосталне, а претежно су биле укључене у вишеопштинске или вишекатунске скупине.¹⁰¹⁰

Када су у питању шире заједнице, оне носе име по неком разгранатом и јаком братству или племену, а понекад презиме некадашње феудалне породице или топографски назив. На њиховом челу се налази војвода, кнез или кефалија, који је некад биран или постављан, као особа која има моћ и итуцај на основу личних заслуга, врлина, угледа или

¹⁰⁰⁴ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 217-218; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 368; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 54; С. Божанић, „Ратничке дружине“ са простора Зете и области Црнојевића у имовинско-правним споровима око земљишта (1445-1492) – паралеле са средњовековном Србијом, 68.

¹⁰⁰⁵ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 217; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 54-55.

¹⁰⁰⁶ С. Мишић, *Сеоке међе у средњовековној Србији*, Споменица академика Милоша Благојевића, ур. С. Мишић, Београд 2015, 48; Исти, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 55.

¹⁰⁰⁷ И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, 157-158; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 56.

¹⁰⁰⁸ И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, 157.

¹⁰⁰⁹ Члан 77. и 82. Душановог законика, в. Душанов законик (приредио Ђорђе Бубало), Београд 2010, 90-91; И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, 158.

¹⁰¹⁰ И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, 172.

прихода које му обезбеђује врховни политички господар. Овакво лице углавном се ослања на своје синове, браћу, као и рођаке који се сматрају ситном властелом. Он држи на окупу или окпуља ратничке дружине припојених заједница. Такође, заступа њихове интересе и решава унутрашње спорове тако што руководи судским телима. Вероватно свуда постоји збор као скуп ситне властеле ради решавања важнијих и крупнијих питања. У Пашторовићима збор постоји као стална установа. Заједнице су настајале тако што је јаче властелинско братство своје вођство наметало слабијима. Било је и оних који су се доста размножили и ојачали, па су могли образовати више чета које су биле под заповедништвом више старешина (Тузи). Такође, неке територијално повезане заједнице су се окупиле и образовале колективно вођство уз неког угледног старешину, што је био случај са Хотима. Ратничке дружине нису биле велике, а бројале су од 20 до 50 бораца, пешака и коњаника, којима је командовао један старешина, али су њиховим удруживањем формиране војне снаге које нису биле занемарљиве, због чега су се и феудални господари отимали о њих.¹⁰¹¹

Још у доба када је Стефаница Црнојевић пришао деспоту, 1443. године скадарски кнез је тражио савезништво код тројице најистакнутијих вођа у Горњој Зети, а то су били Калођурађ Ђурашевић, Никола Љешевић и Вукац Николић, који су сасвим извено били на челу неких вишекатунских заједница.¹⁰¹² За време Ивана Црнојевића су Малоншићи били посебна управна област, баш као и Паштровићи, због чега се стиче утисак да су поједине вишекатунске заједнице биле и посебне управне области, које су уживале унутрашњу самоуправу у односу на централну власт, с тим да она није била једнака за сваку заједницу. У Паштровићима је Иван Црнојевић постављао кнеза, а исто је било и са Његушима, где се у тој улози 1489. године помиње Алекса Божидаревић.¹⁰¹³

Постављањем свог кнеза, централна власт је имала највећу контролу над самоуправним заједницама. С друге стране, другачије је било са оним заједницама где је централна власт слала свог кефалију, што је био случај са Малоншићима, који су за представника централне власти имали кефалију Богдана Шћепановића. Црнојевићи су преузели институцију кефалије од Балшића, али они под њима више нису били чиновници, већ су остали опуномоћеници владара. Иступали су самосталнинје и нису тражили дозволу од владара.¹⁰¹⁴ Године 1468, шесторица представника племена Матагуза је на челу са кефалијом Николом даровала један земљопосед манастиру Светог Николе на Врањини.¹⁰¹⁵ Није познато да ли је то исти кефалија Никола који се 1482. године јавља приликом утврђивања међа поседа манастира Светог Николе Врањинског, тако да ово питање остаје отворено.¹⁰¹⁶ Ипак, сигурно је да су Матагузи свог кефалију имали и 1494. године и да је то био Драгаш Ђуровић, коме је од Ђурађа Црнојевића поверено да са 24 властеле утврди међе Орахове Љуте и преда трећину поседа пронијару Шћепану Малоншићу.¹⁰¹⁷ Као кефалија је забележен и Радослав Богдановић, који је са 24 властеле послат да утврди међе између Кчева и Пјешиваца.¹⁰¹⁸ Све кефалије помињу се у вези са утврђивањем међа, као и предајом

¹⁰¹¹ И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, 172-173.

¹⁰¹² И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, 168; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 56.

¹⁰¹³ С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 57.

¹⁰¹⁴ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 278-279; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 57.

¹⁰¹⁵ Б. Шекуларец, *Дукљанско-зетске повеље*, 114; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 278.

¹⁰¹⁶ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 278.

¹⁰¹⁷ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 20; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 278; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 57.

¹⁰¹⁸ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 14; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 280.

земљопоседа на територији Црнојевића.¹⁰¹⁹

Другачија ситуација била је са кефалијом Новаком *пресвиетлог Ђурђа Црнојевића*, који је децембра 1493. године у име свог господара примио у Будви неколико кућа, њива, винограда, али и других некретнина.¹⁰²⁰ Као владарев представник он прима одређена материјална добра, што су чиниле и повремено кефалије Немањића, Војиновића и Балшића. Своју службу, кефалија Новак је највероватније обављао у близини Будве, у залеђу, што је важно због разлике у односу на раније кефалије које су службом биле везане за градове. Како градова код Црнојевића ни нема, кефалије су своју службу вршиле на територији ратничке дружине.¹⁰²¹

Да је у Зети Црнојевићи био развијен државни управни систем, говори и то да су у њиховим повељама посведочени и милосници, који су били гаранتي да ће одлука владара бити спроведена, па се тако у једној коју је Ђурађ издао 14. децембра 1492. године, а којом враћа одузете земље Голубовићима, помињу: Никола Штиљановић, Вук Дођевић, Илија Илић, Јован Николић, Влад Алавадовић, Шћепан Циек и Радослав Јунаковић.¹⁰²² Никола Штиљановић, као особа од поверења, обављао је за Ивана Црнојевића дипломатске мисије које су пред крај његове владавине имале сврху само ако се неко слао на Порту или код санџакбега у Скадар.¹⁰²³

Треба поменути и да су Црнојевићи, од Стефана до Ђурђа, носили наследну титулу војводе, која је пре свега истицала њихову улогу војног заповедника Зете. У исправи Ивана Црнојевића из 1482. године о разграничењу имања манастира Светог Николе у Црмници и разграничењу са Млечанима, наведени су као сведоци Томо зетски војвода, Ђурађ војвода и Вук војвода.¹⁰²⁴ Ово показује да су на двору Ивана Црнојевића била двојица војвода, али нам њихове дужности ближе нису познате. Посебно је интересанто што уз Томино име стоји одредница зетски војвода, док у случају друге двојице одреднице нема, па се можда ради о титули или функцији у неком племену. Ово је сасвим могуће, с обзиром да су Паштровићи на збору бирали војводу на годину дана, што је била функција војног заповедника општине. Тома зетски војвода, несумњиво личност од највећег Ивановог поверења, код кога је то свакако и функција и титула, замењивао је зетског господара у улози војсковође који командује када је његов господар одсутан или из неког другог разлога спречен да то ради.¹⁰²⁵

Централна власт у Зети Црнојевића је мањим бројем ратничких дружина и општина управљала преко кнезова, што је било у случају Паштровића и Његуша, а већим бројем преко кефалија, када су у питању Малоншићи, Матагужи, Пјешивци. Било је и оних ратничких дружина које су признавале власт Црнојевића, без да су у својој средини имале представнике централне власти.¹⁰²⁶ Ратничка дружина која је уживала можда и највиши степен самоуправе у односу на централну власт били су Хоти, који су држали Хотску гору северно од Скадра и који су својевремено признавали власт Балшића, деспота, па и Црнојевића. Како су били изван непосредног надзора зетских господара, ови им нису могли слати своје представнике, односно кнезове или кефалије, па је код њих локална управа била у потпуности у њиховим

¹⁰¹⁹ С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 58.

¹⁰²⁰ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 17-18; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 280.

¹⁰²¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 280; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 58.

¹⁰²² Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 16; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 55.

¹⁰²³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 326 (И. Божић).

¹⁰²⁴ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 195; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 59.

¹⁰²⁵ С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 59-60. О титули и функцији војводе српска историографија још увек нема потпуну студију.

¹⁰²⁶ С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 58.

рукама.¹⁰²⁷

3.8. Пад Зете

Граница између територије Ивана Црнојевића и Турака ишла је између Пјешиваца и Бјелопавлића, дуж Зете и Мораче. Посаде Турака биле су по тврђавама у Подгорици, Медуну и Жабљаку, а тачно подручје које је остало под Ивановом влашћу није могуће одредити. Не зна се ни шта су током првих година његове обновљене владавине држали Которани, али је очито да му нису предали крајеве којима је он раније управљао у њихово име, пошто би се избегли сукоби.¹⁰²⁸

На почетку Иванове обновљене владавине Которани су још држали крајеве које им је султан признао, а са таквим стањем Иван Црнојевић се није мирио, иако су му била призната права да са обновљених солана у дну Грбаљског поља узима соли, али уз ограничење да је може користити само за потребе својих поданика, а не да је продаје другима. Једно убиство на которској пијаци било је повод за изазивање сукоба. Наиме, у свађи између две групе которских поданика неко је убио једног Ивановог солара 14. септембра 1489. године. Иако је и он био которски поданик, Иван Црнојевић је желео да са Которанима реши проблеме.¹⁰²⁹

Иванов син Ђурађ Црнојевић, који је у ово време већ замењивао оца у управљању земљом, повео је своје снаге на Ластву, село на Врмцу, где је живео убица. Том приликом је опљачкао стоку и покретну имовину, а село запалио. Убијено је било неколико људи. Након тога су Црнојевићеви људи наставили да заузимају места на которској територији, у Грбљу, Паштровићима и Црмници, па је током октобра 1489. године Сенат јављао свом бајилу у Цариграду о томе шта је Иван предузео и захтевао интервенцију Порте.¹⁰³⁰

Султан је захтевао од зетског господара да надонкади причињену штету и да врати подручја која је заузео. Иван Црнојевић се није супротстављао, већ је показао попустљив став, пре него што се султанов посланик појавио у Млецима почетком 1490. године.¹⁰³¹ Настојао је уочи смрти да свом наследнику обезбеди наклоност и Сињорије и Порте. Још 1485. године Иван је послао свог сина Станишу султану, као јемство своје оданости. Станиша је тако примио ислам и добио име Скендербег.¹⁰³²

Ђурађ је, као најстарији Иванов син, био предодређен за наследника и оца је замењивао током његове последње године живота. Након првог брака с Јелом, кћерком Карла Мусакија Топије, која је или преминула или се у доба немира у Зети и Албанији растала од њега, требало му је наћи нову жену преко које би биле остварене и одређене политичке везе. Млетачка патрицијка Јелисавета, кћерка Антонија Ерица, била је опција, с обзиром да велможа на Блакану више није било. Паоло Ерицо, которски кнез и провидур,

¹⁰²⁷ И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, 170; С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 58-59.

¹⁰²⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 331-332 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 418 (М. Благојевић – М. Спремић).

¹⁰²⁹ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 2-3; *Историја Црне Горе*, 2/2, 334 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 418 (М. Благојевић – М. Спремић).

¹⁰³⁰ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 2-3; *Историја Црне Горе*, 2/2, 334-335 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 418 (М. Благојевић – М. Спремић).

¹⁰³¹ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 3-5; *Историја Црне Горе*, 2/2, 335 (И. Божић).

¹⁰³² *Историја српског народа* II, 418 (М. Благојевић – М. Спремић).

највероватније је у овоме посредовао, желећи да реши питање зетско – млетачких односа.¹⁰³³

Иван Црнојевић је око поновне синовљеве женидбе иступао доста опрезно. Прво је тражио султанову дозволу, а потом је послао своје опуномоћенике Сињорији, средином 1490. године, тражећи мирно решење за све спорове у которској околини, као и дозволу за Ђурђев брак с Млечанком. Сенат је 12. јула 1490. године одобрио овај брак, верујући да ће родбинске везе са зетским господаром поправити њихове односе, тј. да ће Котору бити враћено изгубљено земљиште, као и да ће породице убијених добити издржавање. Иван Црнојевић је умро, док је Јелисавета Ерицо била у путу ка Црној Гори. Которски кнез и провидур је известио о његовој смрти 4. јула, што значи да је Ђурађ Црнојевић преузео власт крајем јуна или почетком јула 1490. године. Иван Црнојевић је сахрањен у цркви Госпођиној на Цетињу, а свадба његовог сина се одвила у атмосфери жалости.¹⁰³⁴

Султан се сложио са преузимањем власти од стране Ђурђа Црнојевића, који је до краја своје владавине задржао Црмницу, и један део Грбља, што му је омогућило да, без обзира на протесте Которана, узима со са својих солана. Његови људи су чак наставили да поседају земљу у Паштровићима, као и у близини Будве. О поступцима Ђурђа Црнојевића је Сињорију извештавао которски кнез и провидур. Ђурађ је поново градио порушене куће у Грбљу, а Сенат је саветовао да се оне још једном поруше, не желећи отворене сукобе са самим Ђурђем, како не би изазивали султана. Све до 1496. године односи су остали непромењени, када су се након Ђурђевог одласка појавили Турци и поставили захтев да им се преда све што су држали Црнојевићи.¹⁰³⁵ Ђурађ је наставио да плаћа харач султану, а давао је сигурно 1.000 дуката годишње, што је познато из једне вести од јануара 1497. године, када су Млечани по Ђурђевом напуштању земље, покушали у Цариграду, али безуспешно, да добију земље Црнојевића, тако што су нудили султану поред трибута који је давао Ђурађ, других 1.000 дуката.¹⁰³⁶

До слома самосталности дошло је 1496. године. Ђурађ Црнојевић је изгледа поверовао да се могу остварити амбициозни планови Карла VIII, француског краља, који је у јуну 1494. године предузео поход на Напуљску краљевину како би остварио своје претензије и Французе повео у рат изван граница њихове земље. Он је наговештавао и могућност да се покрене крсташки поход против Турака. Када је завео француску власт у Напуљској краљевини 1495. године, Карло VIII је препустио припремање похода против Турака свом изасланику у Млечима, Филипу де Комину и Константину Аријаниту Комнину, потомку породице Аријанита, који се пред Турцима склонио у Италију.¹⁰³⁷

Константин је био брат Ангелине, удовице слепог Стефана, као и Гојсаве, која је била прва жена Ивана Црнојевића. Ђурђу Црнојевићу је био ујак. Такође, ујак је био и кћерки слепог Стефана, Марији, која је била жена монфератског господара Бонифација V Палеолога. Како је Бонифације умро 1485. године, а касније и његова жена Марија 1495. године, Константин је у Монферату постао намесник њиховог малолетног сина Гуљема. Још пре него што је до овога дошло, Константин се у Млечима састао са Филипом де Комином и драчким архиепископом Марином. У тајности су припремали да борба против Турака почне у Албанији.¹⁰³⁸

Филип де Комин је подстицао драчког архиепископа да што пре крене у Албанију, што је овај и урадио, али је кренуо у оном тренутку када су Млечани затворили излаз из

¹⁰³³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 335-336 (И. Божић).

¹⁰³⁴ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 5-10; *Историја Црне Горе*, 2/2, 336 (И. Божић).

¹⁰³⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 337 (И. Божић).

¹⁰³⁶ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, 3-5; М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 298-299.

¹⁰³⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 345 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 428-429 (М. Благојевић – М. Спремић).

¹⁰³⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 345-346 (И. Божић).

лагуне, како не би могао неко да их предухитри у саопштавању вести султану о смрти његовог брата Џема. Маринов брод био је заустављен од стране страже, која је том приликом запленила оружје, као и писма која је носио. Сазнало се за планове устанка, а о свему су били обавештени најближи турски команданти и султан.¹⁰³⁹

Италијански владари, које је Карло VIII изазвао својим поступцима, склопили су против њега лигу, којој су пришли и Млечани. Драчки архиепископ Марин завршио је у оковима након одлуке Већа десеторице. Султан је, с обзиром на обавештеност о намерама Карла VIII, и на припремање устанка у Албанији, одлучио да рашчисти односе са својим непоузданим вазалима.¹⁰⁴⁰

Ђурађ Црнојевић се од тада није више могао одржати у Црној Гори, нарочито када се након пропасти француских планова, и његов брат Стефан одвојио од њега и стао на страну Порте. Стефан му је управо донео султанову поруку током јесени 1496. године, према којој је требало да крене на Порту или да оу року од три дана напусти Црну Гору. Ђурађ се заједно са породицом и најближим сарадницима склонио у Млетке, где стижу током децембра. Ђурађ се узалуд надао да ће уз помоћ Млечана моћи да се врати у Црну Гору. Такође, и очекивање Стефана Црнојевића, да ће након Ђурђевог одласка он постати господар Црне Горе, било је узалудно. Последњи остаци самосталности Црне Горе, нестали су без великих потреса.¹⁰⁴¹

Млечани нису успели да сачувају ни крајеве које им је султан Мехмед II признао 1481. године. Након турског заузимања Грбља 1497. године, млетачки поседи у Боки Которској и у Зетском приморју су постали веома збијени, јер је прекинута сувоземна веза између Котора и Будве. Под Турцима је Нови постао значајан трг соли, на штету Которана, али и Дубровчана. Иванов син Сениша, који је још 1485. године отишао султану, касније је, од 1513. године, управљао Црном Гором као турски човек под именом Скендербег.¹⁰⁴²

¹⁰³⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 346 (И. Божић).

¹⁰⁴⁰ Исто, 346.

¹⁰⁴¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 346-347; И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 202-203; *Историја српског народа* II, 429 (М. Благојевић – М. Спремић). Турци су одмах после Ђурђевог бекства преузели убирање харача од становништва, чиме су само наставили праксу Црнојевића, под којима је, баш као и за време Балшића, убиран посебан намет од сваке куће због исплате трибута султану, в. М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 299.

¹⁰⁴² *Историја Црне Горе*, 2/2, 346-347 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 429-430 (М. Благојевић – М. Спремић).

III Црквени и јурисдикциони проблеми

1. Барска архиепископија

Око момента утемељења Барске архиепископије у науци постоје два различита гледишта. Према првом, сматра се да је Барска архиепископија успостављена у доба дукљанских владара Михаила и Бодина, тј. у раздобљу између 1067. и 1089. године, док је према другом Барска епископија стекла статус архиепископије тек на сабору у Бару 1199. године.¹⁰⁴³ Настанак епископске катедре у Бару може се довести у везу са оснивањем теме Драч када је појачано деловање Византије у делу Јадранског мора почетком IX века. Драчка архиепископија обухватала је 15 епископија, сходно Нотацији 10, према Жану Дарузеу, чији се настанак везује за крај X века, а међу њима била је и Барска, која је самим тим сигурно постојала у X столећу.¹⁰⁴⁴

С друге стране, Дубровачка црква сматрала се наследницом древне епископије Епидаура, а била је под јурисдикцијом архиепископије са седиштем у Салони, а чијом се баштиницом и данас сматра Сплитска архиепископија. Дубровачка црква уздигнута је на ранг архиепископије пре 1000. године,¹⁰⁴⁵ а Ивана Коматина сматра да је до овога дошло и раније, односно у време између Другог сплитског сабора (928. године) и средине X века. Дубровачка архиепископија обухватала је тада Дубровник и Котор са дистриктима, као и шире залеђе, тј. српске приморске кнежевине Захумље и Травунију.¹⁰⁴⁶

Апостолска столица давала је архиепископски ранг некој цркви у случајевима када је за то постојао оправдан разлог. Када је реч о Бару, Катарина Митровић је с правом истакла да се могу уочити чак три мотива која су папу могла нагнати да последњих деценија XI века предузме такав корак. На првом месту, то су свакако политички разлози који су у вези са стварањем државе под династијом Војислављевића, која је у време врхунца њихове моћи обухватала приморске, али и континенталне српске земље, за то време важне, јер су биле изложене процесима християнизације и евангелизације, који су усмеравани из Рима, а реализовани путем епископских седишта на Јадранској обали и мисионарском делатношћу бенедиктинаца.¹⁰⁴⁷ Дакле, трајно везивање владара за Апостолску столицу, коме се додељује

¹⁰⁴³ Прво мишљење су заступали: С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 31-36; *Историја Црне Горе*, 1, 397-398 (Ј. Ковачевић); Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, 45-48; *Бар, град под Румијом*, Бар 1984, 12-13 (С. Ђирковић); Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, 154. Анализом ове теме исцрпно се бавила Катарина Митровић, која подсећа на преглед старије литературе: К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, Српска краљевства у средњем веку, ур. С. Мишић, Краљево – Београд 2017, 47-48. Друго мишљење, односно закључак да је до уздизања Барске епископије на ранг архиепископије, дошло тек 1199. године, под покровитељством Вукана Немањина, на сабору у Бару, изнела је: И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 221-228.

¹⁰⁴⁴ К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 48-49, нап. 5. Данијел Фарлати је истицао да време оснивања барске епископије није познато, али да није старија од IX века, в. D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, Venetiis 1817, 10.

¹⁰⁴⁵ К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 55-56.

¹⁰⁴⁶ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 64-68. Јованка Калић је била мишљења да је Дубровачка епископија била уздигнута на ранг архиепископије тек у XII веку, што не искључује могућност да се дубровачки епископ називао архиепископом, в. Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, 45.

¹⁰⁴⁷ К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 51. О мисионарској делатности бенедиктинаца и евангелизацији Дукље, в. К. Митровић, *Улога бенедиктинаца у евангелизацији Дукље (друга*

краљевско достојанство, а цркви архиепископски ранг, потпуно је сагласно идејама универзализма Римске цркве. Други мотив Апостолске столице јесте настојање, које је постојало и пре раскола из 1054. године, да црквена седишта у пограничним зонама чвршће веже за себе, јер су она изложена утицајима источних цркава.¹⁰⁴⁸ Трећи мотив је настојање за обновом црквених седишта, као и области из позноантичког периода, која су се гасила у време инвазија и сеоба германских, словенских и аварских племена.¹⁰⁴⁹ Провинција Преваитана, која је имала епископска седишта у Доклеји, Љешу и Скадру, била је под јурисдикцијом архиепископије Јустинијане Приме током читавог времена њеног постојања.¹⁰⁵⁰

Када је у питању привилегија антипапе Климента III из 1089. године, важно је нагласити да она представља документ око кога у науци постоје многе контроверзе. Старија наука је овај документ од 8. јануара 1089. године, намењен архиепископу барском Петру, сматрала аутентичним,¹⁰⁵¹ док га је Ивана Коматина прогласила фалсификатом.¹⁰⁵² Катарина Митровић је детаљно размотрила ово питање, указавши као прво да се ова исправа у литератури погрешно назива булом, с обзиром да се тип оваквих папских докумената појављује тек средином XIII века, тј. за време понтификата Иноћентија IV (1243-1254). Сам документ је сачуван у препису који је начинио Анђело Масарели, а везује се за средину XVI века. Папске привилегије, којима припада и овај документ, излазе из употребе током XIII века и замењене су свечаним писмима, а биле су заступљене у XI и XII веку, с тим да се повремено јављају и у другој половини XIV века.¹⁰⁵³

Климент III назива Петра диоклитијским архиепископом, а не барским, из разлога што се у ово време веровало да је Доклеа представљала митрополију древне Преваитане, иако је то заправо био Скадар. Посезање у далеку прошлост како би се градио стварни или умишљени канонски континуитет не представља ништа необично за ово доба. Барска црква се тако сматрала баштиницом старе диоклитијске дијецезе и дат јој је значај који она током друге половине VI века није имала.¹⁰⁵⁴

Из експозиције документа сазнајемо да је Бодин подржавао Петрове захтеве. Климент за дукљанског владара каже „Бодин, краљ Срба преславни“ („Bodini regis Sclauorum gloriosissimi“),¹⁰⁵⁵ наглашавајући да му је веома наклоњен. Ова наклоност је утицала на испуњење Петрове молбе, да му се додели палијум, као и право да рукополаже епископе диоклитијске провинције, што се може тумачити као евоцирање далеке прошлости, где се истичу права диоклитијских митрополита који то никада нису ни били. Овде је важно истаћи да чак иако је Григорије VII за Михаилова живота или на почетку Бодинове владавине послао палијум или да је барски епископ отишао лично у Рим по њега, ради се о истом

половина IX – XII век), Међународни научни скуп „Свети Јован Владимир кроз вјекове – историја и предање (1016-2016)“, Цетиње 2018, 131-171.

¹⁰⁴⁸ Барска епископија је током X и XI века дуже егзистирала под окриљем Драчке митрополије, в. К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 51.

¹⁰⁴⁹ Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, 40. Тежило се ка канонском континуитету, иако су политичке, социјалне и етничке прилике биле потпуно другачије, в. К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 51-52.

¹⁰⁵⁰ Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, 36.

¹⁰⁵¹ *Acta Albaniae I*, 21-22; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 34-36. Јованка Калић се о самој аутентичности документа није директно изјаснила, в. Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, 45-48. Ивица Прлендер није доводио у питање аутентичност документа, в. I. Prlender, *Rimska kurija prema rubnim prostorima Zapada na istočnojadranskoj obali tijekom XI i XII stoleća*, *Historijski zbornik* 62, 13-14.

¹⁰⁵² И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 140-144.

¹⁰⁵³ К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 66.

¹⁰⁵⁴ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, 46; К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 66-67.

¹⁰⁵⁵ *Acta Albaniae I*, 21.

човеку, па се не може говорити о претходницима Петра Барског.¹⁰⁵⁶

Када је реч о обиму архиепископије, у документу се помињу барска, по свој прилици которска, улцињска, свачка, скадарска, дривастинска и пилотска епископија и епископије које би требало да обухватају подручје Србије, Босне и Травуније. На територији Дукље су барска, улцињска, свачка, скадарска, дривастинска и пилотска епископија и нема ничег спорног у вези са њима. Помен Котора („Escatera“) изазива одређене сумње. Ивана Коматина је водећи се привилегијом Александра II, која је издата Андрији, архиепископу Барија и Канозе у мају 1063. године, закључила да је Котор пре овог датума дошао под јурисдикцију архиепископије у Барију, из разлога што је вероватно постојао сукоб између которског епископа и дубровачког архиепископа.¹⁰⁵⁷

Помен Србије, Босне и Травуније, сам по себи не указује да је исправа неаутентична, иако су оне биле под јурисдикцијом неких других црквених центара. Босна и Травунија су биле изложене претензијама дубровачких епископа, док је Србија сасвим сигурно улазила у састав Охридске архиепископије.¹⁰⁵⁸ Захумље је изостављено, што се може тумачити као одређена врста компромиса наспрам тежњи дубровачке цркве, пошто је ова област била највише изложена њој. Овоме свакако иде у прилог и чињеница да су краљ Михаило и барски епископ Петар петнаестак година раније били уплетени у црквене прилике у Дубровнику. Краљ Михаило је своју задужбину подигао у Стону.¹⁰⁵⁹ Ивана Коматина олако одбацује другачија размишљања и наводи непомињање Захумља као још један доказ где пише да исправа из 1089. г. није аутентична.¹⁰⁶⁰

Климент III доделио је Петру право ношења крста по целом краљевству Дукље.¹⁰⁶¹ Реч је о крсту који се носио током процесија, а које су обично одржаване за време великих празника. Дуго времена су рисмки епископи ово право чували само за себе, а од краја XI и почетка XII века оно је повремено било додељивано митрополитима и патријарсима древних митрополија. Када је у питању Далмација, ово право би имао само сплитски митрополит. Од времена понтификата Григорија IX (1227-1241) свим архиепископима се додељивало право ношења крста. С обзиром да је Петар Барски своју цркву представљао као баштинуцу древне диоклитијске митрополије због инсистирања на канонском континуитету, а што је свакако неутемељено у реалности VI века, нема нелогичности у овим наводима документа, пошто је овакво становиште било заступљено.¹⁰⁶²

Катарина Митровић извршила је детаљну дипломатичу анализу овог документа, из чијих резултата јасно можемо закључити да је у основи реч о аутентичној исправи, иако се може говорити о неким мањим одступањима која су типична за одлике доба током којег је документ настао, а треба узети у обзир и чињеницу да је познат на основу преписа из доста каснијег времена.¹⁰⁶³ Она указује да су околности које су пратиле настанак документа

¹⁰⁵⁶ К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 67.

¹⁰⁵⁷ К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 68. Закључак Иване Коматине нам делеује оправдано због претензија дубровачког архиепископа, које су биле честе и у каснијим раздобљима, в. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 128, 142.

¹⁰⁵⁸ К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 69; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 101-112, 144.

¹⁰⁵⁹ К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 70. На ктиторској композицији у цркви Светог арханђела Михаила у Стону је приказан владар који је заогрнут тамноцрвеним плаштом, а у рукама држи модел цркве. На глави има круну цилиндричног облика с три крста и малим штитницима иза ушију. Реч је о типу круне, који се јавља на Западу у XI и XII веку, в. С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 122.

¹⁰⁶⁰ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 140-144.

¹⁰⁶¹ „per omne regnum Diocliae“, в. *Acta Albaniae I*, 21.

¹⁰⁶² К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 70, нап. 82. Ивана Коматина и на овом месту говори о неаутентичности документа, истичући као аргумент да се право ношења крста ретко додељивало: И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 142-143.

¹⁰⁶³ К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 65-73.

итекако спорне. Григорије VII је после свега две године, након што је Михаилу обећао палијум и заставу, ушао у сукоб са Хенриком IV, током којег је немачко племство претежно стало на страну цара. Присталице Хенрика изабрале су антипапу Климента III Виберта (1084-1100). Хенрик је, након што је успоставио контролу над Немачком, кренуо ка Италији и умарширао у Рим, а Григорије VII се склонио у кастел Сант Анђело, одакле га је избавио Роберт Гвискард. Папа је потом побегао у Салерно, под заштиту Нормана, док се у Риму учврстио антипапа Климент, који је и крунисао Хенрика царском круном 1084. године, на Ускрс. Папа Григорије VII је умро 25. маја 1085. године, а за новог папу изабран је Виктор III, који је столовао на ади на Тибру. Он је екскомуницирао антипапу Климента, али то није ништа променило, јер су са Климентом оживеле старе каролиншке и отоновске идеје о Царству као покровитељу Цркве. Виктор III је умро у марту 1088. године, а за новог папу изабран је Урбан II.¹⁰⁶⁴

Климент III је у оваквој ситуацији правио савез са световним владарима. Уживао је подршку у Немачкој, Италији, Енглеској и Угарској. Интереси краља Бодина и барског епископа Петра, који су настојали да створе стабилну црквену организацију која би обухватала све земље под влашћу дукљанског краља, изузев можда Захумља, поклапали су се са интересима Климента III. Због тога су обе стране користиле аргументе који су имали за циљ да савременицима и потоњим генерацијама делују убедљиво. Данас ове претераности у аргументима, које не одговарају приликама краја XI века, истраживачима дају повод да сумњају у аутентичност привилегије из 1089. године.¹⁰⁶⁵

Против аутентичности Климентове даровнице често се наводи привилегија папе Урбана II, која је издата Илији, архиепископу Барија, исте 1089. године, у октобру. Ипак, овај аргумент је лако оборив, пошто се не ради о истом ауктору. Након смрти папе Григорија VII и Роберта Гвискарда, архиепископ Барија, Урсон, признао је антипапу Климента III, а мало пре него што је преминуо признао је Урбана II. Тада је архиепископ постао Илија, на чији је позив, укључујући и позив Рожера и Бојемонда, папа Урбан II посетио Бари, рукоположио Илију и издао му привилегију. Ова привилегија је правоснажни документ легитимног папе Урбана II, који је канонски изабран и устоличен.¹⁰⁶⁶

Може се рећи да барска архиепископија није канонски утемељена у јануару 1089. године, из разлога што привилегија антипапе Климента III, нема снагу необоривог правног акта, па је пут дефинитивног признања митрополитског ранга био дуг за барску цркву.¹⁰⁶⁷ Такође, ни црква у Дубровнику није имала јаке аргументе сходно својим тежњама на статус архиепископије, па је оваква ситуација довела у каснијим временима до рата исправама између два црквена седишта. Тако је барска црква кривотворила привилегију приписану Александру II (1067), вероватно у периоду после 1089. године, када је барском клиру било јасно да су аргументи засновани на привилегији једног антипапе тешко одбрањиви на Курији.¹⁰⁶⁸

Као важан аргумент, треба истаћи да Римска црква данас признаје званично све документе које су издале антипапе као правоснажне. Према овом гледишту за Свету столицу данас нема дилеме да је Барска архиепископија створена 1089. године, даровницом антипапе Климента III.¹⁰⁶⁹

¹⁰⁶⁴ К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 71.

¹⁰⁶⁵ Исто, 71-72.

¹⁰⁶⁶ Исто, 72.

¹⁰⁶⁷ Исто, 72.

¹⁰⁶⁸ I. Prilender, *нав. дело*, 13-14; Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, 46; К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 72-73.

¹⁰⁶⁹ К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 73. Према мишљењу Симе Ћирковића Баром је вероватно господарио већ Михаило, на шта нас упућује његов близак однос са барским епископом Петром, док се у време Бодина он сигурно налазио у саставу његове државе, в. *Бар, град под Румијом*, 13-14 (С. Ћирковић). Бар је као кастел Драча дуго био изложен јаким утицајима који су допирали из

2. Сабор у Бару 1199. године

Свега десетак година након што је барска црква добила архиепископски ранг, са историјске позорнице нестали су и краљ Бодин и антипапа Климент, а по свему судећи и архиепископ Петар Барски. Околности су биле веома неповољне, односно нису постојали услови да барска црква под покровитељством Михаилових и Бодинових наследника настави борбу за канонско признање митрополитског ранга.¹⁰⁷⁰ Одсуство снажне владарске личности која би тежила јачању црквене организације у Дукљи, створило је простор дубровачкој цркви да истиче своје претензије на епископије у суседству.¹⁰⁷¹ Током наредних деценија додатно је ојачао ромејски утицај. Јован Дука, војсковођа цара Манојла I Комнина, је до лета 1165. године освојио Далмацију до Шибеника и реке Крке, заједно са градовима Сплитом и Трогиром. Под млетачком влашћу налазили су се поседи на северу некадашње теме Далмације: Задар, Крк, Раб и Осор. Простор између Шибеника и Неретве, као и Дубровник, организовани су као дукат Далмације и Хрватске, са намесницима на челу, који су столовали у Сплиту. Тако је обновљена власт Ромеја над средњом и јужном Далмацијом потрајала до смрти цара Манојла I Комнина. У неком тренутку дукату су прикључени градови у Дукљи, међу њима Котор, али и Бар и Улцињ.¹⁰⁷² Српске земље у рашким пределима су византијском силом отцепљене и поново су постале део грчког света, па је веза са приморским областима била прекинута.¹⁰⁷³

Током XII века одвијао се жесток сукоб између барске и дубровачке цркве, с циљем да свака докаже своја права. Дубровачки архиепископ је стално савлађивао отпор потчињених епископа, посебно оних са подручја барске архиепископије. Конфронтације су биле честе између дубровачке цркве и Улциња, Дриваста, Бара, али и других места. Исход је најчешће зависио од тренутних околности, снаге и утицаја личности које су директно учествовале у овом спору. Донете одлуке су се међусобно потирале и доводиле до интервенције папа и власти. Познати документи о овом периоду више су сведочанство једног стања него што дозвољавају да се оцртају границе јурисдикционог подручја барске, односно дубровачке цркве.¹⁰⁷⁴

Барски архиепископ Гргур је током ове борбе потражио ослонац у Сплитској архиепископији. Истицо је њен примат у читавој Далмацији и позивао се на традиције старе Диоклеје што му је служило да постави темеље права своје црквене заједнице.¹⁰⁷⁵ Папа Иноћентије II је 1139. године на молбу угарског краља Беле II, назвао сплитског архиепископа јединим митрополитом целе Далмације.¹⁰⁷⁶ Барски архиепископ Гргур био је у то време, а и касније притиснут снагом и тежњама Дубровачке архиепископије, али и приликама у залеђу, због чега се и жалио на Стефана Немању, који према његовим речима

Драчке митрополије, под чијим је окриљем и створена Барска епископија, па би можда у овоме требало тражити један од разлога зашто је Бар изабран за архиепископско седиште Дукље, в. К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, 73.

¹⁰⁷⁰ О томе и јурисдикционим тежњама дубровачке цркве током XII века детаљно, в. К. Митровић, *Барска (архи)епископија у држави Бодинових наследника*, Црквене студије 16 (2019) 486-493.

¹⁰⁷¹ I. Prlender, *нав. дело*, 14; К. Митровић, *Барска (архи)епископија у држави Бодинових наследника*, 482.

¹⁰⁷² Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Византолошки институт САНУ. Посебна издања књ. 6, Београд 1957, 133-141; К. Митровић, *Барска (архи)епископија у држави Бодинових наследника*, 481-482.

¹⁰⁷³ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, 48.

¹⁰⁷⁴ Исто, 49-50.

¹⁰⁷⁵ Исто, 50.

¹⁰⁷⁶ *CD II*, 48

није одобравао повезивање барске са сплитском црквом.¹⁰⁷⁷

Управо у време Стефана Немање у оквирима српске државе нашле су се приморске области које су до тада биле потчињене барској, дубровачкој и сплитској цркви, али и оне које је својим подручјем сматрала Охридска архиепископија.¹⁰⁷⁸ Битно је истаћи да када је Зета поверена на управу Вукану, она је представљала средину која је већ одавно била верски опредељена, па су и Вуканове везе са Римском црквом проистицале из латинских традиција. Како се позивао на баштину старе Дукље и њену цркву, он је нападао Дубровачку архиепископију и водио борбу како би обновио права Барске архиепископије.¹⁰⁷⁹

Папа Иноћентије III изашао је у сусрет Вукановим настојањима и барском архиепископу Јовану је послат палиј преко Јована, капелана, и Симеона, подђаконa Свете Столице, што се види из писма овог папе од 8. јануара 1199. године, где изричито стоји да се палијум додељује архиепископу Дукље, како би позван у део наше бригае, могао без грешака да испуњава своје дужности.¹⁰⁸⁰ Дана 26. јануара папа је послао ново писмо обавештавајући своје легате да се прегледом књиге регистра папске канцеларије сазнало да се црква у Бару сматра суфраганом Дубровачке архиепископије. Како није постојала намера да се руши стање црква, забрањено је да се барском архијереју додели палијум, осим у случају ако се не покаже да је и његовим претходницима додељиван и да су имали архиепископски ранг.¹⁰⁸¹

Када су папини легати стигли код Вукана, одржан је црквени сабор, по свој прилици негде у Бару,¹⁰⁸² с тим да није јасно када се то тачно догодило, али се претпоставља да је било почетком пролећа, у марту или почетком априла.¹⁰⁸³ Знамо да су одлуке овог сабора биле сакралног карактера и да су једноставно подсећале на читав низ верских норми Римокатоличке цркве на којима се у ово време инсистирало. Једна од одлука тицала се бискупа, којима је строго забрањено да за новац додељују црквена звања, а прети им се уколико то учине свргавањем с достојанства, док ће бити кажњени и они који су се усудили да на тај начин приме чин. Онима који су прихватили свештеничке дужности заповеда се целибат, а у случају ако остану са својим женама, мораће да напусте цркву, осим ако се и њихове жене заветују на уздржавање. Било је утврђено и да епископ може рукополагати четири пута годишње, а да ће ако се буде уздржавао од додељивања чиновa, бити искључен из цркве све док папа не буде донео другачију одлуку. Предвиђено је да се десетак, односно црквени дарови деле на четири дела: један епископу, други за цркву, трећи за сиротињу и

¹⁰⁷⁷ CD II, 170; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 65, нап. 3; Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, 50, нап. 169. Гргуново писмо је настало 1183. или 1184. године, в. И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију*, Стари српски архив (2011), 183-190.

¹⁰⁷⁸ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, 50-51. Барски архиепископ Гргур се 1189. године склонио из своје дијецезе у Дубровник, а затим у Задар и више се у њу никад није вратио, в. *Acta Albaniae I*, 34-35.

¹⁰⁷⁹ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, 52. Познат је податак да је Вукан папу Иноћентија III сматрао за рођака, али се не зна по ком основу, в. *Историја Црне Горе*, 2/1, 15 (С. Ћирковић); Д. Јечменица, *Немањини другог реда*, 23-24.

¹⁰⁸⁰ „...per quos etiam palleum, plenitudinem scilicet pontificalis officii, Venerabili fratri nostro . . . Diocliensi Archiepo transmittimus, ut in partem nostro sollicitudinis evocatus sine defectu valeat officii sui debitum adimplere.“, в. Theiner, *Monumenta Slavorum I*; CD II, 311-313.

¹⁰⁸¹ „Post dies aliquos, ex quo a nostra presentia recessistis, ex relatione quorundam et inspectione libri censualis camere noster nobis innotuit, quod Antibarensis ecclesia inter suffraganeos Ragusane metropolis numeretur. Unde cum tu fili I(oannes) librum illum inspexeris, miramur, quod facta tibi copia libri premissi nobis non aperuisti expressius veritatem. Quia uero non est nostre intentionis statum ecclesiarum euertere, deuotioni vestre auctoritate presencium districtius inhiibemus, ne Antibarensi electo paleum aliquatenus concedatis, nisi vobis constiterit eius predecessores fuisse palleis decoratos et dignitatem metropolitica habuisse.“, в. CD II, 313-314.

¹⁰⁸² Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, 52; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 223-224, нап. 821.

¹⁰⁸³ С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 84; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 224.

четврти за свештенике. У случају да свештеник ода исповест, што никако није смело да се деси, требало је да изгуби сваки положај, а најоштрије се осуђује и због тешких преступа, тј. ако почини убиство, прељубу, кривоклетство. Свештенику може да суди једино црквено лице. Такође, забрањује се да се узимају сродници до седмог степена сродства. Црквена лица морају да се брију и да носе тонзуру. Свештеник не сме да прими црквена добра од стране лаика и службовање у цркви, док је екскомуникација предвиђена за све оне који који су отели црквена имања, за оне који римокатолике држе у ропству, али и за оне који узму новац за њих и непуште их на слободу. Изопштење се предвиђало и за оне који су отерали своје жене, као и у случају оних који то буду учинили. Свештеник није могао бити син презвитера, као и неко ко није потицао из законитог брака, а онај који је могао постати свештеник, то није могао пре одређеног старосног доба, односно пре тридесет година.¹⁰⁸⁴ Као потписници саборских одредби наводе се, папски легати, архиепископ дукљански и барски Јован, архипрезвитер Арбана и епископи Скадра, Пилота, Дриваста, Свача, Улциња и Сарда.¹⁰⁸⁵ Из овога се види да је архиепископу барском додељен палиј, пошто је пре тога очито потврђено да је барска црква имала архиепископски ранг.¹⁰⁸⁶

Барски архиепископ Јован послао је папи извештај о томе шта се збило на сабору, а према његовим речима папски легати су уредили све како им је било и наложено. Архиепископ Јован се том приликом захвалио за част палија и најавио да ће упутити посланике који ће још једном у потпуности изразити његову оданост.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁴ Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 7-8; *CD II*, 335-338; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 85; *Историја Црне Горе*, 2/1, 15-18 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 224-225.

¹⁰⁸⁵ Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 8; *CD II*, 337-338.

¹⁰⁸⁶ Према мишљењу Иване Коматине папски легати су били изложени јаком политичком притиску краља Вукана, његове властеле и локалних епископа и да има основа помислити како су они спровели истрагу о правима барске цркве, коју им је папа наложио, с тим да су том приликом били обманути фалсификованим повељама које им је барска страна предочила, в. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 225. Изнето мишљење остаје као претпоставка и не може се чврсто доказати. Додуше, Ивана Коматина као доказ помиње боравак дривастанског епископа Јована у Дубровнику 14. априла 1199. године, који је том приликом признао права дубровачког архиепископа. Он се, према њеном мишљењу није сложио са саборским одлукама јер је сумњао да су засноване на фалсификатима, а у Дубровнику је, што заиста стоји у документу, „својим очима видео аутентичне привилегије римске апостолске цркве које су потврђене“, па се заклео на верност дубровачком архиепископу, в. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 225-226. Текс акта је објављен у: *CD II*, 315. На овом месту треба узети у обзир да је дривастански епископ Јован заклетву верности дубровачком архиепископу у овој форми положио под неком врстом притиска или можда из интереса, али и из неког нама потпуно непознатог разлога, јер како сама Ивана Коматина новоди он се не помиње у завршном акту о саборским одлукама, у којима је као дривастански епископ забележен Петар, в. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 226. Упитно је да ли је Јован смењен због свог одласка у Дубровник и признавања Дубровачке архиепископије или из неког другог разлога који је довео до тога да се на његовом месту нађе Петар.

¹⁰⁸⁷ Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 7; *CD II*, 334-335. Ивана Коматина истиче да ово писмо сведочи како је папска столица признала посредством легата епископу Јовану архиепископски ранг, в. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 227, нап. 830. Из садржаја писма овако нешто се не може закључити, в. Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 7; *CD II*, 334-335.

3. Врхунац сукоба Барске и Дубровачке архиепископије и разрешење спора

Након пада Цариграда 1204. године искристалисала се граница јурисдикције између папе у Риму и патријарха у Цариграду. Линија ове границе ишла је преко државе Немањића у којој су се преламали западни и источни црквени обреди. Римокатоличанство је било присутно у приморским градовима, док се у Рашкој и областима у унутрашњости усталио дух источно – православне цркве. Као што је познато, Стефан Немања је у Дукљи првобитно крштен од стране латинских свештеника, а потом је по доласку у Рашку крштен по други пут, али у источно – православном обреду. Србија је почетком XIII века водила успешну спољну политику у домену црквених питања. С једне стране је неговала и чувала обичаје источне цркве, а с друге, сарађивала с папом. Захваљујући оваквој политичкој делатности Србија је 1219. године добила аутокефалну архиепископију и свог првог архиепископа Саву Немањића. Од тада је тежња за ширењем православног подручја посебно изражена. Српска црква имала је сопствену организацију која је предвиђала поделу на епископије. Једна од њих била је и Зетска православна епископија за чије је седиште одређена бенедиктинска опатија св. Михаила,¹⁰⁸⁸ а о којој ће у наставку овог рада бити још речи.

Након 1204. године Млетачка република добила је Далмацију, а Дубровник је потпао под њену власт 1205. године, па су дубровачки архиепископи од тада постављани под утицајем из Млетака, што им је дало снажан ослонац. Ова околност веома је важно утицала на рад дубровачке архиепископије, чије су претензије биле усмерене на рачун барске архиепископије.¹⁰⁸⁹ Тако је дубровачки архиепископ Леонард, по казивању познијег дубровачког хроничара Јунија Растића, 1214. године кренуо ка Бару са намером да укине Барску архиепископију. Становници у Бару су га каменовали, због чега је био приморан да се повуче. На Латеранском сабору 1215. године дубровачки архиепископ се жалио због тога што је папа Иноћентије III, без да је саслушао разлоге цркве у Дубровнику доделио палиј барском архиепископу. Међутим, то није довело ни до каквог резултата.¹⁰⁹⁰

Нови папа Хонорије III (1216-1227) послао је писмо свим архиепископима широм тадашњег римокатоличког света, па и барском архиепископу, што је још једном потврдило легитимитет Барске архиепископије.¹⁰⁹¹ Ипак, Дубровачани су и даље покушавали да нешто преокрену у своју корист. Одмах на почетку свог понтификата папа Гргур IX (1227-1241) је 24. јула 1227. године издао булу којом се архиепископу дубровачком Арингерију потврђују јурисдикциона права над земљама Захумљем, Србијом, Травунијом, али и градовима Котором, тј. Росама, Будвом, Баром, Улцињем, Скадром, Дривастом и Пилатом. Како нови папа није признавао Барску архиепископију поново је отворен спор који се наставио током наредних деценија.¹⁰⁹² Наравно да се у овом случају радило о уобичајеној сагласности која се давала за читав низ раније утврђених одлука, с тим да је реч била о фалсификатима. Исти дубровачки архиепископ се после неколико година жалио да епископи Свача, Дриваста, Скадра и Пилота не показују своју потчињеност, па је папа препустио трогирском епископу и једном трогирском канонику да испитају ствар, с тим да није познато шта се том приликом

¹⁰⁸⁸ *Историја Црне Горе*, 2/1, 18-19 (С. Ћирковић).

¹⁰⁸⁹ С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићкој држави*, 91-92; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 300-301.

¹⁰⁹⁰ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 76; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићкој држави*, 92, 94; *Историја Црне Горе*, 2/1, 21 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 302, 304.

¹⁰⁹¹ *Acta Albaniae I*, 45; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићкој држави*, 94; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 304-305.

¹⁰⁹² *CD III*, 274-275; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 306.

постигло.¹⁰⁹³ Када је постављен нови дубровачки архиепископ Јован, папа Гргур IX је 26. марта 1238. године издао повељу којом му је потврдио јурисдикциона права над раније поменути дијецезама.¹⁰⁹⁴

Читава атмосфера добија озбиљан карактер 22. априла 1242. године када је улцињски епископ Марко, заједно са својим каноникима, ђаконима Теодором и Андрејом, подђаконом Грубом и племићима из Улциња, Беришом и Петром Гојиславићем стигао у Дубровник. Тада је епископ Марко заједно са присутним ђаконима и подђаконом обећао покорност своје цркве Дубровачкој архиепископији, а истовремено су утврђени пријатељски односи између Дубровника и Улциња.¹⁰⁹⁵ После неколико месеци, 10. августа 1242. године Улцињани су начинили још један уговор са Дубровчанима и поново дали изјаву верности Дубровачкој архиепископији.¹⁰⁹⁶ Мотиви за овакав поступак Улцињана нису познати. Као најчешћи разлог спомиње се привилегован статус који се уживао од стране дубровачке цркве. Међутим, постоје и другачија размишљања. Према неким од њих, реч је о некаквој нетрпеливости између Бара и Улциња, али ми опет не знамо чиме би она била изазвана. Одговорити на питање зашто и прецизно утврдити мотиве Улцињана готово је немогуће. Углавном, Барска архиепископија нашла се у тешком положају након одметања једне од својих епископија.¹⁰⁹⁷

Раздор између римокатоличких црквених организација је своју кулминацију доживео средином XIII века. Често се дешавало да Дубровачка архиепископија истиче своје право за успостављањем црквене власти над Баром у оним тренуцима када је барска столица била упражњена. Папа је у целој ситуацији имао улогу арбитра и требало је да одреди којој страни заиста припадају јурисдикциона права. Српски краљ Урош је подржавао Барску архиепископију, бранећи тиме Приморје које је било у његовој власти.¹⁰⁹⁸

Дубровачка црква почела је са директном агитацијом против Барске архиепископије 22. марта 1247. године, када се изасланство архиепископа Јована појавило у Бару, са изјавама да је барски каптол дужан да се потчињава Дубровачкој архиепископији. Изасланици су се позивали на папски ауторитет, одређујући да црква у Бару поступи по њиховој вољи до 15. августа исте године, тј. до празника Успења Пресвете Богородице.¹⁰⁹⁹ На овакав чин, по свему судећи, дубровачка архиепископија се одлучила јер се чуло за смрт барског архиепископа.¹¹⁰⁰

Ново дубровачко посланство боравило је у Бару 11. и 12. маја 1247. године, а по свом доласку је обавестило барски каптол да жели састанак са њима. Дубровачке посланике примио је барски кнез, који је дао реч да ће окупити грађане и представнике клера да саслушају поруке из Дубровника. Међутим, даљи ток дешавања није био најпријатнији. Барски архиђакон и каптол саме архиепископије заузели су крајње непријатељски став.

¹⁰⁹³ *Историја Црне Горе*, 2/1, 21-22 (С. Ћирковић). Трогирски епископ и каноник, потчињени сплитском архиепископу, вероватно су изабрани због објективности у случају овог спора, в. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 307.

¹⁰⁹⁴ *CD IV*, 274-275; *Историја Црне Горе*, 2/1, 22 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 308.

¹⁰⁹⁵ *CD IV*, 149-151; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 107-108; Како се ради о два акта, битно је нагласити да су представници световних власти, улцињски кнез Мирослав и дукљански кнез Ђорђе у оба случаја сагласни са намером улцињске цркве. Ђорђе се налазио иза читавог овог подухвата, без чије политичке подршке тако нешто не би ни било могуће, в. Д. Јечменица, *Немањини другог реда*, 47.

¹⁰⁹⁶ *CD IV*, 155-157.

¹⁰⁹⁷ *Историја Црне Горе*, 2/1, 22 (С. Ћирковић).

¹⁰⁹⁸ Исто, 20-21.

¹⁰⁹⁹ С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 117-118; У овом акту отворено се захтева да се барска црква потчини дубровачкој, али нема потврде да је иза овога стајала папска воља, в. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 311.

¹¹⁰⁰ С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 117; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 311.

Наиме, архиђакон је дубровачком ђакону Марину обећао да ће по завршетку мисе доћи заједно са каптолом код градског кнеза у Бару, на кога га је пре самог обећања упутио. Када је миса већ била окончана, барски кнез Иван је послао по архиђакона, али се овај изговарао да не може доћи, пошто руча. Барски кнез је упутио и други позив, али се архиђакон поново изговарао, овог пута ручали су каноници. Окупљени грађани су тада одлучили да се разиђу. Састали су се поново када је ручак био готов. Архиђакону је упућен још један позив, по трећи пут. Он је одговорио да неће доћи, да нема намеру да прими дубровачке посланике и да чује шта имају да кажу, већ жели да остане при ономе што је договорено и записано од стране претходних посланика. Ранијих преговора је свакако било, али о њима нема сачуваних података. На крају, архиђакон није ни желео да сачека четврти позив, рекао је шта је имао и отишао у лов.¹¹⁰¹

Посланици из Дубровника одлучили су да прочитају садржину писма пред окупљеним грађанима, без обзира на то што црквени великодостојници нису присуствовали. Ипак, и овај њихов покушај праћен је проблемима. Ретки представници клера на овом скупу и неки световњаци упутили су непожељним посланицима грдње и претње. Познато је да су неки световњаци викали: „Шта је папа?! Господар наш краљ Урош је нама папа“. Оваква непријатност била је јача од воље упорних посланика, због чега су они решили да се повуку. Барски кнез Јован доделио им је пратњу до мора како би их сачувао од евентуалних несрећа.¹¹⁰² На основу свега поменутог јасно се може закључити да су представници Барске архиепископије, клер и грађани, током целог спора веровали да имају ослонац код краља Уроша.¹¹⁰³

Из извештаја који је након одласка из Бара саставио ђакон Матеј сазнаје се доста поменутих детаља, али нигде није наведено шта су садржала писма које је он требало да пренесе барском каптолу. У још једном акту који је настао месеца маја 1247. године стоји изјава коју је ђакон Матеј требало да прочита барском каптолу, према којој је дубровачка црква окарактерисана као митрополија и учитељица барске цркве, а у случају да желе да приступе избору новог црквеног старешине у Бару, опомињу се да су за то дужни да се обрате дубровачкој цркви.¹¹⁰⁴

Дубровачки архиепископ није имао намеру да се преда, већ је покренуо формалну парницу код папске столице. Папа Иноћентије IV поручивао је Дубровчанима 28. августа 1248. године да са барском црквом постигну мир и истинску слогу.¹¹⁰⁵ Крајем исте године именован је од стране папе за новог барског архиепископа, Јован де Плано Карпини, иначе фрањевац, чиме је директно задат ударац тежњама дубровачке цркве.¹¹⁰⁶ Припадници нових просјачких редова често су упућивани у она подручја у којима су постојале велике несугласице у погледу црквених питања. Била је то уобичајена папска политика овог времена.¹¹⁰⁷ Јован де Плано Карпини је пре доласка у Бар свратио до Дубровника и у њему склопио споразум који је предвиђао да ће се два архиепископа или њихови изасланици

¹¹⁰¹ CD IV, 317-318; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 119-121; *Историја Црне Горе*, 2/1, 22-23 (С. Ћирковић).

¹¹⁰² CD IV, 318-319; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 121; *Историја Црне Горе*, 2/1, 23 (С. Ћирковић); Ћ. Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањина I*, стр. 167, нап. 264; И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 148-149.

¹¹⁰³ С. Станојевић, *Краљ Урош*, Годишњица Николе Чупића 44 (1935), 124-125. *Историја Црне Горе*, 2/1, 23 (С. Ћирковић).

¹¹⁰⁴ CD IV, 319; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 313.

¹¹⁰⁵ CD IV, 361; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 125; *Историја Црне Горе*, 2/1, 23 (С. Ћирковић).

¹¹⁰⁶ CD IV, 420; Јован де Плано Карпини је добио предност од папе у односу на жељу Барана да то буде један други Јован, који је био из реда Доминиканаца, в. С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 125-127; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 314.

¹¹⁰⁷ *Историја Црне Горе*, 2/1, 23 (С. Ћирковић).

састати у Котору или цркви Светог Михаила на Превлаци, тамо где више буде одговарало дубровачком архиепископу, и где ће прочитати и потврдити акте значајне за саму парницу. Требало је да након тога, после четири месеца, оду код папе или пошаљу своје прокураторе, а Јован де Плано Карпини се обавезао да ће црквеним казнама приморати градску општину и каптол у случају да се успротиве његовом састанку са дубровачким архиепископом. Исто тако, барски архиепископ се обавезао да интердиктом или екскомуникацијом не угрожава улцињског епископа, укључујући и његов каптол, што значи да су они још увек били под влашћу дубровачке цркве. На крају је и предвиђено да ће свака страна задржати своја права и да су ослобођени заклетви у случају ако дубровачки архиепископ не буде сагласан са датим предлогом.¹¹⁰⁸

Барски архиепископ био је суочен и са низом потешкоћа у цркви којом је управљао. Знамо да је одржао покрајински црквени сабор, највероватније крајем 1249. године, због престапа који су се десили у Барској архиепископији. Повод за сазивање сабора и закључци који су том приликом донети познати су из три писма папе Иноћентија IV, која је 22. априла 1250. године упутио барском архиепископу и неким његовим суфраганима. Једно од питања било је у вези са лошим обичајем да када би архиепископ у Бару преминуо грађани су имали потребу да разграбе његову покретну имовину, док је у другим градовима ове архиепископије постојао примерен обичај да се имовина сачува и преда својим катедрима. Тим поводом одлучено је да се мора изабрати викар, који ће бити задужен да брине о покојниковим покретностима све док се не изабере нови архиепископ. За оне који би и даље крали следила је казна у виду анатеме. Папа је ове одредбе потврдио једним од поменутих писама.¹¹⁰⁹ Из другог се сазнаје да папа на молбу барског архиепископа опомиње епископе Улциња и Свача како би се постарали да пронађу добра која су на незаконит начин отуђена од барске цркве. Барски архиепископ обавестио је папу и о томе да се у провинцији дешава насиље, због чега је папа дозволио и обавезао Јована де Плано Карпинија да за такве поступке предвиди казне, изузев у ситуацијама када су преступи толико озбиљни, где њихови починиоци морају ићи пред папску курију.¹¹¹⁰ У време овог сабора дошло је до повратка улцињског епископа под власт Барске архиепископије.¹¹¹¹

Дубровачки архиепископ је у наредним годинама поново формално тужио барску цркву. Сметало му је то што се барски каптол након избора епископа није обратио за сагласност њему, већ директно папи. За озбиљнији преступ сматрао је то што су суфрагани дубровачке цркве потпали под власт барског архиепископа. Године 1250, месеца маја, папа Иноћентије IV је позвао Јована де Плано Карпинија и његове суфрагане на суд, пред којим ће иступити у року од осам месеци. Папа је и у ово време ословљавао поглавара барске цркве титулом архиепископа, што је веома сметало дубровачком архиепископу, који се надао да овакво папино обраћање касније неће утицати на исход парнице.¹¹¹²

Током периода који је претходио доласку пред папу и једна и друга страна су настојале да се припреме за парицу. На основу сачуваних докумената познато је да се дубровачка црква темељно спремала. Читава општина и дубровачки каптол овластили су

¹¹⁰⁸ CD IV, 378-380; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 128-129; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 314-315. Када је Јован де Плано Карпини већ дубоко ушао у расправу са Дубровчанима, они су га једном приликом заробили, након чега је он бацио проклетство на њих. Читав случај касније се нашао пред папском куријом, в. *Историја Црне Горе*, 2/1, 24 (С. Ћирковић).

¹¹⁰⁹ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, 38; *Acta Albaniae I*, 59; *Историја Црне Горе*, 2/1, 24 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 316.

¹¹¹⁰ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, 38; *Acta Albaniae I*, 59; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 316.

¹¹¹¹ *Историја Црне Горе*, 2/1, 24 (С. Ћирковић).

¹¹¹² CD IV, 419-420; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 133-135; *Историја Црне Горе*, 2/1, 24 (С. Ћирковић).

дубровачког архиепископа Јована, као и презвитере Петрану де Марка и Сабина де Феличеа, који су били предвиђени да буду дубровачки заступници пред папом, да узајме новца у оној мери колико им треба за трошкове одласка, боравка и повратка у Дубровник са папске курије.¹¹¹³ Потом је било потребно прибавити доказе којим ће дубровачка црква моћи да се користи у овом спору, а из једног акта од 11. октобра 1251. године знамо да су побројане бројне привилегије и друга акта: привилегија папе Бенедикта VIII, Гргура VII, Паскала II, Иноћентија II, Анастасија IV, Хадријана IV, Александра III, Урбана III, Климента III, Гргура IX, две привилегије папе Каликста II, егземплар привилегије папе Захарије, акт улцињског епископа Павла, акт о посвећењу босанског епископа Братислава, акт епископа улцињског Марка, као и друга документа папе Александра III. Дубровачки архиепископ је тврдио да код себе има и другу привилегију папе Гргура IX.¹¹¹⁴

Сукобљени архиепископи суочили су се са папом тек почетком 1252. године, у Перуђи, а из сачуваног писма дубровачког архиепископа своме граду може се видети којим су се аргументима стране користиле у овом спору. Дубровачки архиепископ Јован је причао да су под влашћу дубровачке црквене области три државе: Захумље, Србија, односно Босна, и Травунија. Говорио је да се Захумље простире до Сплитске, Србија до Калочке и Травунија до Драчке архиепископије. Дакле, јасно је да на овако подељеном простору није било места за Барску архиепископију. По његовом мишљењу, она је била укључена у подручје требињске државе. Када је у питању Дукља или Далмација, спомињу се само градови, као што су: Бар, Улцињ, Будва, Котор, Скадар, Свач, Дриваст и област Пилот. С друге стране, барски надбискуп је причао да су у најстарија времена на простору Далмације постојале само две архиепископије: Салона и Доклеа. Тврдио је да се сада на месту Салоне нашао Сплит, док је уместо Доклее главну улогу преузео Бар. Сходно реченом, дубровачки архиепископ је био подређен сплитском архиепископу, па самим тим његова јурисдикција није ишла даље од оних брда која окружују град.¹¹¹⁵

Иноћентије IV се 19. марта обратио анконском епископу и означио га као свог будућег представника у спору између дубровачког архиепископа с једне стране и барског архиепископа, будванског, улцињског, дривастанског, скадарског, свачког, и пилотског епископа с друге стране. Требало је да саслуша сведоке у периоду од шест месеци, после чега ће у року од два месеца парничне стране доћи пред папу како би чуле коначну одлуку.¹¹¹⁶

Акт који је папа издао 19. марта, а према коме је Јован Анконски требало да поново претресе аргументе Дубровачке и Барске архиепископије, послат је обема странама 22. априла 1252. године. Упућена су два примерка истог акта, али са једном важном разликом. У сачуваном примерку је уочљиво да је другачији од оног првобитног, од 19. марта, јер се за барског прелата не каже да је архиепископ, већ епископ, а свакако је тај примерак био намењен дубровачкој страни.¹¹¹⁷ Постојао је, разуме се и други примерак који је био намењен барској цркви, а у коме је барски поглавар и назван архиепископом, јер је дубровачки изасланик на курији, Леонард, 1. маја, тражио да се објави да садржај писама не предодређује решење спора.¹¹¹⁸

Дана 29. априла 1252. године у Перуђу су дошли барски архиепископ Јован де Плано Карпини, и Леонард де Тервизо, изасланик дубровачког архиепископа. Пред Јованом

¹¹¹³ CD IV, 457-458; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 319.

¹¹¹⁴ CD IV, 460-461; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 138; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 319-320.

¹¹¹⁵ CD IV, 481-483; *Историја Црне Горе*, 2/1, 24-25 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 321.

¹¹¹⁶ CD IV, 487; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 322.

¹¹¹⁷ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, 40; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 322.

¹¹¹⁸ CD IV, 493-494; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 322-323.

Анконским потврдили су да су добили писма од 22. априла, тј. да су упознати са тим да је он заступник папе у спору између две цркве. Епископ Анконе је потом у палати Св. Флоренција поверио Козми, који је био капелан и нотар, да прихвати сведоке у Дубровнику које изабере саме стране, а које је обавезао да их тамо доведу до јуна исте године. Такође, истог дана је Јован Анконски одредио представницима барске и дубровачке цркве да се припреме и три дана пре јануарских календи појаве пред папом како би чули његову пресуду у парници.¹¹¹⁹

У време када је требало да се две стране појаве пред Козмом, изаслаником Јована Анконског, прочула се вест да српски краљ Урош I спрема напад на Дубровник, због чега је дубровачки сенат позивао Дубровчане у Апулији, Романији и другим земљама да се врате у Дубровник, како би бранили град, или ће у супротном платити казну.¹¹²⁰ Напад краља Уроша се тада није догодио, а јасно је да је он штитио права својих поданика Барана, па је стога у овом спору несумњиво подржавао Барску архиепископију.¹¹²¹

Јован де Плано Карпини је 22. јуна 1252. године одредио ђакон Станихну за свог изасланика, који се у Дубровнику појавио 6. јула 1252. године, са закашњењем у односу на оно што је већ било установљено. Тада је предао писмо Козми којим је потврдио да је изасланик барског архиепископа.¹¹²² Сутрадан је дубровачка општина потврдила сигурност барским изасланицима који су стигли у Дубровник због парнице.¹¹²³

Сама парница требало је да се одвија тако што би изасланик барског архиепископа изашао у Дубровнику пред изасланика анконског епископа, Козму, и саслушао шта представници дубровачке стране имају да кажу у вези са спором, након чега би изасланик дубровачког архиепископа изашао пред Козму у Бару и чуо барске сведоке. С обзиром да се Станихна појавио у Дубровнику и саслушао дубровачке сведоке, Козма је 29. јула 1252. године у Дубровнику издао акт којим је одредио дубровачком архиепископу да дође у Бар 24. августа лично или да пошаље изасланике. Козма је овом приликом одредио и Станихну да се побрине да барски архиепископ у своје име, али и у име кнеза, барске општине, рашког краља и његовог брата Владислава, обезбеди сигурност дубровачком архиепископу или његовом изасланику. Уколико ово не буде обезбеђено, неће бити признате дате изјаве барских изасланика.¹¹²⁴

Ипак, дубровачки изасланици се нису појавили у Бару. Нови изасланик дубровачког архиепископа, Бланко, је у свом акту од 12. августа 1252. године забележио разлог. Жалио се Козми како он не може отићи у Бар да саслуша сведоке, јер од краља Рашке и његовог брата Владислава, као и других који држе световну власт, не може добити пуну и задовољавајућу безбедност. Српски краљ је претио да ће ухапсити дубровачког архиепископа уколико му падне у руке, на срамоту папе, као и римске цркве, јер он тврди како папа и римска црква немају никакву власт у његовом краљевству, јер он има у својој држави папу коме служи као врховном понтифексу, а има и епископе, Словене и Латине, који му одају почасти и слушају га као врховног пастира на срамоту и штету Бога и цркве. Такође, познато је, каже се даље,

¹¹¹⁹ CD IV, 492-493; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 142-143. Овим је предвиђено да се две стране прво састану у Дубровнику, а потом 30. децембра 1252. године, што је у складу са временом које је папа одредио у свом акту од 19. марта 1252. године. Шест месеци да Јован Анконски испита обе стране и још два месеца да се појаве пред папом, односно укупно осам месеци, в. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 323, нап. 1197.

¹¹²⁰ CD IV, 499-500; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 143-144; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 324; Исти, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 161.

¹¹²¹ И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 161.

¹¹²² CD IV, 500-501; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 144-145; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 324.

¹¹²³ CD IV, 501-502.

¹¹²⁴ CD IV, 503-504; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 145; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 324-325.

да је краљ Урош нанео многа зла Дубровчанима опседајући град, наредио је да се убију неки Дубровчани под Баром, а неки ране, док се трећима претило смрћу. Посланици који су носили папина писма са позивима барском архиепископу и другим епископима су ухапшени и мучени глађу и жеђу, а краљев брат Владислав је употребио против папе ружне речи називајући га псом са свим појединим кардиналима. На крају, Бланко истиче да због свега протестује пред Богом и свима и подвлачи да и даље треба да се уважавају права дубровачке цркве.¹¹²⁵

Краљ Урош је заиста напао Дубровник, највероватније током јула 1252. године, али је 13. августа исте године склопио мир са Дубровчанима и том приликом им потврдио слободу трговине, тражећи за себе редовну исплату „дохотка господског“, а одређује и све могуће ситуације између дубровачких трговаца и српске државе.¹¹²⁶ Дакле, дан након Бланковог писма уговор је био потписан, а с обзиром да су преговори о миру сасвим извесно почели раније, Бланко је вероватно нешто о томе сазнао пре него што је саставио свој извештај, па се због тога његов исказ доводи у сумњу и стиче се утисак да су Дубровчани по сваку цену намеравали да избегну саслушавање барских сведока и аргумената њима супротстављене Барске архиепископије.¹¹²⁷

У децембру 1252. године, како је било предвиђено, обе стране појавиле су се пред папом у Перуђи. Прокуратор, чије нам име није познато, дубровачког архиепископа, истицао је у својим аргументима сукобе између српског краља и Дубровника.¹¹²⁸ Са барске стране, која је требало да одговори на дубровачке аргументе, такође је била присутна неколицина неименованих изасланика барске цркве.¹¹²⁹ Постојао је читав низ врло сумњивих доказа на које су се позивали Дубровчани. Наводно је папа Захарија у VIII веку поставио Андрију за архиепископа Питауританске цркве, коме је том приликом дата власт над „Краљевством Захумља, Краљевством Србије, Краљевством Травуније, градом Котором или Росама, Будвом, Баром, Улцињем, Скадром, Дривастом, и Пулатом са њиховим црквама и парохијама.“ Повељу која је постојала однео је рашки краљ приликом освајања Дубровника, па се као што смо рекли, на парници помињу сукоби Дубровника са српским краљевима. Помињу се и тројица последњих дубровачких архиепископа, Леонард, Арингерије и Јован, а потом и како је архиепископска столица дубровачке цркве била упражњена.¹¹³⁰

Осврт је направљен и на на улцињског епископа Павла, који се 1189. године заклео на верност дубровачкој цркви, дривастанског епископа Јована, који је заклетву положио 1199. године, али и на каснијег улцињског епископа Марка, који је заклетву дао 1242. године, у цркви Свете Марије у Дубровнику.¹¹³¹ Поновљено је и како је дубровачки архиепископ Леонард покушао да на Четвртом латеранском сабору 1215. године укаже папи Иноћентију III да је учињена неправда дубровачкој цркви тиме што је послат палиј барском архиепископу 1199. године, а да је папа одговорио како ће учинити правду по том питању. Није заборављено ни то да је папа Александар III потврдио одлуку дубровачког архиепископа Трибуна да се екскомуницирају барски и улцињски епископ због њихове

¹¹²⁵ CD IV, 506-507; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањинској држави*, 146-147; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 325-326.

¹¹²⁶ *Зборник*, 187-188; И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 162-163.

¹¹²⁷ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 326; Исти, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 163-164.

¹¹²⁸ CD IV, 591. Ивана Коматина с правом скреће пажњу да је овај део записника Т. Смичиклас погрешно датирао под датумом: 3. фебруар 1255. године, в. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 327, нап. 1207.

¹¹²⁹ *Acta Albaniae I*, 64-65. На овом месту, део записника који су објавили Л. Талоци, К. Жиречек и М. Шуфлај, поново је погрешно датиран између марта и маја 1252. године, в. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 327-328, нап. 1207.

¹¹³⁰ CD IV, 591; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 328.

¹¹³¹ *Acta Albaniae I*, 64; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 329.

непослушности.¹¹³²

Представници барске цркве имали су доста краће излагање. Нису уопште желели да се расправља о „Краљевству Захумља, Краљевству Србије, Краљевству Травуније, као и градовима Котору, тј. Росама, Будви, Улцињу, Скадру, Дривасту и Пулату са њиховим црквама и пароксијама“. Када је у питању град Бар, Дубровчани нису успели доказати како је он имао место у њиховим привилегијама, а потом Барани саопштавају да и у случају да је дубровачка црква имала привилегије, она није имала јурисдикцију у Бару, односно није имала стварну власт.¹¹³³

Папа Иноћентије IV је након завршетка парнице изабрао фрањевца, Готфрида, за будућег барског архиепископа. Због тога је дубровачки архиепископ Јован протестовао 21. марта 1253. године пред кардиналом Отобоном, папиним изаслаником, у Перуђи.¹¹³⁴ Оваква папина одлука заправо говори да је Барска архиепископија однела победу у спору са Дубровачком архиепископијом.

Дана 12. априла 1253. године, папа Иноћентије IV је у Перуђи посветио Готфрида за барског архиепископа и упутио писмо суфраганима барске цркве.¹¹³⁵ Иако је вишедеценијски спор између дубровачке и барске цркве био завршен, Дубровчани су имали наду да ће се нешто променити због савеза који су склопили 15. јуна 1253. године са бугарским царем Михаилом Асеном, а који је био усмерен против краља Уроша. Дубровник се обавезао да неће пружити уточиште краљу Урошу и да ће градове у Приморју предати управо свом савезнику, цару Михаилу Асену. Једни другима су гарантовали личну и имовинску везбедност, као и слободу трговине у Добровнику и Бугарској. У српској земљи ће ако краљ Урош буде поражен важити закони од пре петнаест година, где се под овим наравно мисли на време краља Владислава. У погледу јурисдикције, Дубровачкој архиепископији би била призната духовна власт у складу са њеним старим правима.¹¹³⁶

Хумски жупан Радослав, син хумског великог кнеза Андрије, унук кнеза Мирослава, придружио се овом савезу 1254. године,¹¹³⁷ пошто је 22. маја склопио уговор према коме се обавезују обе стране на мир и пријатељство, а гарантује се и слобода трговине и праведно суђење.¹¹³⁸ Међутим, бугарски продор у Србију 1254. године био је неуспешан,¹¹³⁹ па је за дубровачку цркву ово значило да ни уз помоћ силе не може вратити стара права својој архиепископији. После Готфридове смрти 1254. године, папа Александар IV (1254-1261) потврдио је новог барског архиепископа Лаврентија у септембру 1255. године.¹¹⁴⁰ Дубровачки изасланик Бланко се у фебруару 1255. године обратио кардиналу Отобону како би му дозволио да напусти Напуљ, у коме је папа боравио у то време, увиђајући да по питању спора између две завађене цркве више ништа не може да се уради. Папска курија је његову молбу љубазно одобрила.¹¹⁴¹ Напуштање Италије од стране изасланика Бланка и његов повратак у Дубровник може се тумачити на тај начин да су и сами Дубровчани признали исход спора, односно победу барске цркве.¹¹⁴²

¹¹³² *Acta Albaniae* I, 64.

¹¹³³ Исто, 65.

¹¹³⁴ *CD IV*, 524; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 332. Јован де Плано Карпини је преминуо још 1. августа 1252. године, в. С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањихкој држави*, 147; *Историја Црне Горе*, 2/1, 26 (С. Ћирковић).

¹¹³⁵ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, 41-42.

¹¹³⁶ *Зборник*, 199-202; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 332-333; Исти, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 168.

¹¹³⁷ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 53.

¹¹³⁸ *Зборник*, 205-206.

¹¹³⁹ *Историја српског народа I*, 348 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 168.

¹¹⁴⁰ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, 44; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 333.

¹¹⁴¹ *CD IV*, 590; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 333-334.

¹¹⁴² И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 334.

Краљ Урош је током ове последње етапе спора између две цркве имао важну улогу. Дубровчани су позивали у помоћ бугарског цара, што указује да су у краљу Урошу, али и његовом брату Владиславу видели главне кривце што нису успели да остваре своје тежње за јурисдикцијом.¹¹⁴³ Краљ Урош је преко Барске архиепископије тежио да контролише Латине у својој земљи, а сузбијање дубровачких претензија свакако му је било у интересу.

¹¹⁴³ И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, 168.

4. Зетска епископија/митрополија Српске цркве

Добро је познато да је у најстаријој епископској notiцији Српске цркве, зетски епископ наведен на првом месту, чак и пре рашког епископа, који је све до оснивања аутокефалне Српске архиепископије играо веома важну улогу у црквеним приликама српских земаља у залеђу. Зетска епископија је и касније уживала углед првопрестолне епархије.¹¹⁴⁴ Када је у питању поменута notiција Српске цркве, треба истаћи да она представља одломак из изгубљене повеље, а сачувана је у позном препису из 1453. године, односно Крушедолском препису *Синтагме Матије Властара*.¹¹⁴⁵ Марија Јанковић је била мишљења да је ова notiција настала 1220. године.¹¹⁴⁶ Јованка Калић је сматрала да настанак документа треба тражити у годинама 1220-1227,¹¹⁴⁷ док су приређивачи *Зборника средњовековних ћириличких повеља и писама* и Ивана Коматина мишљења да хрисовуљ треба датирати између 1219-1220. године.¹¹⁴⁸

Зетској епископији је архиепископ Сава Немањић поклонио велику пажњу због тога што се она налазила у приморским областима српске државе, а оне су биле под јурисдикцијом Римске цркве све до почетка двадесетих година XIII века.¹¹⁴⁹ Под окриљем Барске архиепископије и Которске епископије потпадао је простор старе Дукље, док су под окриљем Дубровачке архиепископије били Травунија и Захумље.¹¹⁵⁰ Великом угледу Зетске епископије свакако је ишло у прилог и то што је Дукља била *краљевство од прва*.¹¹⁵¹

Сава Немањић је желео да у приморском подручју српске државе ојача утицај православља и Српске цркве, због чега је за седиште зетског епископа одабрао стари и запустели бенедиктински манастир Св. Арханђела Михаила на Превлаци код Тивта у Бококоторском заливу.¹¹⁵² Како је Зетској епископији била намењена важна улога, она се простирала на ширем подручју наспрам осталих епархија Српске цркве,¹¹⁵³ о чему ће касније бити више речи. Одабир запустелог бенедиктинског манастира од стране архиепископа Саве Немањића далекосежно посматрано је уродио плодом. Зетска епископија/митрополија

¹¹⁴⁴ *Зборник*, 97; К. Митровић, *Основање Зетске епископије: нова промишљања*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори. Од Зетске митрополије до Митрополије црногорско-приморске, ур. Д. Бојовић, Ниш 2021, 11-12.

¹¹⁴⁵ М. Јанковић, *Епископије Српске цркве 1220. године*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 78; К. Митровић, *Основање Зетске епископије: нова промишљања*, 11, нап. 1.

¹¹⁴⁶ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 24.

¹¹⁴⁷ Ј. Калић, *Држава и црква у Србији XIII века*, *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009), 134. Овог мишљења пре Јованке Калић био је и С. Ћирковић, *Српске potitiae*, Споменица епископу шумадијском Сави. *Зборник радова поводом 40 годишњице архијерејске службе др Саве (Вуковића) епископа шумадијског*, Нови Сад 2001, 199-200.

¹¹⁴⁸ *Зборник*, 97; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 282.

¹¹⁴⁹ М. Јанковић, *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, 199; Исти, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 31; К. Митровић, *Основање Зетске епископије: нова промишљања*, 12.

¹¹⁵⁰ К. Митровић, *Основање Зетске епископије: нова промишљања*, 12.

¹¹⁵¹ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 248; Ј. Калић, *Држава и црква у Србији XIII века*, 134.

¹¹⁵² М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 32.

¹¹⁵³ В. Алексић – М. Копривица, *Територијални обим епископија Српске цркве на почетку XIII века*, *Црквене студије* 16/2 (2019), 62-65. Када је реч о хумском епископу за чије је седиште одређена црква Свете Богородице у Стону, која је сасвим идентична с Госпом од Лужина, седиштем римокатоличке Стонске епископије, под јурисдикцијом Дубровачке архиепископије, треба истаћи да је Сава Немањић и у овом случају имао исту намеру, тј. да се православље шири и учвршћује. Почетком друге половине XIII века седиште хумских епископа у Стону је премештено у унутрашњост српске земље, а разлози нам нису познати. Ново епископско седиште је између 1254. и 1263. године премештено у Полимље, при катедрали Светих Апостола у Бијелом Пољу, в. М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 32, 171-172.

Српске цркве је опстајала упркос многим искушењима која су касније долазила.¹¹⁵⁴ Приликом формирања Зетске епископије, број православних верника у приморским градовима представљао је занемарљиву мањину, док их је у залеђу било. Истрајност зетског црквеног упоришта довела је до тога да превагу на овом простору после више столећа однесе православље.¹¹⁵⁵

Први зетски епископ је према традицији био Иларион (Иларије),¹¹⁵⁶ а потом су забележени Герман, Неофит, Михаило и Андрија у Пљеваљском синодику православља. За Германа нема никаквих података, док се за Неофита зна да је неки Богдан за њега у месту Иловица, које је вероватно било у близини Св. Арханђела, преписао Номоканон 1262. године.¹¹⁵⁷ Он је замонашио архиепископа Јевстатија I, а вероватно је био епископ и око 1250. године.¹¹⁵⁸ Познато је и да је подигао цркву Св. Петра у Богдашићу 1269. године, што се зна на основу натписа на цркви,¹¹⁵⁹ а последњи пут се помиње у једном спору који се водио у Котору 18. августа 1270. године.¹¹⁶⁰

Нови зетски епископ био је Јевстатије, будући архиепископ. Првобитно је био игуман Хиландара од 1262. до 1265. године, а на месту зетског епископа се налазио од 1270-1279. године. О поменутом Михаилу I и Андрији поново нема података, изузев помена у Синодику православља, док се зетски епископ Јован помиње у фалсификатима за Хурсијски пирг из 1301-1303/4. године.¹¹⁶¹ Наредни зетски епископ Михаило II, помиње се у повељи краља Милутина манастиру Св. Богородице Ратачке код Бара, којом је овом манастиру потврдио дарове своје мајке Јелене. С обзиром да се повеља датира на 15. март 1306. године, и помен овог зетског епископа везује се управо за ову годину.¹¹⁶² Такође, помен зетског епископа из 1309. године у вези је са Михаилом II, код кога је доспео товар са једне млетачке лађе,¹¹⁶³ а он је учествовао и у раду сабора када је издавана повеља за властелинство Св. Стефана у Бањској.¹¹⁶⁴

На даље, све до краја XIV века није нам познат по имену ниједан зетски епископ и митрополит. Они су у овом периоду спорадично помињу, али само као зетски епископи. Тако је у документу од 8. фебруара 1332. године, у коме стоји да би Велислава, удовица Болеслава Богдашића из Пасиглава, продала своју земљу коју је заложила за 25 препера једном Которанину, поменут зетски епископ који је то требало да одобри.¹¹⁶⁵ У осталим случајевима исто се помињу људи епископа Св. Михаила који су у Котору склапали разне уговоре с циљем да залажу или продају земљу.¹¹⁶⁶

¹¹⁵⁴ К. Митровић, *Основање Зетске епископије: нова промишљања*, 13; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 38.

¹¹⁵⁵ С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 42.

¹¹⁵⁶ М. Пурковић је још давно закључио да Иларион који се помиње у повељи за манастир Врањину 1233. године није био први зетски епископ, в. М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1938, 17. Овог мишљења била је и М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 133, *нап. 3*.

¹¹⁵⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 1902; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, 18; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 134.

¹¹⁵⁸ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 134.

¹¹⁵⁹ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 44.

¹¹⁶⁰ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae V*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1907, 554. Код Марије Јанковић стоји погрешан датум, 17. август, в. М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 134.

¹¹⁶¹ М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, 18; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 134.

¹¹⁶² С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Св. Марије Ратачке*, 16.

¹¹⁶³ *Listine I*, 239, № CCCLXVII; J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV, Pars Primus*, 8-10.

¹¹⁶⁴ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 134.

¹¹⁶⁵ A. Mayer, *Kotorski spomenici I. Prva knjiga kotorskih notara god. 1326-1335*, Monumenta Catarena, volumen 1, Zagreb 1951, 310. Зетски епископи су морали дати сагласност држаоцима манастирске земље како би је zaloжили, в. И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 53.

¹¹⁶⁶ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 135.

Од 1346. године зетска црква је подигнута на ранг митрополије, али су помени цркве Светог Михаила и зетског митрополита ретки. Таком рата Војислава Војиновића са Дубровником, зетски митрополит је био на страни Дубровчана,¹¹⁶⁷ док се у време успона Балшића Превлака са седиштем зетског митрополита свакако нашла под њиховом влашћу. Почевши од тада, Зетска митрополија, а посебно њена метохија, прошле се корз веома неповољан период који је трајао више деценија,¹¹⁶⁸ а о чему ће бити још речи.

Зетска митрополија, односно њена организација била је у расулу, због чега се митрополит и повукао у Пречисту Крајинску крајем XIV века.¹¹⁶⁹ Због присуства Млечана у зетском приморју, ратова против Балше III, као и српских деспота, православна црква била је приморана на повлачење. Зетском митрополиту, чије је седиште дуго било на Превлаци у Боки Которској, измицала је јурисдикција над православним црквама које су биле по млетачкој територији. Још на почетку Првог скадарског рата су улцињски манастир Св. Михаила и скадарска црква Св. Петра, одлуком папе, дошли у руке католичких свештеника. Јелена Балшић је и пре избијања рата, око јурисдикције зетског митрополита над православним црквама уз Бојану и над црквом Св. Петра у Скадру, била у спору са Млечанима. Иако је Млетачка република после склапања мира са зетским господарима пристајала да православном живљу врати његове цркве, својим држањем је ипак радила на учвршћивању католичанства.¹¹⁷⁰

У време Балше III, који је 1415. године тражио да буду обновљене повластице православних цркава у скадарској области, Сенат је одговарао како не жели притисак на вернике. Улцињска општина је прихватајући власт Млечана 1405. и 1421. године захтевала, између осталог, да се обезбеде права и поседи манастира Св. Михаила изван градских зидина, али већ 1433. године у њему није било ниједног монаха. У ово време је прво посланство Базелског концила ишло преко српских земаља ка Цариграду због преговора о црквеној унији. Дубровачки теолог Иван Стојковић кренуо је две године касније са истим задатком извештавајући 1437. године концил како је и деспот Ђурађ Бранковић дао сагласност за њено остварење.¹¹⁷¹ Од 40-их година XV века млетачка политика била је под утицајем идеја Флорентинске уније према зетским и северноалбанским поседима, што је довело до тога да постојећи односи са православном црквом буду заоштрени.¹¹⁷²

Манастир Св. Михаила на Превлаци, седиште зетског митрополита, било је већ тада запуштено. Од стране Которана било је повременог поседања метохије и ратова на њеном подручју. Током тридесетих година XV века деспот Ђурађ Бранковић је довео зетског митрополита у Будву, а он је напустио 1442. године, када се градска општина предала Млечанима, и склонио се у Пречисту Крајинску изнад Скадарског језера. Није познато до када су се у Пречистој Крајинској одржали зетски митрополити, који су се повлачили и у манастир Св. Николе на Врањини, потом у цркву на Кому и након тога у Обод. Захваљујући подршци Црнојевића у Ободу били су окупљени и калуђери из напуштених цркава око

¹¹⁶⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 11 (С. Ћирковић).

¹¹⁶⁸ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 135.

¹¹⁶⁹ И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 88.

¹¹⁷⁰ *Историја Црне Горе*, 2/2, 326 (И. Божић). Катарина Митровић је мишљења да је до напуштања цркве Св. Михаила Превлачког дошло пред крај прве деценије XV века, в. К. Митровић, *Млетачка република и Зетска митрополија у XV веку*, Велики прасак – сто година атентата у Сарајеву, Пожаревац 2015, 39-41.

¹¹⁷¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 326 (И. Божић). У православни манастир Пречиста Крајинска су стизале присталице црквене уније по налогу из Рима. Она свакако јесте имала одређене резултате, јер је познати српски канцелар у Котору Стефан Калођурђевић прихватио унију, а подигао је и цркву посвећену Богородици, у Столиву, која је освећена 1451. године и била је намењена унијатском обреду, в. М. Спремић, *Односи између православних и римокатолика у Српској деспотовини*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 401.

¹¹⁷² К. Митровић, *Млетачка република и Зетска митрополија у XV веку*, 43. Представници Српске цркве нису учествовали у раду Флорентинског сабора, в. М. Спремић, *Срби и Флорентинска унија црква 1439. године*, ЗРВИ 24-25 (1986) 413-422.

Скадарског језера.¹¹⁷³ Повлачење митрополита је имало за последицу и губитак духовне власти у Приморју.¹¹⁷⁴ Которски бискуп је преко својих свештеника вршио притисак на становништво дистрикта, чему су се нарочито опирали Паштровићи. У старим православним црквама око Скадарског језера све чешће су биле појаве свештеника унијата. Са титулом крајишког архиепископа унијатски прелат је заузео место православног митрополита.¹¹⁷⁵ Имена зетских митрополита у XV веку делом су позната на основу спорова о закупу или продаји земљишта који су вођени пред которским судом. Познати митрополити по имену били су Арсеније, Давид II, Јефtimiје, Теодосије, Јосиф, Висарион и Вавила.¹¹⁷⁶

Права зетског митрополита су била све више угрожавана са слабљењем власти српског деспота у Зети. Млечани су подстицали Стфаницу Црнојевића против српског деспота, а успели су у томе 1451. године, док је наредне године он угушио побуну у Грбљу, а потом је у два наврата потукао деспотову војску коју су водиле његове војводе.¹¹⁷⁷ Након ових дешавања Стефан Црнојевић је постао неспорни господар Зете, као и заштитник зетског митрополита. Године 1455, он је сазвао Зетски збор, на коме је одлучено да се прихвати врховна власт Млечана. Посебно је тражена заштита права зетског митрополита и Српске православне цркве. Одлука да латински свештеници немају надлежност над православном црквом и да је зетски митрополит једини надлежан, донета је на поменутом збору 1455. године.¹¹⁷⁸

Под притиском Турака, Иван Црнојевић је хтео да своје седиште, као и седиште митрополије, повуче још дубље у брда, која су осигуравала већу безбедност. Зато је изабрао мало село Цетиње. Тамо је саграђена црква посвећена рођењу Богородице и уз њу манастир као седиште митрополита.¹¹⁷⁹ Иван Црнојевић издао је 4. јануара 1485. године манастиру оснивачку повељу у *Реце*,¹¹⁸⁰ односно у Ободу, где је још увек био његов двор, а после је и он сам прешао на Цетиње.¹¹⁸¹ Такође, већ 1484. године један запис уз име Висариона помиње и *престол митрополије цетињске*, односно *митрополије зетске*.¹¹⁸² Са Иваном је стално сарађивао зетски митрополит Висарион, који је често био у његовој близини.¹¹⁸³ Битно је нагласити да је Цетињски храм уједно био последње средњовековно седиште Зетске митрополије. Управна област митрополита се знатно смањивала, иако се он формално никада није одрекао своје јурисдикције коју су му поверили још први Немањићи.¹¹⁸⁴

Иванов син Ђурађ је располагао скромним средствима током своје краткотрајне владавине, али је успео да на пољу културе остави дубок траг оснивањем прве ћириличке штампарије. Велику пажњу посветио је црквеној књизи, баш као што је његов отац Иван Црнојевић спасавао црквену организацију. Православне цркве биле су средишта просветног, културног и верског живота, а Иван Црнојевић је оснивањем Цетињског манастира

¹¹⁷³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 327-329 (И. Божић). Уп. Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, Историјски записи 16, св. 3-4, Титоград 1959, 38.

¹¹⁷⁴ С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 41.

¹¹⁷⁵ К. Митровић, *Млетачки епископи Котора*, Београд 2013, 78-82; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 41.

¹¹⁷⁶ О свим мишљењима која су постојала у историографији када је реч о зетским митрополитима у XV веку, в. М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 136-139.

¹¹⁷⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 224-228 (И. Божић).

¹¹⁷⁸ *Listine X*, 67-68, № LXXVIII; *Историја Црне Горе*, 2/2, 232 (И. Божић).

¹¹⁷⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 329 (И. Божић); С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, 54.

¹¹⁸⁰ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, 530-534; ; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века, 778-781*; Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 204-207.

¹¹⁸¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 329 (И. Божић).

¹¹⁸² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 111.

¹¹⁸³ *Историја Црне Горе*, 2/2, 326 (И. Божић). Како су могућности Ивана Црнојевића биле мале, он је скромним поседима и приходима обдарио нову задужбину. Заједно са осталим манастирским зградама и црква Цетињског манастира је порушена 1692. године. Остао је њен план из времена разарања, као и цртеж у Црнојевићевом Октоиху петогласнику, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 330 (И. Божић).

¹¹⁸⁴ С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 41.

обезбедио живот Зетској митрополији.¹¹⁸⁵ Црнојевићи су доследно бранили интегритет православне цркве на млетачким поседима.¹¹⁸⁶ Властелинство цркве Св. Богородице на Цетињу било је мало и састојало се од неколико винограда и мало обрадивог земљишта, две црквице, на Кому и Горици (Старчева Горица) и планине Ловћен, као и прихода од соли.¹¹⁸⁷

После оснивања Цетињског манастира, цркви је требало да се обезбеде књиге које су јој недостајале. Многе књиге су сакупљане, по свој прилици, из других напуштених цркава, па су се тако и сачувале. Нови калуђери су доносили неке од књига са собом. Несумњиво је и код Ивана Црнојевића постојала идеја о оснивању штампарије, који је у Италији имао прилике да види штампане књиге, али и штампарије и технички поступак који се користио.¹¹⁸⁸

После потчињавања султану није било рата, па је Ђурађ Црнојевић један део скромних средстава могао да издвоји за штампарију. Званичне везе између њега и Млечана нису биле прекинуте, а нарочито не приватне које је после жендибе с Јелисаветом Ерицо остварио у Млечима. Његови људи су одлазили тамо и имали прилике да се упознају са основама штампарства. Набавили су пресу, алат и хартију, вероватно у већим количинама, коју су могли наћи и по которским продавницама. Оловна слова, матрице за иницијале, графичка орнаментика, читаве илустрације, рађене су у Црној Гори.¹¹⁸⁹

Прва књига која је штампана била је Октоих првогласник, од 1. до 4. гласа, а завршен је 4. јануара 1494. године. Друга књига је Псалтир, завршена 22. септембра 1494. године на Цетињу. Остале штампане књиге сачувале су се у непотпуним примерцима или у фрагментима, па нису познати тачни подаци о периоду израде. У питању су Октоих петогласник, од 5. до 8. гласа, Требник (молитвеник) и Цветни триод, са песмама и молитвама које се у цркви певају од празника Цвети, па до прве недеље после Духова.¹¹⁹⁰

Питање где се налазила штампарија Црнојевића, на Цетињу или у Ободу, у историографији је одавно постављено. Према предању штампарија је била смештена у Ободу, а присталице овог мишљења као доказ су наводили да се током прошлости налазило у Ријеци Црнојевића доста слова из старе штампарије, која нису стигла до истраживача и нису подвргнута научном испитивању. Заступници мишљења да се штампарија налазила на Цетињу, наводе да се оно изричито помиње у Псалтиру, али и да је на једној илустрацији Октоиха петогласника представљена Госпођина црква на Цетињу заједно с писцима црквених песама.¹¹⁹¹

Књиге су се штампале за црквене потребе, а све послове у штампарији обављали су монаси. Како је, на неки начин, штампарија била задужбина Ђурђа Црнојевића, може се и закључити да се она налазила у седишту Зетске митрополије. Опрема за штампање била је тешка, па није лако поверовати да је у кратком временском периоду преношена из места у место, а да нема неког познатог разлога. Када је дошло до оснивања штампарије, то није било потребно, а у време Ђурђевог напуштања Црне Горе, тако нешто није било могуће, с обзиром да је за одлазак имао само три дана. Што се тиче слова из старе штампарије, ако су она и налажена у Ободу, може се претпоставити да је штампарија касније тамо склоњена, зато што по престанку рада више није била потребна манастиру. Могуће је и да су заједно с Ђурђем Црну Гору напустили и људи који су радили на књизи.¹¹⁹²

¹¹⁸⁵ *Историја Црне Горе*, 2/2, 337-338 (И. Божић); М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 369.

¹¹⁸⁶ К. Митровић, *Млетачка република и Зетска митрополија у XV веку*, 39.

¹¹⁸⁷ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, 531-533; Б. Шекуларец, *Дукљанско-зетске повеље*, 204-206.

¹¹⁸⁸ *Историја Црне Горе*, 2/2, 338-339 (И. Божић).

¹¹⁸⁹ Исто, 339.

¹¹⁹⁰ За детаљан преглед литературе која се односи на штампарију Црнојевића, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 340, нап. 10 (И. Божић).

¹¹⁹¹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 341-342 (И. Божић).

¹¹⁹² Исто, 342.

После нестанка државе Црнојевића, зетски митрополит је остао на Цетињу и за време турске владавине, али се данас не може одгонетнути опсег његовог утицаја на вернике. Извесно је да су од стране унијата и католика притисци били велики. Деловање Зетске епархије, које је трајало два и по века на овим просторима, није могло лако да се уништи. Зетском митрополиту су у очувању православља помагале многе ратничке дружине и општине које су биле православне.¹¹⁹³

¹¹⁹³ С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 41-42.

5. Границе Зетске епархије

На основу резултата истраживања које су пре неколико година спровели Синиша Мишић и Марија Копривица, а које је веома значајно за тему овог рада, због чега ће и његови закључци бити изнети, утврђено је да се територија зетске земље, као управно територијалне јединице, и територија Зетске епархије, нису поклапале. Јурисдикција Српске цркве се у XIII веку поклапала са територијалним опсегом српске државе, а Зета је у целости ушла у састав Српске цркве, односно њено православно становништво стављено је под јурисдикцију Жичке архиепископије. Зетска епархија представљала је током целог средњег века најјачи православни центар у Приморју. Још током раног средњег века је у Приморју, у политичком и административном погледу деловало неколико српских земаља, али је у црквеном погледу овај простор био обухваћен деловањем само две епархије Српске цркве: Зетском епархијом и Хумском епархијом. Зетској епархији припадао је и простор Травуније. Земља Зета представљала је језгро епархије,¹¹⁹⁴ а она је врло рано издвојена као посебна управно-територијална јединица, тј. као *земља*, још за време Стефана Немање и као таква поверена је на управу Вукану Немањићу.

Земља Травунија је заузимала посебно место међу приморским земљама од најранијег периода српске државности. Њен обим и историјски развој је познат, али је црквена организација на простору Травуније слабије истражена. Травунија и Зета се у средњем веку постепено приближавају и обједињују у политичком и административном погледу¹¹⁹⁵, а указали смо да се овај процес свакако може пратити од краја XII века.

Подсетићемо да је Вукан Немањић управљао удеоном кнежевином у којој су се нашле Зета и Травунија, поред Хвосна и Топлице,¹¹⁹⁶ а да су језгро државе краљице Јелене касније чиниле управо Зета и Травунија, а и краљ Милутин их је дао на управу свом сину Стефану.¹¹⁹⁷ Оваква ситуација јесте у вези са повезивањем ових области у јединствену црквеноуправну целину, тј. епархију. Положај катедралне цркве Зетске епископије на Превлаци био је такав да је православље могло зрачити подједнако ка Зети и Травунији.¹¹⁹⁸

Данас је познато да је западна граница Зетске епархије била граница између земаља Травуније и Захумља. У повељи коју је издао око 1252. године краљ Урош I Богородици у Стону, наводи се и село Ослник (Осојник) у жупи Приморје. Помиње се да се оно даје са међама које су раније отесали (омеђили) кнез Стефан, епископи Спиридон и Методије и протовестијар Вратимир. Комисија која је одређивала међе Осојнику сведочи да није било у питању само одређивање међа селу, већ се радило и о међи између Хума и Травуније, а самим тим и између Хумске епископије и Зетске епископије. Методије је хумски епископ, док би Спиридон морао бити зетски епископ. Како се у повељи наводи да су међе Осојнику отесане раније у односу на време када је писан акт, то значи да су Методије и Спиридон били епископи вероватно четрдесетих година XIII века. Дакле, овим се јасно показује да је Травунија припадала Зетској епископији, а граница између ове две епископије се простирала тако да су жупе Приморје, Попово, Дабар, Невесиње и Неретва остајале подручје Хумске епископије. Источно од њих било је духовно подручје Зетске епископије.¹¹⁹⁹

Приликом одређивања северозападне границе Зетске епископије истраживачима је

¹¹⁹⁴ С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 31-32.

¹¹⁹⁵ Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 13-48; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 32.

¹¹⁹⁶ С. Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана*, 20-23.

¹¹⁹⁷ М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, 14-15.

¹¹⁹⁸ С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 33.

¹¹⁹⁹ *Зборник*, 196; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 33. Село Осојник било је на источној граници поменуте жупе Приморје, која је била у Хумској земљи, в. С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 156.

проблем представљао простор, који је у Барском родослову означен као Подгорје. Током средњег века су жупе ове области припале суседним развијеним земљама, а највише Зети и Хуму, а припадност жупа Оногосте, Комарница, Пива, Гацко и Морача била је од посебног значаја за одређивање северних граница Зетске епархије. Ови погранични предели су били слабо насељени, ретко се помињу у изворима, док о црквеној организацији на овом простору готово да нема података.¹²⁰⁰

Граница између Зетске епархије и Хумске епархије била је постојана, све до нестанка Хумске епископије и њеног претварања у Лимску митрополију крајем XIV и почетком XV века. На основу података које доноси Мавро Орбин може се прецизно утврдити граница између Хума и Зете, која се у суштини не разликује од оне код села Осојник.¹²⁰¹ Приморје се не помиње, пошто је постало део дубровачких земаља. Дакле, граница је ишла са Голубовог камена изнад Омбле (Ријеке дубровачке) на Јанчишта (поред Неновића), па на Бочин лаз уз леву обалу Требишњице, где се налази и Новаков камен, велики украшени стећак. Требиње, Рудине и Гацко остају изван Хума, па се може сматрати да не припадају ни Хумској епископији. За Требиње и Рудине је сигурно да припадају Зетској епископији, али вероватно и Гацко, пошто је извесно да је овај простор спадао у земљу Требиње у позном средњем веку.¹²⁰²

За време краља Милутин извршена је реорганизација епархијског уређења Српске цркве. Епископије у централним деловима српске државе, претрпеле су највеће промене граница. Деловањем епископије са седиштем у Бањској нарушене су дотадашње границе Рашке, Липљанске, као и других епископија у суседству. Највероватније у периоду око 1316-1317. године, стабилизована је листа епископских средишта увођењем нових епископија, односно Кончуљске и Градачке, које су замениле стару Жичку епископију. У ово време дошло је и до учвршћивања средишта архиепископије у пећкој катедралној цркви.¹²⁰³

Припајање Гацког говори о томе да су територијалне промене претрпеле и Будимљанска епископија и Зетска епископија. У доба Немањићке управе Зетом ојачао је утицај православља и повећао се број верника у овој области, тј. у духовној јурисдикцији српског епископа. Изузимање не нарочито насељеног и удаљеног Гацка није представљало велики губитак за зетског епископа.¹²⁰⁴

Планина Сињајевина била је тромеђа Дабарске, Будимљанске и Зетске епископије. Ова планина била је граница међу обласним господарима крајем XIV века. Један од међаша подељене територије између кнеза Лазара и Твртка Котроманића, након расапа Николе Алтомановића. Вук Бранковић је након Косовске битке од Лазаревића одузео и поседе у Полимљу и Потарју.¹²⁰⁵ Део долине Таре касније су присвојили Косаче, а Брковска жупа је

¹²⁰⁰ С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 33-34.

¹²⁰¹ Према Мавру Орбину, граница је ишла: *од великог камена у Дубровачкој реци на којем је уклесан крст, и једног места код реке Требишњице званог Хончилас, где је велики камен са знаком, иде пут Рудина, и у Гацко, и све до Сутјеске. С истока остаје Рашка, народ Требиња, Рудина и Гацка. Са запада границу Хума чине Попово, Љубиње, Љубомир, Ветница и Невесиње*, в. М. Орбин, *нав. дело*, 193; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 34.

¹²⁰² Љ. Спаравало, *О граничном камењу између средњовијековног Хума и Зете које спомиње Мавро Орбин*, ИГ 1-2 (1979), 89-97; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 34. Краљ Милутин је Светостефанском хрисовуљом прописао да жупе Гацко и Пива буду потчињене будимљанском епископу. Стварањем великог Бањског властелинства манастиру су припали и одређени поседи у Будимљи, окупљени око села Горажде. Гацко је краљ Милутин узео од Зетске епископије и прикључио га Будимљанској епископији. Пива је припадала Дабарској епископији, по свему судећи зато што је и природно била низ Дрину повезана и са Доњим Полимљем и седиштем дабарске епархије у цркви Св. Николе, в. *Зборник*, 462; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 34-35.

¹²⁰³ Детаљно о епископијама Српске цркве у овом периоду, в. М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 35-60.

¹²⁰⁴ С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 35.

¹²⁰⁵ М. Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, *Зборник Матице српске за историју* 79-80 (2009), 33-34; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 35.

остала у Деспотовини. Простор долине Таре важан је за одређивање северозападне границе Зетске епархије. Према свему, Потарје и Брсково нису ни у ранијем периоду припадали предеоној целини Зете, како у политичком, тако и у црквеном погледу. Јужним обронцима Бјеласице је могла ићи граница.¹²⁰⁶

У делу према Будимљанској епархији, северна граница Зетске епископије, највероватније је граница саме зетске земље, односно Горње Зете. Сагледавање припадности горњег тока Мораче, за одређивање границе у овом подручју од великог је значаја, у политичком и административном, али и у црквеном погледу.¹²⁰⁷ Баш као и други принчеви из бочних грана Немањића, и Вуканови синови, без обзира што су управљали Зетом, своје задужбине подижу на баштинским поседима породице. Димитрије (Давид) је своју задужбину, Давидовицу, подигао у жупи Љубовићи. Стефан Вукановић је манастир Морачу подигао на делу баштинскихседа којима је располагао, а који су били најјужнији део овог породичног имања.¹²⁰⁸ Може се сматрати да простор око манастира и сама жупа Морача нису саставни део Зете, односно да су припадали Будимљанској епископији,¹²⁰⁹ која је захватала део баштинскихседа Немањића, али територијално није обухватала велико подручје, с тим да је у нижим предалима била добро настањена.¹²¹⁰ Вероватно се граница између Зете и Будимље спуштала са Сињајевине преко Веруше и избијала на Комове. Обронке Бјеласице је, такође, могла захватати, али је Брсково са рударским окнима и жупом било у оквиру Будимљанске епархије.¹²¹¹

Зетској епархији је Пилот био подређен током целог средњег века. Обухватао је део долине Дрима, и простор између Скадарског језера и Проклетија. Према Сави Немањићу, у *Житију Светог Симеона*, забележено је да је његов отац освојио "од Рабна оба Пилота". Заправо се ради о две жупе на овом простору: Горњи Пилот и Доњи Пилот.¹²¹² На овој пространој области није било услова да се организује посебна епархија Српске цркве, из разлога што је била настањена претежно албанским становништвом католичке вероисповести. Утицај Барске архиепископије био је јак на овом подручју. Под њеном јурисдикцијом у средњем веку поред градова у Приморју, редовно се наводи и Пилот. Архиепископ Јоаникије I боравио је у овој области, што говори да утицај православља није био занемарљив. Јоаникије I је као одани сарадник Уроша I, напустио свој престо 1276. године, а након смрти краља повукао се у Пилот, који се налазио у „држави“ краљице Јелене. Граница између Пилота и Зете била је у близини села Кушева (источно од Подгорице) у правцу залива које прави Скадарско језеро, с тим да она није имала значаја када је реч о црквеним приликама, јер је зетским архијерејима читаво ово подручје било потчињено.¹²¹³

¹²⁰⁶ С. Мишић, *Студије о средњовековном полимљу*, Ниш 2012, 50-59, 70-75.

¹²⁰⁷ С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 35.

¹²⁰⁸ М. Благојевић, *Титуле принчева из куће Немањића у XII и XIII веку*, 41-42; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 55-56, 67-72; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 36.

¹²⁰⁹ С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 36. Долина Мораче је у доба обласних господара део обимне територије којом је управљао Никола Алтомановић, а потом кнез Лазар. Након Косовске битке, област Вука Бранковића је на западу ишла до долина Лима, Таре и Мораче, обухватајући градове Бродарево, Плав и Брсково, в. М. Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, 34-35.

¹²¹⁰ Будимљанској епархија је била добро развијана у црквеном погледу, имала је велики број цркава и манастира, детаљно в. М. Дашић, *Манастир Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија у историји*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, Научни скуп одржан 15-17. октобра 2010. у Беранама, Беране – Београд 2011, 17-40; Г. Томовић, *Жупа Будимља*, Милешевски записи 5 (2002), 63-75; М. Премовић, *Жупа Будимља у средњем вијеку*, Цетиње 2012.

¹²¹¹ С. Мишић, *Студије о средњовековном полимљу*, 39-40; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 36.

¹²¹² *Житије Симеона Немање*, 97; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 36-37. О Пилоту у средњем веку, в. Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота у XIV ст.*, Историјски часопис 7 (1957), 323-332; М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*, Становништво словенског порекла у Албанији, ур. Ј. Р. Бојовић, Титоград 1991, 207-220.

¹²¹³ М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*, 207-220; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 37.

Североисточна граница Зетске епархије је делила ову црквену област од хвостанске земље и епископије. Метохијска равница била је добро насељена и у црквеном погледу развијена. На значају посебно добија крајем XIII века, када Пећ постаје седиште архиепископије. У састав земље Хвосно су улазиле жупе Хвосно, Кујавча, Подримље, Затрнава и Кострц, а Пилот су од Хвосна делиле Проклетије, као велика природна препрека, које представљају и границу црквених области.¹²¹⁴ У граничном подручју према Хвостанској епархији истраживачима је проблем била мала жупа Алтин, која је обухватала поречја река Валбона, Дрим и Ереник. Дечанске хрисовуље указују да је манастир имао десет села у Алтину, а можда и целу жупу према неким схватањима. У оквиру Хвостанске епископије налазио се највећи део дечанских посела. Однос између манастира и епископа Мале Студенице био је регулисан на посебан начин исправама, а са сигурношћу се може сматрати да је Алтин улазио у састав Хвостанске епископије. Стога је граница између Пилота и Алтина, односно између Хвостанске епархије и Зетске епархије ишла Проклетијама, преко реке Валбоне, а потом вододелницом десних притока Дрима избијала на Коритник.¹²¹⁵

Граница Зетске епископије на крајњем југоистоку уједно је и граница српске државе. У *Житију Светог Симеона* наводи се да је у држави била Зета са градовима, међу којима су: Дањ, Сард, Дриваст, Скадар, Свач, Улцињ и Бар.¹²¹⁶ Граница према Епирској деспотовини је почетком немањићке епохе стабилизована источније од поменутих градова, највероватније до ушћа Дрима.¹²¹⁷ Границе на овом правцу мењале су се у пар наврата током средњег века, што је утицало на промену надлежности зетских архијереја. До пред крај XIII века није било великих промена, пошто су српски владари одржавали добре односе са епирским деспотима. Границе српске државе остале су непромењене и 1272. године када је уследио продор Анжујаца из Јужне Италије. Ипак, када је овим просторима завладао Андроник II, византијски цар, српско византијски сукоб пренео се и на долину Дрима. Године 1296, краљ Милутин је освојио Драч, као и простор од пређашње границе до овог града. Власт краља Милутина над овим простором није била дуготрајна, а тековина ових освајања он се највероватније одрекао када је дошло до склапања мира 1299. године. Резултате на основу освајања у овој фази је тешко одредити. Знамо да је Стефан Дечански господарио простором око ушћа реке Мате. Да ли су ове територије у време када су биле у саставу српске државе припојене Зетској епископији није познато, па ово остаје отворено питање у науци и даље.¹²¹⁸

Важно је истаћи да је јурисдикција Српске цркве ширена истовремено са ширењем граница српске државе. У доба краља Милутина Српској цркви су придодате Скопска епископија и Дебарска епископија на југу, а Мачванска и Браничевска на северу. Помени ових епископских седишта јављају се после неколико деценија од њиховог освајања, а овде се ради о трајним освајањима која су потврђена склапањем мира.¹²¹⁹

Територијални опсег Зетске епархије се од доба краља Милутина до времена обласних

¹²¹⁴ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 137; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 37.

¹²¹⁵ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 97-109; Г. Томовић, *Алтин у XIV и XV веку*, Становништво словенског порекла у Албанији, ур. Ј. Р. Бојовић, Титоград 1991, 153-166; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 37-38.

¹²¹⁶ В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, 31-32; М. Благојевић, *Немањићи и државност Дукље – Зете – Црне Горе*, 13.

¹²¹⁷ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, 34; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 38.

¹²¹⁸ *Историја Црне Горе*, 2/1, 64-65 (С. Ћирковић); С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 38-39.

¹²¹⁹ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 47-60; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 39. Како је у Драчу деловала стара византијска митрополија, а узимајући у обзир и кратак период управљања албанским приморјем, тешко се може сматрати да је дошло до припајања ових области Зетској епископији. У ситуацији да је ова територија и формално стављена под јурисдикцију зетског епископа, успостављање службе српског свештенства не би могло бити ефикасно остварено. Ипак, крајем XIV и у XV веку присуство православних верника на овом простору није реткост, што указује да је постојао јак православни центар, а то може бити Зетска епископија, в. С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 39.

господара, као и до млетачког продора, највероватније није мењао. Стари и најважнији епископски центри су са проглашењем Српске патријаршије уздигнути на ранг митрополије. Скопска митрополија и Призренска митрополија су постале прве српске митрополије и оне су добиле своје суфрагане епископије – Злетовску епископију и Доњополошку епископију. Током средњег века, Зетска епархија није добила на овај начин подређену епископију издвајањем територије у виду мање црквене области. Извесно је да је зетски архијереј постао митрополит убрзо након проглашења патријаршије.¹²²⁰ О приликама које су обележиле другу половину XIV и XV век, већ је било речи.

Важно је подвући, што је данас познато, да је зетска епископија, касније митрополија, била у средњем веку најпространија епархија Српске цркве. Обухватала је Зету и Травунију, две старе српске земље, као и територију Пилота и можда још неке мање пограничне пределе. Простирала се од Дубровника до ушћа Дрима, као и од Чемерна до Коритника. Економска одрживост јесте вероватно главни разлог због кога је формирана овако велика црквена област.¹²²¹

¹²²⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 64; С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 39.

¹²²¹ С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 42.

6. Прилике у Светомихољској метохији

Полуострво Свети Михаило се налази у јужном делу Тиватског залива, а са копном је повезано танким земљаним насипом, због кога се од давнина назива Превлака. Свети Михаило се претвара у острво када је плима веома висока, док га брдо Врмац чува од удара северних ветрова, а полуострво Луштица заклања од ветрова с пучине. Плодна жупа Грбаљ пружа се према југоистоку.¹²²²

Манастирски комплекс био је посвећен Светом арханђелу Михаилу. У питању је култ који су италијански бенедиктинци прихватили и даље преносили под утицајем светилишта у Монте Гаргану. Није познато због чега су бенедиктинци напустили манастир Светог Михаила на Превлаци, али је од тада почело његово урушавање. Знамо да је бенедиктински ред у многим деловима Европе у XII веку био доживео опадање броја монаха, као и да су осиромашиле неке богате и угледне опатије, па се можда слично догодило и у овом случају. Међутим, Ратачка опатија код Бара, Свети Срђ на Бојани и други манастири у Зетском приморју и северној Алабанији доживљавају процват у овом периоду.¹²²³

Бенедиктинско монаштво је имало важну улогу у процесу христијанизације германских и словенских народа од Британије на Западу до источних граница Паноније. Од почетка IX века бенедиктинци су оснивали монашке заједнице на обалама јужног Јадрана, тј. од Боке Которске до Љеша и Драча у циљу мисионарске делатности. Током њиховог боравка на Превлаци, од IX, па до друге половине XI века, Тиватски залив и Грбаљ били су добро насељени, а Бенедиктинци су на Превлаци, подигли своју цркву на темељима ранохришћанске базилике.¹²²⁴ Свакако после њиховог одласка, а према мишљењу Милоша Антоновића, захваљујући нестабилним приликама у Дукљи након смрти краља Бодина, которска општина је у неком тренутку присвојила Превлаку. С обзиром да је овај посед укључен у састав которског дистрикта на незаконит начин, јер комуналне власти нису поседовале ниједан документ владара Дукље којим би оправдавали контролу над њим, Стефан Немања је Которанима одузео Превлаку када је заузео Котор, у склопу свог територијалног ширења осамдесетих година XII века.¹²²⁵

Манастирски комплекс на Превлаци је после више од једног и по века обновљен захваљујући делатности архиепископа Саве Немањића,¹²²⁶ а, током присуства зетских епископа на Превлаци, изградио се чврст православни и српски идентитет међу становништвом Светомихољске метохије и Грбља, који је истрајавао у својој аутентичности и у време када је у Св. Михаилу монашка служба утихнула. Због тога су напори которског племства и млетачких власти да Светомихољску метохију „врате“ у духовном смислу под окриље Которске епископије били осуђени на неуспех.¹²²⁷

¹²²² К. Митровић, *Основање Зетске епископије: нова промишљања*, 13. Археолошка истраживања спроведена у периоду од 1997. до 2011. године доносе остатке грађевина и артефакте, уз помоћ којих се у великој мери може реконструисати прошлост овог места од предримског доба до краја средњег века. Детаљно, в. М. Zagarčani, *Antička i ranovizantijska arheološka svjedočanstva na Svetomiholjskoj Prevlaci kod Tivta. Preliminarni rezultati istraživanja od 1997. do 2011. godine*, Nova antička Duklja, Podgorica 2015, 111-158.

¹²²³ К. Митровић, *Основање Зетске епископије: нова промишљања*, 16-17, нап. 26. Бенедиктински монаси долазе на Превлаку у другој половини IX века, а о друштвено-политичким околностима које су то пратиле в. К. Mitrović, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Katorske biskupije (9. stoljeće – 1571)*, Ministarstvo kulture Republike Crne Gore, JU Kulturni centar „Nikola Đurković“, Kotor 2015, 46-60.

¹²²⁴ К. Митровић, *Основање Зетске епископије: нова промишљања*, 19-21

¹²²⁵ М. Антоновић, *Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци*, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 111-112. Године 1124, власник земљишта на Превлаци била је которска општина, што се сазнаје из исправе којом се дарива црква Светог Трипуна у Котору, в. CD II, 38.

¹²²⁶ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 133.

¹²²⁷ К. Митровић, *Основање Зетске епископије: нова промишљања*, 24-25.

Иван Божић је указао да нема сачуваних повеља српских владара из којих би се нешто могло сазнати о повластицима метохије Св. Михаила, због чега о њеном положају у српској држави не може бити више речи. Вероватно је уживала велику подршку српског двора, због тога што је била изложена јаким упориштима католичанства и бранила интересе православља. У време када је ово подручје постало ратно попрште, зетски митрополит се преселио у манастир на Врањини.¹²²⁸

Положај метохије Св. Михаила био је најповољнији у доба Српског царства, али како се она налазила на простору који су Которани гледали као део свог дистрикта, то је сужавало њена права, јер је Котор имао широка комунална права, иако је у то време био у склопу српске државе. Властелинство је због близине развијеног града морало да осећа његов притисак.¹²²⁹

Према мишљењу Ива Стјепчевића, Светомихољска метохија се расула средином XV века. Црква и манастир били су порушени када је Стефан Црнојевић у фебруару 1452. године признао млетачку власт и кренуо да угуши побуну сељака у Грбљу.¹²³⁰ Буна у Грбљу је отпочела још 1448. године када се деспот Ђурађ појавио с војском у Зети како би вратио земљу коју су заузели Млечани после првог пада Деспотовине. Грбљанима су тада пришли и сељаци Светомихољске метохије, која је обухватала Луштицу, на улазу у Боку, Љешевиће, између Луштице и Траста, Богдашиће на Врмцу, као и део грбљског поља око саме Превлаке.¹²³¹ Иво Стјепчевић је указао да су млетачке галије које су с мора подржавале Стефана Црнојевића у његовој акцији, порушиле солане, али су топове окренуле и ка манастиру и цркви Св. Михаила.¹²³²

Манастир је заправо тешко опстајао још од краја XIV века, био је напуштен и у рушевинама још пре 1452. године. Иван Божић је с правом указао да нема извора из којих се види да су млетачке галије с мора подржавале Стефана Црнојевића, као и да су учествовале у рушењу солана.¹²³³ Током априла 1449. године, када је побуна била у јеку, Которани су захтевали од Сената да се поруше солане у Грбљском пољу. Капетан Јадранског мора Ветор Капело је дошао у Боку с три галије, што је било мало да би било шта предузео, а морао је убрзо да је напусти и крене у Апулију.¹²³⁴ До рушења солана дошло је после неколико месеци од гушења побуне, у лето 1452. године. У одговору млетачког Сената од 24. априла 1453. године, на неке захтеве Которана, стоји да су „све солане по нашем наређењу сада порушене и потпуно опустошене“.¹²³⁵ За такав посао, галије и топови нису били потребни. Због тога је Иван Божић закључио да у сачуваним документима нема података који говоре да су галије навраћале у Боку током 1452. године, односно да није дошло до бомбардовања манастира Св. Михаила на Превлаци.¹²³⁶

Ситуација је на Зетском приморју била таква да су и друга велика манастирска властелинства била од раније у расулу, што је случај са католичком опатијом Св. Ђорђа у Боки Которској, која се током XV века једва одржавала. Слично је било и са опатијама Св. Срђа и Вакха на Бојани и Богородице Ратачке код Бара. Светомихољска метохија је између которске општине и околних господара представљала предмет сталног отимања, због чега је

¹²²⁸ И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 48.

¹²²⁹ Исто, 49.

¹²³⁰ I. Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb 1930, 39.

¹²³¹ И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 83-84.

¹²³² I. Stjepčević, *Prevlaka*, 43.

¹²³³ И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 84-85.

¹²³⁴ *Listine IX*, 303, 318-319; И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 85-86.

¹²³⁵ „...et saline omnes de nostro mandato nunc destructe et totaliter devastate sint“, *Listine X*, 6, № IX; И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 86.

¹²³⁶ И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 86. Иван Божић је и сам раније сматрао да је мишљење Ива Стјепчевића тачно, в. И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 47-48.

њен опстанак био тежак, баш као и услови за опстанак манастира.¹²³⁷

У време успона Балшића под њиховом влашћу нашла се и метохија са својим подручјем. Услови мира које је Ђурађ I Балшић склопио с Котором нису познати, али су Дубровчани и након тога на Превлаку 1371. године слали свог посланика Балшићевим људима.¹²³⁸ Такође, и Балши II је било упућено дубровачко посланство 1382. године које је ишло до Св. Михаила, што показује да се метохија са својим подручјем и тада налазила под Балшићима.¹²³⁹ У време Ђурађа Страцимировића Балшића, који није успео да задржи просторе које су освојили његови претходници, Которани су највероватније 1396. године загосподарили Луштицом, Превлаком и њеним околним подручјем, које су отада називали „каторском равницом“. На том простору, они су својим грађанима поделили земљу, а није познато да ли је нешто остављено манастиру на Превлаци. Пре овога, 1395. године, простор метохије био је у рукама Ђурашевића, односно Црнојевића.¹²⁴⁰

За време Балше III се Лушница, као и околна села, одметнула од власти Котора, а 1408. године Млечани, који су са Балшом водили преговоре око склапања мира, нису помишљали да му оспоре власт у метохији.¹²⁴¹ Млечани су за њу показивали интересовање од 1409. године када су од Ладислава Напуљског купили права на Далмацију, од када су почели да се занимају и за понуду Котора да се потчини њиховој власти.¹²⁴² Которани су упућивали и молбу да им се врати изгубљено подручје на коју је Млетачка Република одговорила 17. априла 1411. године да ће у правом тренутку правилно поступити.¹²⁴³

Касније, након што су Млечани узели Котор под своју власт, када су преговарали са Балшом III о миру у новембру 1420. и априлу 1421. године, тражили су да им поред Будве припадне и Лушница.¹²⁴⁴ Када је након смрти Балше III борбу за Зетско приморје наставио деспот Стефан, који је послао војску под командом Ђурђа Бранковића, Лушница се са свим својим границама, Пасиглавом, Богдашићима, Љешевићима, Превлаком са земљиштима која припадају метохији, нашла у његовој власти.¹²⁴⁵ Током јула 1423. године которски посланици жалили су се Млечанима да ће због тога што су им измакле две летине морати са децом да оду, како не би умрли од глади, ако се такво стање настави.¹²⁴⁶

Према мировном уговору из августа 1423. године који је склопљен у Св. Срђу на Бојани, Млечанима припада Котор с дистриктом, а српски деспот ће поред Будве задржати и солане које су припадале Балши.¹²⁴⁷ Пошто уговором није све било предвиђено, спорови су решени новим који је склопљен 22. априла 1426. године у Вучитрну. Требало је објаснити шта обухвата дистрикт Котора, а Млечани су сматрали за аутентичне повеле које су Которани фалсификовали и којим су доказивали да дистрикт обухвата Лушницу. Утврђено је било још једном да ће Котору припасти оно што је општина држала за време Ђурђа Страцимировића и Балше III.¹²⁴⁸

У Дривасту је 11. новембра 1426. године поновно склопљен споразум, а разграничење између метохије и которске територије је требало да обави мешовита комисија. Српски

¹²³⁷ И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 86-87.

¹²³⁸ *Monumenta Ragusina* IV, 127; Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике* I, 231-232; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 41.

¹²³⁹ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике* I, 296; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 41.

¹²⁴⁰ И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 41-43; Исти, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 87.

¹²⁴¹ *Listine* V, 118-121, № CXXIV; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 43.

¹²⁴² И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 43-44.

¹²⁴³ *Listine* VI, 150, № CXXVIII.

¹²⁴⁴ *Listine* VIII, 57, 83; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 44.

¹²⁴⁵ *Listine* VIII, 96; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 44; Исти, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 87.

¹²⁴⁶ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 117-118; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 44.

¹²⁴⁷ *Listine* VIII, 250; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 44-45.

¹²⁴⁸ *Listine* IX, 7-8; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 45.

деспот је са своје територије изабрао петорицу истакнутих људи, док је преосталу петорицу требало да изабере Которани, двојицу из метохије и тројицу из Грбља. Споразумом су митрополиту призната права над свим црквама око Скадарског језера и осталим крајевима која је уживао у доба Ђурђа Страцимировића и Балше III.¹²⁴⁹ Деспотовој територији били су припојени и Богдашићи, што се види из даљег тока дешавања, али су се они са осталим деловима метохије кратко задржали под његовом влашћу. Када је Ђурађ Бранковић постао деспот 1427. године, у Зетском приморју није могао више лично да се залаже као раније. Црнојевићи, који су му се с Гојчином на челу били потчинили, након његовог одласка су сишли с брда према метохији захтевајући покорност на деспотовим поседима у Боки.¹²⁵⁰ Которани су Млечанима били предложили да се од Црнојевића тражи гаранција како би дистрикт запосели без проблема, на шта им је из Млетачке републике одговорено да за тим нема потребе и да је довољно то што им је деспот признао поседе, јер су њему Ђурашевићи вазали.¹²⁵¹

Црнојевићи се у ово време нису понашали као вазали деспота Ђурђа, а которска властела је с метачким кнезом Јованом Балбом искористила ситуацију за заузимање жељеног простора. Иступајући у деспотово име, као да штите његове интересе, заузели су Луштицу и околна села, укључујући Богдашиће. Луштица са околним селима и Богдашићи су од тада признавали млетачку власт и пред которским судом водили своје парнице. Ипак, то није значило которску власт над овим насељима.¹²⁵²

Касније, када је деспот Ђурађ склапао у Смедереву погранични уговор с Млечанима 1435. године, враћено му је читаво ово подручје.¹²⁵³ С обзиром да су Турци 1438. године провалили у Деспотовину, а освајањем Смедерева 1439. године је готово у потпуности и покорили, Ђурђева власт на овом подручју није могла да се одржи. Иако је деспот у Зету долазио из Угарске како би нешто предузео против Турака, није могао ништа да уради због отпора Црнојевића. Под тим околностима Которани су опет запосели деспотове поседе у Боки.¹²⁵⁴ У току 1443. године и Будва, која је исто била под влашћу Млечана, је истакла своје право на Луштицу, Љешевиће и Богдашиће, због тога што се ти крајеви везују за продају соли, а со се продавала у Будви. Млечани су одбили захтев Будве, гарантујући Которанима да ће поменута места остати у оквиру њиховог дистрикта.¹²⁵⁵

Док 1448. године деспотова војска није провалила у Зету, Которани су држали метохију, из разлога што су Млечани по ослобођењу Деспотовине одбијали да врате Ђурђу Бранковићу поседе у Зети. Деспотове трупе су у јуну 1448. године на челу са Алтоманом, продрле на которску територију и заузеле Богдашиће, Љешевиће и Луштицу. Црнојевићи су се тада везали за деспотову војску.¹²⁵⁶ Након овог продора деспотове војске дошло је и до већ поменуте побуне грбљских сељака против которске власти, која је била трећа по реду током XV века. Она је потрајала до 1452. године када ју је Стефаница Црнојевић угушио, пошто је

¹²⁴⁹ Listine IX, 14-17; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 45; *Историја Црне Горе*, 2/2, 149-150 (И. Божић); С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 40.

¹²⁵⁰ И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 45.

¹²⁵¹ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 136; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 45.

¹²⁵² I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj – historijski pregled*, 114-115; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 45-46. Питање старих посела Зетске митрополије била је једна од најзначајнијих тачака током преговора из 1433. године. Которски кнез је тада пристајао да буде враћен део Паштровића и Светомихолска метохија, в. *Историја Црне Горе*, 2/2, 167-168 (И. Божић); С. Мишић – М. Копривица, *нав. дело*, 40.

¹²⁵³ Listine IX, 81; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 46; М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, 201.

¹²⁵⁴ И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 46; Исти, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 87.

¹²⁵⁵ Listine IX, 176-177; G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 153-155; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 47.

¹²⁵⁶ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 158-159; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj – historijski pregled*, 71-72; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 47.

пре тога био придобијен од стране Млечана.¹²⁵⁷ Уз Грбљане су поред Паштровића забележени као учесници у побуни и људи из Луштице, Љешевића и Богдашића.¹²⁵⁸ Тек када су одреди Стефана Црнојевића попалили Грбаљ, они су изјавили покорност.¹²⁵⁹

Которани током трајања побуне нису могли да успоставе власт над територијом метохије,¹²⁶⁰ у којој је касније дошло и до рушења солана.¹²⁶¹ Ипак, село Богдашићи, које се наводи у побуни сељака против Котора, како је истакао Иван Божић, имало је између 1450. и 1452. године везе с Котором, јер су забележени уговори у нотарским књигама које су склапали поједини сељаци из Богдашића. С друге стране, мало је вероватно да су тих година которске власти могле да остваре своја права на територији Богдашића.¹²⁶²

Трупе деспота Ђурђа су покушавале да скрше отпор Црнојевића, све док Турци својим упадима нису пресекли везу између Деспотовине и њених зетских посела. Тада је простор некадашње метохије, заједно са Богдашићима, остао у власти млетачког Котора, који више није имао потребе да је доказује, осим у време повремених провала турских снага.¹²⁶³

Због свега наведеног јасно је да се већ крајем XIV века зетски митрополит повукао у Пречисту Крајинску на Скадарском језеру. Он је са „збором“ светомихољских села решавао спорове, убирао је приходе са манастирске земље и издавао је повеље са својим печатом. По свој прилици, зетски митрополит је до XV века био Арсеније, а након њега Давид II. После 1434. године митрополит се помиње, али му се име не наводи.¹²⁶⁴ Ипак, из једне пресуде уочљиво је да је то био Јефтимије, чија је једна пресуда остала сачувана, којом је решаван спор између два Луштичанина.¹²⁶⁵

Име му вероватно није било бележено јер је неподесно за латинску транскрипцију. Само као митрополит помиње се као господар Будве 1441-1442. године. Не зна се када, али над њом је добио управну власт од деспота, како би му увећао приходе и приближио га превлачком властелинству. Једино је сигурно да је то било након 1433. године. Међутим, на том простору у ово време вероватно није било калуђера, пошто су они постепено нестајали. Од краја XIV века, па до тридесетих година XV века познат је само монах Роман.¹²⁶⁶

Док је деспот Ђурађ био у Бару од августа 1440, па до априла 1441. године, зетски митрополит му се супротставио. Ђурађ га је некако домамио или довео у Дубровник, у коме је био неко време након што је напустио Зету, после чега га је повео са собом када је кренуо. Зетски митрополит му је тада побегао с брода и добио азил у Дубровнику после неколико дана. Након овога је поново отишао у Будву и наставио да одржава везе с Дубровником.¹²⁶⁷ После одласка деспота Ђурђа, у Зету је провалио Стефан Вукчић, који је заједно са Стефаном Црнојевићем пљачкао околину Будве. Представници градске општине тада су предали град Млечанима, а зетски митрополит се склонио у Пречисту Крајинску. Которани

¹²⁵⁷ И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 47; Исти, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 87-88; *Историја Црне Горе*, 2/2, 226-227 (И. Божић).

¹²⁵⁸ *Listine IX*, 436; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 47.

¹²⁵⁹ И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 47; *Историја Црне Горе*, 2/2, 226-227 (И. Божић).

¹²⁶⁰ И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 47.

¹²⁶¹ *Listine X*, 6, № IX (= *Listine X*); И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 86.

¹²⁶² И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 47-48, нап. 54.

¹²⁶³ И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 48; Исти, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 88; *Историја Црне Горе*, 2/2, 229-230 (И. Божић).

¹²⁶⁴ И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 88; М. Јанковић, *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, 200-201.

¹²⁶⁵ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 201-202; И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 88.

¹²⁶⁶ И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 88. Док је зетски митрополит био у Будви, вероватно је Sancta Maria de Castello служила као саборна црква митрополије, в. М. Јанковић, *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, 201.

¹²⁶⁷ *Notes et extraits II*, 391-382; И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 88-89.

су тада поново заузели Светомихољску метохију, па је митрополит остао без прихода од ње.¹²⁶⁸

Почетком друге половине XV века, под притиском власти Млечана и унијатских митрополита, зетски православни митрополити напуштају катедралу у Крајини код Скадарског језера. Ново седиште било им је у манастиру Св. Николе у Врањини. Потом су се повукли у цркву на Кому, а пре доласка на Цетиње познато је да је митрополит Висарион боравио са Иваном Црнојевићем у његовом двору у Ободу,¹²⁶⁹ о чему је већ било речи.

¹²⁶⁸ И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 89-90; М. Јанковић, *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, 201.

¹²⁶⁹ М. Јанковић, *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, 202-203; Исти, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 97; К. Митровић, *Млетачка република и Зетска митрополија у XV веку*, 52.

7. Которска дијецеза и питање њеног утицаја

Которска епископија је у време док се Котор налазио у саставу српске државе имала под својом јурисдикцијом католичке парохије у српским земљама. Није познато када и како је которска епископија стекла власт над католичким парохијама у српским земљама и када и под којим околностима је изгубила. Такође, није јасно у потпуности колико је и успела да оствари своја права. Которски епископ се већ током XI века помиње као суфраган архиепископа у Барију, а у то време се Бари, баш као и Котор налазио под влашћу Византије. Када је Барска архиепископија ушла у спор с Дубровачком архиепископијом око питања црквене јурисдикције, током којег је полагала право и на которску дијецезу, Котор је остао под Баријем, а такво стање остало је непромењено и када се Котор нашао у границама српске државе.¹²⁷⁰

Јурисдикција которског епископа обухватала је разна места која су била расута на широком простору, у српској држави, али и на територији босанског владара и угарског краља, што се види из писма авињонског папе Климента VI од 7. јануара 1346. године. У писму које је било упућено Стефану Душану папа је навео све парохије, и оне у областима које су биле под његовом влашћу, али и у оним местима на која је полагао права. Тако су, између осталог, поменути Конавли, Требиње, Драчевица, Рисан, Будва, Ластва, Призрен, Ново Брдо, Јањево, Копорићи, Плана, Остраћа, Брсково, Рудник. Посебна писма истог садржаја папа је упутио и босанском бану и угарском краљу, наводећи области на које је имала право которска дијецеза.¹²⁷¹

Писмо папе Климента VI од 6. јануара 1346. године, упућено Стефану Душану, које вероватно није ни послато, јер је замењено новим писмом које је написано и послато дан касније, садржи помен некадашњих бенедиктинских опатија на које је которски епископ полагао право. У питању су Св. Марија у Будви, Св. Никола у Петраници (?), Св. Лука у Кртолима, Св. Михаило на Томби (Превлаци), Св. Петар на Градцу (у Богдашићима), Св. Марија у Рисну, Св. Петар у Пољу (Бијела ?), Св. Марко на Пину (у Тивту), Св. Трипун у Цавтату, Св. Мартин у Конавлима, Св. Петар изнад Призрена, Св. Трипун у Брвенику, Св. Трипун у Трговишту и остале цркве којима нису поменута имена. Наводе се црква у Будви, Црква архангела Гаврила и црква у Молунту.¹²⁷²

Которском епископу била је потребна интервенција папе како би повратио права над овим црквама, јер их он у време Стефана Душана више није имао. Которском бискупу су ова права, по свој прилици, дата у време Урошеве удовице Јелене, и Драгутина, који је морао да фаворизује католике због своје политичке окренутости ка Угарској. Јасно је да је у Душаново време которска дијецеза претрпела значајне губитке.¹²⁷³ Папа се у писму од 7. јануара 1346. године, упућеном Стефану Душану, жалио да се уз његову помоћ которски епископ спречава да управља и убире десетину.¹²⁷⁴

Није познато колико је которски епископ могао да врши јурисдикцију у српској држави, када је дошло до распада Царства. Касније, у време деспота Ђурђа, которски епископ је наставио да се бори како би остварио своја стара права.¹²⁷⁵ Док је Ђурађ

¹²⁷⁰ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 15-16.

¹²⁷¹ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XI*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1913, 264-267 (= CD XI); И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 17.

¹²⁷² Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 215; I. Stjerčević, *Prevlačka*, 20; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 17-18.

¹²⁷³ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 18-19.

¹²⁷⁴ CD XI, 264-265.

¹²⁷⁵ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 21.

Бранковић био у Зети, у уговору који је склопљен у Дривасту 11. новембра 1426. године, између њега и млетачког кнеза у Скадру, ово питање је у једној тачки само уопштено поменуто.¹²⁷⁶

У уговору између Млечана и деспота Ђурађа од 14. августа 1435. године унета је и тачка која се тиче јурисдикције которског епископа, коме је било предвиђено да се врате сви црквени поседи када се српском митрополиту врате они на млетачкој територији.¹²⁷⁷ Такође, деспот Ђурађ је тада прихватио обавезу да которском епископу врати феудалне поседе, као и да њему или његовим изасланицима дозволи да убиру приходе, али тек пошто папа буде решио да ли ти поседи припадају которском епископу или барском архиепископу.¹²⁷⁸

Није познато какву одлуку је донео папа у овом спору. Иван Божић је претпостављао да је она вероватно донета у корист которског епископа, јер су одређена права припадала которској дијецези од раније, али је и истакао да је Марин Контарено био присталица папе Евгенија IV, што је касније и показао на концилу у Фиренци, где је иступао као противник базелских синодиста. Которски бискуп Марин Контарено (1429-1453) је у току 1435. године одређивао свог викара у српској држави. Викар је управљао католичким црквама, примао је тужбе, доносио пресуде и повремено замењивао бискупе у визитацијама. Право апелације епископ је задржао за себе, као и право поделе црквених положаја и феудалних поседа.¹²⁷⁹ За викара је 26. новембра 1435. године именован новобрдски парох Тануш који је добио овлашћење да управља католичким клером и црквама у Деспотовини. Ипак, није јасно шта се догађало са њим након именовања. На положају је био или веома кратко или га је одбио, баш као јањевски свештеник Андрија Качевић раније, који се правдао другим задужењима и обавезама које је имао, између осталог и према српском деспоту.¹²⁸⁰

Марин Контарено је имао намеру да поправи лоше финансијско стање которске дијецезе, као и да поврати јурисдикцију над католичким парохијама у Деспотовини.¹²⁸¹ Када се Котор 1378. године први пут нашао под влашћу Млечана, који су га тада заузели силом, многе јавне и приватне зграде биле су опљачкане, укључујући и цркве. Ветор Пизани, командант млетачке флоте, узео је приликом поделе плена, светитељске мошти, из различитих цркава, а по повратку у Млетке их однео у цркву Св. Марка, која је била позната по богатој ризници моштију, али и уметничких предмета који су махом узети из Цариграда. Такође, један део однео је у своју парохијалну цркву Св. Фантина.¹²⁸²

Највећи део моштију био је однет из катедралне цркве Св. Трипуна у Котору, а о реликвијару Св. Трипуна бригу је водило посебно тело које су чинила два световњака и један свештеник. Било је потребно доста времена да се среде односи између Млечана и Которана, којима се није остварила жеља да им се нешто од плена који је однео Ветор Пизани врати. Которани нису инсистирали да им буду врећене све мошти и драгоцености, али су рецимо у више наврата тражили ногу Св. Трипуна, која је била у цркви Св. Фантина, како им град не би остао без врло важног земног остатка њиховог заштитника.¹²⁸³ Молба је била одбачена,

¹²⁷⁶ Listine IX, 116. И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 22, нап. 23; М. Спремић, *Односи између православних и римокатолика у Српској деспотовини*, 393.

¹²⁷⁷ „...omnia beneficia catholica, que sunt in Sclavonia cum metropolitae Sclavo fuerint restituta omnia beneficia suarum ecclesiarum“, Listine IX, 84; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 23; М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, 200; К. Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и Српска деспотовина*, Историјски часопис 49 (2002), 75.

¹²⁷⁸ Listine IX, 84; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 23; М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, 200.

¹²⁷⁹ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 23-24.

¹²⁸⁰ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 23-24; К. Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и Српска деспотовина*, 75-76.

¹²⁸¹ К. Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и Српска деспотовина*, 70.

¹²⁸² И. Божић, *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 28-29.

¹²⁸³ И. Божић, *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености*, 29-30

што се види из дукала од 13. јула 1423. године.¹²⁸⁴

Одредба Смедеревског споразума је которском епископу Марину Контарену свакако пружала правну основу да ради на организовању духовне и административне власти над Католицима у српској држави.¹²⁸⁵ Дубровачани су били већина католичког становништва по латинским колонијама у српским градовима, а они нису имали разлог да буду расположени према Котору и његовом епископу, а исто тако ни према млетачким властима. Заправо, вероватно нису видели смисао да њихове црквене општине имају било какву везу са которским епископом као главним експонентом млетачке власти у Котору. Ако је њихов став по овом питању био приближан ставу деспота Ђурђа, которски бискуп је имао мале шансе да оствари своје тежње.¹²⁸⁶

Марин Контерено је вероватно због овакве ситуације 24. маја 1436. године одредио млетачког племића Антонија Мема за свог прокуратора и поверио му задатак да оде пред деспота Ђурђа како би тражио да се которском епископу остваре права над новобрдским, као и осталим католичким црквама. Такође, био је овлашћен да убире дажбине на које је которска дијецеза полагала право.¹²⁸⁷ Пре него што је отишао на флорентински концил, Марин Контарено је изабрао спољног викара за области које су биле под влашћу деспота Ђурђа.¹²⁸⁸

Изгледа да су сви напори Марина Контарена да потчини својој јурисдикцији католичке цркве у српској држави остали без успеха, иако је било привремених резултата. Због провала Турака и првог пада Деспотовине 1439. године није могло ништа поново бити предузето по овом питању неко време. Када је деспотовина обновљена, которски епископ је још једном остао без успеха, пошто је сукоб између деспота Ђурђа и Млечана око Зетског приморја ометао његове планове.¹²⁸⁹ Поред тога, иако барски архиепископ није био личност од већег значаја, јер је само ниминално по старешинству био изнад которског епископа, српски деспот Ђурађ Бранковић је њему био више наклоњен, из разлога што је најчешће биран из редова домаћих људи, држао је до локалних традиција и сарадње са православним становништвом.¹²⁹⁰

Након коначног освајања српске деспотовине од стране Турака, и католичке цркве су биле опљачкане, али су црквене општине опстале. Ипак, опљачкане цркве нису биле више везане за которску дијецезу.¹²⁹¹ У писму папе Пија II, од 26. септембра 1458. године помињу се новобрдске цркве Св. Николе и Св. Марије као цркве које су биле под јурисдикцијом барског архиепископа.¹²⁹² Касније се папа Климент VII позивао на ово писмо 24. марта 1530. године и барског архиепископа је овластио да одреди за католичке парохије свештеника, који ће га замењивати ако он сам не буде могао да иде на простор некадашње српске државе, па је јасно да је барски архиепископ успео да потисне которског епископа и потчини својој јурисдикцији католичке парохије.¹²⁹³

¹²⁸⁴ „Respondeatur, quod alias similis requisitio facta fuit nostro domino per alios suos ambasciatores, quibus respondimus pro certa rationabili causa non possumus eis complacere“, G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини XXXIII и XXXIV, 1921-1922, 121; И. Божић, *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености*, 30.

¹²⁸⁵ К. Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и Српска деспотовина*, 75.

¹²⁸⁶ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 25.

¹²⁸⁷ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 25; К. Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и Српска деспотовина*, 76.

¹²⁸⁸ D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 463; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 25.

¹²⁸⁹ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 26.

¹²⁹⁰ К. Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и Српска деспотовина*, 77.

¹²⁹¹ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 26.

¹²⁹² Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 450-451; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 26.

¹²⁹³ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia* II, Zagreb 1875, 1; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 26.

IV Привредно – економске прилике

1. Привредне одлике приморских градова

Важан чинилац за настанак градова у средњем веку представљала је привреда, која је била важна код оних градова који су настајали на темељима античких и наслеђавали њихове саобраћајне везе и привредне области. Градови у зетском приморју представљали су утврђена насеља, седиште римокатоличке епископије са становништвом првобитно романског порекла које је живело према статуту који му гарантује различит степен аутономије у оквирима држава из залеђа и Венеције.¹²⁹⁴ До данас су се сачували у целини само будвански и которски статут.¹²⁹⁵

Привредни потенцијал залеђа често се одражавао и на изглед градова. Они градови који су почивали на саобраћајницама и имали око себе пространије залеђе (жупу), брже су напредовали, као што је то био случај са Котором.¹²⁹⁶ Док су приморски градови важили за насеља у којима је добар део становништва, у мањој или већој мери, живео од трговине и занатства, градови у Горњој Зети, Подгорица, Медун, Жабљак и Соко, имали су превасходно војнички карактер, због чега су и повремено постајали војно-управна средишта. Иако су варошка насеља постојала у подножју горњозетских тврђава, она се у погледу привредне делатности нису могла поредити с приморским градовима.¹²⁹⁷

У доба Немањића, градови у Зетском приморју су се постепено издвајали и затварали у градске зидине, одвајајући се тако од околне територије. Привредни развитак и делатност трговаца довели су грађане из Приморја у ближи додир са земљама у унутрашњости, а од уредности промета који се одвијао дуж трговачких путева зависила је и егзистенција зетских градова. Једино се изузимао Котор, који је већ крајем XII века имао предузимљиве трговце, који су и на другој обали Јадрана имали своје интересе. Са отварањем првих рудника и рударских тргова у српској држави, Которани су постали озбиљни конкуренти Дубровчанима. Тек је током XIV века дошло до постепеног заостајања Котора.¹²⁹⁸

Стабилност зетских градова у привредном погледу сигурно се темељила, поред трговине, и на занатској и аграрној производњи, али током XIII века заправо није познато како је изгледао унутрашњи привредни живот градова у Зети. Ситуација у овом периоду је посебно слабо позната у градовима: Будви, Бару, Улцињу, Скадру, Дривасту и Дању. Из Зете, баш као и из суседних албанских области, извозило се дрво за градњу, а трговина овим артиклом била је у рукама Улцињана. Око Бара, где су се од најстаријих времена гајиле маслине, било је највише уља.¹²⁹⁹ Продаја соли на простору Зете, обављала се у Котору и Светом Срђу на Бојани.¹³⁰⁰ Будва је у најмањој мери била трговачки град, а главно обележје њеном привредном животу давала је аграрна производња околине и скромна занатска

¹²⁹⁴ М. Антоновић, *Град и залеђе – град у жупа у зетском приморју и северној Албанији*, 22, 26-27.

¹²⁹⁵ *Statuta civitatis Cathari - Statut grada Kotor, knjiga I i II* (ur. Jelena Antović), Kotor 2009; *Средњовековни статут града Будве* (превео и написао предговор Н. Вучковић), Будва 1970.

¹²⁹⁶ М. Антоновић, *Град и залеђе – град у жупа у зетском приморју и северној Албанији*, 30.

¹²⁹⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 233-234 (И. Божић).

¹²⁹⁸ *Историја Црне Горе*, 2/1, 29-30 (С. Ћирковић). О трговини Дубровчана са српском државом, в. Ј. Тадић, *Историја Дубровника до половине XV века*, Историјски часопис 18 (1971), 24-29.

¹²⁹⁹ *Историја Црне Горе*, 2/1, 30-32 (С. Ћирковић).

¹³⁰⁰ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 130; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, 143-145.

делатност.¹³⁰¹

За занате, који су се развили по зетским приморским градовима, залеђе и његова околина, пружали су потребне сировине. Било је оних занатлија који су радили зарад подмирења сопствених потреба, али и потреба извоза, као и оних који су једино радили за средину у којој су живели. Занатлије које су прерађивале кожу, попут кожара, обућара, крзнара и опанчара и занатлије које су радиле са металима, попут златара, ковача, мајстора за израду мачева, оклопа и штитова, спадале су у групу која је радила за подмирење домаћих потреба, као и извоза. С друге стране, оне занатлије које су обрађивале камен, дрво или земљу, попут клесара, резбара, дрводеља, бачвара, бродоградитеља, лончара и зидара, спадале су у групу која је радила за домаће потребе. Ове занатлије одлазиле су и у места где су њихове услуге биле потребне. У оквирима домаће радиности остала је обрада вуне, осим у Новом где су прорадиле херцегове мануфактуре средином XV века.¹³⁰² Занатлије у Зети су у доба Деспотовине имале своја удружења, а она су била организована по западном моделу.¹³⁰³

Када је реч о Котору, он је у држави Немањића, у чијем је саставу био од 1186. године,¹³⁰⁴ међу приморским градовима био најважнији. Представљао је и највећу поморску луку, у којој је и увозна и извозна трговина била веома жива. Млетачка република је управо преко Котора обављала велики део трговачких послова са српском државом. Котор је поседовао свој новац, који је ковао у својој ковници, што свакако говори о великом степену аутономије овог града, између осталог, и у привредном погледу. На новцу је једино био представљен српски владар, што је означавало припадност Котора српској држави.¹³⁰⁵ Током епохе Немањића град је уважавао и одредбе Душановог законика, а посебно оне које су се односиле на права Српске православне цркве.¹³⁰⁶

Од јуна 1371. године Котор је био под влашћу угарског краља. Неповољне прилике у српској држави након Душанове смрти осећале су се и у непосредној околини овог града, који је посебно био забринут због појаве Балшића. Године 1378, Котор су заузели Млечани, али су га 1381. године миром у Торину поново вратили Угарској.¹³⁰⁷

Током Тврткове управе над Котором која је трајала од 1385. до 1391. године унутрашње уређење остало је непромењено. У привредном погледу, Твртко је оснивањем Новог на улазу у Боку Которску у већој мери задао ударац Котору него Дубровнику.¹³⁰⁸ После смрти босанског краља Твртка I, Котор је престао да плаћа било шта неком владару или обласном господару, због чега су и Балшићи и Сандаљ Хранић против њега покретали војску, а опсада би престајала када би град пристао да њима исплаћује годишњи доходак. Сличне намере су имали и српски деспоти када су покушавали да придобију изгубљене градове од Млечана. У градовима с њиховим дистриктима они су видели једну врсту сопствене ренте.¹³⁰⁹

Продор Турака на Балканско полуострво имао је значајну улогу у промени политичких прилика, па су Которани поново настојали да се ставе под заштиту неке моћне

¹³⁰¹ *Историја Црне Горе*, 2/1, 41 (С. Ћирковић). О односу града Будве према владарима из династије Немањића, на основу Будванског статута, в. И. Синдик, *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*, *Историјски часопис* 7 (1957) 23-36.

¹³⁰² *Историја Црне Горе*, 2/2, 234 (И. Божић).

¹³⁰³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 628.

¹³⁰⁴ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 36.

¹³⁰⁵ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 34-35, 73, 80. О изграђивању комуналног уређења у градовима Зетског приморја и северне Албаније в. М. Антоновић, *Град и залеђе – град у жупа у зетском приморју и северној Албанији*, 71-160.

¹³⁰⁶ М. Благојевић, *Меропси и отроци – баштиници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, *Глас САНУ СССХСХVI*, Одељење историјских наука 12 (2004) 23.

¹³⁰⁷ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, 34-35.

¹³⁰⁸ Исто, 35.

¹³⁰⁹ И. Божић, *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, *Немирно поморје XV века*, Београд 1979, 97.

државе.¹³¹⁰ Котор се нашао под влашћу Млечана 1420. године, након што је градска општина више пута упутила своје молбе. Велики део которске властеле је видео спас у Млетачкој републици, док је мање било оних који су према саветима Дубровчана решење проналазили у приклањању Угарској.¹³¹¹

Ипак, тада формално издејствована права Которана губила су на значају, посебно у време ратова, када је Которанима једино била потребна помоћ Млечана. Млетачки кнез је у Котору имао врховну војну, управну, судску и финансијску власт. Он је кршио Статут и правне обичаје, уколико је то било неопходно, а млетачки Сенат је по потреби захтевао да се Статут поправи и допуни. Такође, када је реч о животу цркве, Млечани су преузели пресудну улогу, иако је она раније била под утицајем властелинских кругова. Бискуп је морао бити странац, па се у његовој улози најчешће налазио неки Млечанин.¹³¹²

Градско подручје је остало под општинском управом, мада су се и ту увлачили Млечани, али се њихов притисак највише осетио у привредном животу. Которско занатство и трговина били су угрожени због млетачког привредног режима, који се током XV века изграђивао на бројним ограничењима, која штите интересе метрополе, а штете њој потчињеним градовима. Которани су могли производити само оне предмете који су Млечанима били потребни, а нису смели радити на онима који би били конкурентни њиховим производима.¹³¹³ Привреда Котора урушавала се и са постепеним турским освајањем Приморја, због чега је овај град у трговини био упућен само на море и престао је бити посредник између Средоземља и унутрашњости Балканског полуострва.¹³¹⁴

Нада Которана да ће град и његова околина под млетачком влашћу бити поштеђена ратних разарања није се остварила. Већ 1420 – 1421. године снаге Балше III наносиле су штету граду. Године 1448, трупе деспота Ђурђа Бранковића удариле су на села око Котора. Такође, напада је било и за време Ивана Црнојевића, 1465. и 1489. године. Млетачки војници долазили су у которску тврђаву, а у Боку су повремено улазиле и млетачке галије како би спречиле потенцијално пресецање поморских веза. Заправо су Млечани рачунали и да Котор укључе у своје ратне планове, а не само да му обезбеде одбрану, што се показало и у време прве турске опсаде Скадра 1474. године, када је Котор постао значајно ратно упориште.¹³¹⁵

Бар, Улцињ и Скадар су у привредном погледу знатно заостајали за Котором, у коме је током XV века радило око 200 кожара, око 150 мајстора за обраду метала, као и до 50 мајстора за обраду дрвета. Такође, доста је било и воскара, каменорезаца и зидара, а на галсу је било и златарство. Добијени производи су се извозили у великим количинама, а једним делом су остајали за домаће потребе. У Котору, Перасту и Улцињу била су бродоградилишта, а грађе је било у подручју око Бојане. Ипак, Млечани нису дозвољавали Которанима да оснују радионице сукна, јер су забраном штитили сопствену производњу.¹³¹⁶ Млетачка ограничења у трговинским пословима, по свему судећу, довела су до опадања броја занатлија чији су производи извожени, посебно током друге половине XV века, па су многи одлазили из Котора у друге градове. Није познато шта се догађало са младићима који су долазили у градове да као шегрти уче занат.¹³¹⁷

У Боки Которској су главне привредне гране биле пољопривреда, сточарство, риболов, поморство, занатство и трговина, али ниједна није могла у пуној мери да подмири

¹³¹⁰ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, 35.

¹³¹¹ И. Божић, *Котор после прихватања млетачке власти*, 3.

¹³¹² Исто, 6.

¹³¹³ Исто, 8-9.

¹³¹⁴ Главна одлика многих приморских градова, па и Котора, у погледу спољне трговине, односила се на посредничку улогу између Балканског и Апенинског полуострва, као и целог Средоземља, в. И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, 35, 70.

¹³¹⁵ И. Божић, *Котор после прихватања млетачке власти*, 12-14.

¹³¹⁶ И. Божић, *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, 101-102.

¹³¹⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 235 (И. Божић).

потребе становништва. Оскудице у обрадивој земљи, као и другим привредним изворима биле су разлог томе. Од аграрних производа вино је представљало главни извозни предмет, због чега се и гајењу винове лозе посвећивала посебна пажња. Уједно, виноградарство је било и најиздашнија привредна грана због разних заштитних царинских мера које су биле у вези са увозом и извозом вина.¹³¹⁸

Услови за развитаك сточарства није било у Боки Которској, па није било села, нити појединаца који се баве искључиво овом делатношћу. Рибарство је у привреди представљало споредну грану, док је вађење морске соли, као што је познато, представљало један од најважнијих прихода многих градова. Которска „солила“ била су у Грбаљском Пољу. Добро је било развијено занатство, као што смо поменули, а међу занатлијама издвајали су се ковачи, бачвари, обућари, пекари, златари, берберини, воскари, ковачи новца, црепари, каменари, кројачи. У унутрашњој трговини сарађивали су грађани, односно властела, занатлије и ситни трговци на једној страни и сељаци – кметови, на другој страни. Кметови су на тржиште износили воће, поврће, дрво и друге предмете са којима су учествовали у размени, а за које се везивала ситна зарада. Продају вина у својим рукама имали су властела и пучани, за које се везује и сав крупан профит.¹³¹⁹

Иван Божић се пре нешто више од пет деценија бавио питањем земљишног система у „Млетачкој Албанији“, што је назив под којим се подразумевао простор северне Албаније и Зетског приморја. Он је указао на основу сачуваних писаних сведочанстава да су Млечни на подручју од Драча до Котора настојали да заштите своје трговачке интересе, с обзиром да су од друге половине XIV века били угрожини османским ширењем. Очување земљишног система, пошто је земљорадња обезбеђивала највећи део прихода Млечана, било је један од главних задатака Млетачке републике на овом појасу.¹³²⁰

Када је Ђурађ II Страцимировић Балшић склопио уговор с Млечанима 14. априла 1396. године, ови су запосели прве градове с њиховим подручјима и остварили пуну власт над њима.¹³²¹ Запоседнуто земљиште млетачка влада је сматрала као своју сопственост којом је могла да располаже како жели. Сваки држалац или корисник земље сматрао се само поседником. Након напада које је Балша III предузео против поседа које је његов отац Ђурађ II уступио Млечанима, многи поданици били су од стране Републике окривљени због издаје, а њихова добра била су заплењена. Заплена је било и током каснијих сукоба, јер је увек било људи који су се противили Млечанима и подржавали њихове непријатеље. Многи виногради, поља и заплењена земљишта могли су се дати под закуп, чиме је стваран сигуран извор потребних средстава за снабдевање посада и тврђава.¹³²²

Такође, Млечани су у читавом животу овога краја, укључујући аграрни режим, морали да поштују права разних категорија становништва како би могли наћи ослонац у њему и обезбедити средства за своју политику.¹³²³ Од става локалних феудалаца – пронијара, зависила је и стабилност млетачке власти.¹³²⁴ Република је, с друге стране, била принуђена да понекад спорводи оштру дисциплину и обавља надзор како би сачувала стечени положај.¹³²⁵

Обласни господари и моћна властела у Зети најчешће се ослањала на село и тврђаву, што је представљало основ њихове моћи. Градови су могли, према развоју занатства и

¹³¹⁸ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, 57, 60-61. О виноградарству у средњовековној српској држави, в. М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, Београд 2021.

¹³¹⁹ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, 62-63, 65, 69-70.

¹³²⁰ И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 259.

¹³²¹ *Listine IV*, 365-367, № DXIV; И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 261.

¹³²² И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 262-263.

¹³²³ Детаљно в. И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 268-331.

¹³²⁴ Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951, 152.

¹³²⁵ И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 331.

трговине, да у привредној зависности држе она села чији су житељи имали неки посао ка њему, али и у случају када су села била у њиховом дистрикту. Градови су очекивали од владара или обласних господара да им буду уступљена околна земљишта, разуме се, са селима.¹³²⁶

Представници Млетачке власти су од краја XIV века политичку моћ градили на робно – новчаним пословима својих поданика и суграђана, а где год су могли наметнули су политичку власт града околним селима. У самим градовима нису дозвољавали да им затечена тела градске општине буду противници. У Котору, коме су остављена најшира права, као што смо поменули, она временом ишчезавају, јер су градски органи који су остали формално нетакнути, били само послушно оруђе млетачког кнеза или провидура, који је баш као и у другим градовима водио бригу о утрошеном новцу.¹³²⁷

Ситуација на селу била је другачија од оне у граду. Сеоски главари су се на зборовима договарали са осталима о неком заједничком послу, па су тако ако је било потребно могли да покрену одређени број ратника. Њихове ратничке дружине су браниле свој крај и према потреби били у служби феудалних госпoдара у суседству или Млетачке републике. Они су тиме што су неке служили добијали мање намете, док су старешине могле придобити и неки мањи посед и провизију.¹³²⁸

У привредном погледу село је било потчињено граду, а сељаци су у њему продавали вишкове пољопривредних производа, попут меса, вина, дрва, коже, као и предмете које су израђивали у кућама или по сеоским занатлијским радионицама: ужад, земљане лонце и сл. На тај начин сељаци су долазили до новца. Некада је привреда села била усмерена прописима града, па је тако око Скадра било неколико села која су се бавила само виноградарством, чији су сељаци своје дажбине управо подмиривали вином, а оно се трошило за потребе градске тврђаве. С друге стране, на подручју Улциња, Бара и посебно Котора општинске власти су забрањивале да се саде нови виноград, јер је требало да се одржи цена вина коју су производили грађани на својим земљиштима и де се не дозволи да им сељаци буду конкуренција.¹³²⁹

Сељаци су из незадовољства радо прилазили током XV века обласним господарима и деспотовој војсци током похода на млетачке поседе, спремни да искористе рат за одмазду према омрзнутом граду. Због тога су обласни господари најпре поседали околину градова, а потом почињали са њиховом опсадом, за разлику од Млечана који су најпре настојали да поседну град и уведу војску у његову тврђаву, па би тек онда загосподарили градским подручјем.¹³³⁰

Которској општини су још раније српски краљеви подарили грбаљску жупу,¹³³¹ а которска већа су половину обрадиве земље уступила властели, а другу половину пучанима и одредила шта ће којој породици да припадне. Которани су сељаке у Грбљу гледали као „посаднике“, које је нови поседник постављао да му обрађују земљу, а које је могао и отерати. Због тога се Грбљани нису мирили са таквим положајем, и подизали буне три пута,

¹³²⁶ И. Божић, *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, 95.

¹³²⁷ Исто, 95-96.

¹³²⁸ И. Божић, *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, 98. Током бројних ратова који су се одвијали на простору Зете и северне Албаније током XV века, зарађене стране су настојале да на своју страну привуку домаће становништво, односно ратничке дружине међу њима, којима су обећаване награде и ситне повластице. Њихово организовање било је могуће јер је државна власт ослабила још током друге половине XIV века, а у XV веку Млечани су били само неспорни господари у градским средиштима на Приморју. Детаљно о овоме в. И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, 156.

¹³²⁹ И. Божић, *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, 102.

¹³³⁰ Исто, 103.

¹³³¹ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, 58; М. Антоновић, *Град и залеђе – град у жупа у зетском приморју и северној Албанији*, 181.

али су оне биле у крви угушене.¹³³²

Млечани нису утицали да се положај сељака у Грбљу промени, али Которанима нису допуштали да такав положај наметну сељацима у оним подручјима која су под млетачком влашћу припојена њиховом дистрикту. То су била села која су чинила метохију Св. Михаила на Превлаци.¹³³³

Временом се однос између града и села мењао и то на принципима да се све може купити и продати, али и закупити на неки рок или за вечита времена. У околини Котора после ратних периода није остало много посадника, а било је доста напуштене земље. Преостали посадници били су ослобађани од господара, који им је остављао земљу да је обрађују као закупци, па је њихова зависност према земљопоседнику прерасла у економску, а раније је била правне природе.¹³³⁴

Постепеним увођењем сељака у робно – новчану привреду града уништавали су се стари односи на селу. Долазило је до великих имовинских разлика међу сељацима. Они који би сиромашили су се задуживали код имућнијих сељака или код которских грађана, који су давали новац, али уз високе камате. Задужени сељаци су када не би имали да врате дуг продавали земљу, неретко самим повериоцима. Которани су куповином долазили до земље и на простору некадашње превлачке метохије. Град је наметањем робно-новчане привреде селу стварао услове да њиме и загосподари у сваком погледу.¹³³⁵ По горњозетским областима утицај робно-новчане привреде много мање се осећао, иако је постојала стална веза становништва са приморским градовима. Закупачки односи су постојали, баш као и новчани дугови, али су у односу на Приморје били ређи.¹³³⁶

У Горњој Зети, по брдима и жупама, сељаци су се претежно бавили сточарством. Потребе становништва у приморју могли су да задовоље свежим и сувим месом, сиром, кожама и медом, а ове производе су продавали за занатске, и нарочито за со, која је представљала свакодневну потребу.¹³³⁷

Током XV века Млечанима је и Скадар био веома важан град, а управо у његовој околини била су насеља чији су становници обрађивали њиве, сејали жито и просо и садили винограде, што представља и изузетак, јер се „Млетачка Албанија“ није одликовала изузетном плодношћу.¹³³⁸ Скадар је поред Котора, био једини град који је током мирних времена могао да покрије све трошкове око одржавања млетачких функционера, као и малих посада по тврђавама. Трошкови у Улцињу, Бару и Будви морали су да се покрију продајом соли коју су Млечани довозили с Крфа. У годинама рата своју власт у зетским и северноалбанским градовима Млечани су морали да одржавају средствима метрополе,

¹³³² И. Божић, *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, 99-100; М. Благојевић, *Меропси и отроци – баштиници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, 33.

¹³³³ И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 270-271; Исти, *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, 100; *Историја Црне Горе*, 2/2, 179 (И. Божић). У овом раду већ је било речи о томе да је простор састављен од полуострва Луштице, села Пасиглаве, Богдашића, Љешевића, и Превлаке представљао властелинство манастира Св. Михаила на Превлаци, односно његову метохију. Села су у оквиру метохије имала своју унутрашњу организацију која је била заснована на традицијама неписаног закона, који је уважаван у ратничким и крвним заједницама. Богдашићи и Љешевићи сматрали су себе за катун. Богдашићи су сва важна питања решавали на сеоском збору, који је давао овлашћења капетану, као и одређеној групи представника, да обаве посао у име села. Капетан је био на челу заједнице. Детаљно о овоме, в. И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, 38, 55-56. На властелинству манастира Св. Михаила на Превлаци било је „слободних“ и „потчињених“ баштина, па самим тим и таквих баштиника. Није било отрока и меропха, баш као и у Грбљу, али су постојали посадници и баштиници, в. М. Благојевић, *Меропси и отроци – баштиници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, 33, 36-37, 58-59.

¹³³⁴ И. Божић, *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, 103.

¹³³⁵ Исто, 103-104.

¹³³⁶ *Историја Црне Горе*, 2/2, 186 (И. Божић).

¹³³⁷ Исто, 173.

¹³³⁸ И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 260-261.

одакле је долазило жито за војску и становништво, грађа за тврђаве, као и ратни бродови и најамници. Ипак, без обзира на издатке, Млечани су држали ове градове, јер су им били важни као стратегијска упоришта, којима су на Јадранском мору чували мрежу трговинских послова.¹³³⁹

Из скадарског краја су на првом месту извожени дрво и жито бродовима низ реку Бојану, али је и ту извожено мање жита него што се очекивало у метрополи, јер је због честих ратних сукоба и провала Турака било мало година током којих су сељаци могли да сакупе неуништenu летину са својих поља.¹³⁴⁰ Скадар је требало да по свом положају буде важан привредни и управни центар, али није имао прилику да то и постане, јер је био превише удаљен од мора.¹³⁴¹

2. Трговина и саобраћај

Градови и тргови на Зетском приморју били су од земаља у унутрашњости одвојени широким венцем тешко проходних и високих планина. Због тога је транспорт робе био доста отежан, па су трговци како би прошли рано почели да користе речне долине, благе превоје и остатке старих римских путева. Зетски пут представљао је важну саобраћајну руту, како за трговце из Зете, тако и за Дубровчане.¹³⁴²

Путеви су током средњег века у српској држави добијали називе и по именима области или земље у коју су водили, што је био случај и када је у питању Зетски пут („via Zente“). Међу путевима у Зети разликују се приобалски путеви и они који су ишли залеђем или мање упоредо са њима, а било је и оних који су са приморја ишли у унутрашњост земље.¹³⁴³ Добро је познато да је по унутрашњости Балканског полуострва средњовековна трговина била у основи караванског типа. Најстарије вести о караванској трговини Дубровчана везују се за Брсково, на десној обали Таре близу Мојковца, које је било главно упориште приморских трговаца у другој половини XIII и првим деценијама XIV века. Брсково их је привлачило као битно рударско место, али и као трг одакле се роба разносила даље по српским земљама. Представљало је и најважнију полазну тачку за све караване који су даље преносили робу у Приморје. Од средине XIV века, са опадањем Брскова, тежиште дубровачке караванске трговине се померило у долину Лима, а Пријепоље је заузело место караванске станице.¹³⁴⁴

Током XIII и XIV века трговина је за оне који су се њоме бавили подразумевала познавање правила и обичаја у срединама где се она обављала, познавање језика, много напорног путовања. Становници различитог имовног стања у зетским градовима бавили су се трговином. Они који су располагали великим средствима и везама могли су да обављају посао са далеким тржиштима, али таквих није било много. Трговци који су располагали мањим средствима радили су искључиво између српских тргова и обалских градова у свом окружењу. Због природе посла, трговци из различитих градова били су упућени једни на

¹³³⁹ И. Божић, *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, 97-98.

¹³⁴⁰ И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, 219.

¹³⁴¹ М. Антоновић, *Град и залеђе – град у жупа у зетском приморју и северној Албанији*, 30.

¹³⁴² *Историја Црне Горе*, 2/1, 34 (С. Ћирковић).

¹³⁴³ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 17, 62.

¹³⁴⁴ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305, 308.

друге, због чега су се удруживали и сарађивали.¹³⁴⁵ У српским приморским градовима пословали су и трговци из Млетачке републике, којих је највише било у Котору од почетка двадесетих година XIV века.¹³⁴⁶

Трговина се на подручју Зете одвијала слободно, што је било регулисано споразумима појединих градова, као и дозволама обласних господара. Чак и онда када би била прекинута због политичких сукоба, после њиховог окончања настављала се старим током. Трговински режим био је промењен од краја XIV века у крајевима којима су загосподарили Млечани, што су осетили домаћи трговци који су изгубили слободе које су раније имали, баш као и Дубровчани који су бројним ограничењима били спутани, а пре свега изменом режима продаје соли, као и захтевом да се жито из Албаније извози само у Млетачку републику или у друге млетачке градове, што је било праћено посебним дозволама.¹³⁴⁷ Дубровчани су били погођени и транзитним, тј. мимоходним царинама на Зетском путу, као и на путу који је од Драча и Љеша ишао на Дањ, па даље у српску државу.¹³⁴⁸

Пре успостављања млетачке власти у Зетском приморју, ситуација је била потпуно другачија. Домаћи трговци, посебно Барани и Улцињани одржавали су с Дубровчанима пословне везе. У време док је Бар био под влашћу Балшића и деспота, Дубровчани су ту куповали знатне количине жита, уља, коже и сира, а за узврат су дозвољавали да се из њиховог града извезе цреп, као и тканине које су ишле на продају. Многи Барани и Улцињани одлазили су у Дубровник и тамо настављали своје послове.¹³⁴⁹

У време Деспотовине, са променом граница, долазило је и до промена у пословима трговине и транспорта. Током последњих година живота деспота Стефана, као и током првих година владавине деспота Ђурђа, јужни крајеви Деспотовине били су у великој мери под контролом Турака, па самим тим и исходишта „Зетског пута“, којим се одржавала веза са најразвијенијим и рудама најбогатијим делом српске државе. Након губитка Зете и приморских градова 1441. године, које деспот Ђурађ никада није успео да поврати, српска држава више није могла да утиче на своју трговину и извоз и практично је постала копнена земља. Утицаја на поморску трговину није било, јер није било излаза на море, тј. није било ниједне луке преко које би се макар делимично вршио увоз и извоз робе, а ситуација је била лоша и у погледу копнене трговине, зато што ниједан пут више није био под њеном контролом. Зависност од Турака, Босне и војводе Стефана Вукчића, односно од Дубровника била је у ово време посебно изражена. Трговина са Угарском представљала је једини изузетак из разлога што су добри трговински односи погодовали трговинској размени.¹³⁵⁰

Општи назив „Зетски пут“, односио се на путеве који су ишли из приморја у унутрашњост српске државе, најчешће од Котора до ушћа реке Дрима. Дакле, то је био сноп путева, који су ишли у предео Рибнице, односно у Подгорицу, одакле су се рачвали претежно према северу, у долину реке Зете и долину реке Лима. Морска пристаништа у Котору, Будви и Бару била су исходне тачке ових путева. Једна група је обухватала путеве који су од Улциња до ушћа реке Дрима ишли ка Скадру, преко Свача и Дања, а потом речним токовима реке Бојане преко Св. Срђа и Вакха, и реком Дримом до Љеша, и одатле

¹³⁴⁵ *Историја Црне Горе*, 2/1, 35-36, 41 (С. Ћирковић).

¹³⁴⁶ Р. Ћук, *нав. дело*, 150-167.

¹³⁴⁷ *Историја Црне Горе*, 2/2, 247 (И. Божић). Добро је познато да се дубровачка трговина развила из потребе, да се због недостатка сопствене прехранбене базе, посебно жито увози са стране, што је била једна од главних брига општине. Детаљније о овоме, в. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 23-24.

¹³⁴⁸ А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, Историјски гласник 1-2 (1984) 20.

¹³⁴⁹ *Историја Црне Горе*, 2/2, 247 (И. Божић). У доба Деспотовине, српско-дубровачке трговинске односе, пратиле су честе забране и прекиди. Један од честих узрока прекида трговине била је турска опасност. Детаљно, в. А. Веселиновић, *Забрана и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*, Историјски гласник 1-2 (1983) 25-42. О трговини у Деспотовини, в. Исти, *Трговина у Србији у доба Деспотовине*, Београд 1982, необјављена магистарска теза.

¹³⁵⁰ А. Веселиновић, *Забрана и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*, 32-33, 36.

сувим путем за Дањ и даље ка Призрену.¹³⁵¹

Пут из Котора ишао је изнад северо-источне стране града, пењао се на Крстац, село Његуш, одакле је преко Кривачког Ждрела ишао на Цетиње, потом поред града Сокола у долину реке Зете.¹³⁵² Пут из Будве ишао је преко села Браића на село Прекорницу, па село Заћир, Ријеку Црнојевића и онда даље за Подгорицу, или од села Браића на село Угњи за Цетиње, пролазећи испод брда Вртијелка.¹³⁵³ Пут из Бара имао је два правца, од којих је један ишао за Подгорицу, а други је водио за Улцињ. Преко превоја Суторман ишао је пут за Подгорицу, док је пут из Бара за Улцињ ишао преко села Добре Воде и даље за Скадар. Важан је био и положај села Ботуна, до кога су водили путеви из Бара, Будве и Котора.¹³⁵⁴

Пут из Рисна је ишао у унутрашњост земље, преко Леденица и Грахова, а потом се укрштао са путем који је водио из Дубровника за Оногшт, који је представљао важну раскрсницу путева. Скадар је био повезан са Подгорицом, са облашћу Плава и преко Пећи са Косовом. Пут из Улциња ишао је поред Загојског блата, преко старог Свача, а онда десно, обалом реке Бојане, за Скадар. Пловност реке Бојане, од ушћа до манастира св. Срђа и Вакха, била је од великог привредног значаја.¹³⁵⁵

У Дању се скадарски пут састајао са оним који је из Љеша долазио из Драча или са ушћа реке Дрима.¹³⁵⁶ Морским путем се бродовима долазило до ушћа Дрима, а затим се обављао претовар робе са галија на мале бродове и онда се речним током стизало у Љеш. Вероватно је плитак речни ток утицао да се Љеш не развије у важан пристанишни град, као Св. Срђ.¹³⁵⁷

Пут од Дања пролазио је даље поред Св. Спаса, где се налазила царина, па даље ишао левом обалом реке Дрима, пролазећи кроз села Сирић, Шикљу и Круимаду. Пут је затим настављао и долазио преко села Добрушта и Рибника у Призренско поље и Призрен. Из Св. Спаса један пут ишао је и преко данашње Ђаковице за Трепчу.¹³⁵⁸

Добро је познато да се у Св. Срђу налазио велики трг соли, са складиштима, магацинима и трговачким кућама. Одатле се обављало снабдевање са сољу, северне Албаније и већег дела Зете. Такође, из пристаништа се вршио истовар робе са бродова, која је даље караванима ишла у унутрашњост. Преко Св. Срђа увозила се со, сукно и вино из Далмације и Италије, а извожено је дрво, восак, олово, сребро из српске државе, риба из Скадра итд.¹³⁵⁹

Свети Срђ је, док је био у саставу српске државе, на простору од Неретве до Бојане, био један од четири трга где се продавала со. Током периода српске власти, трг Светог Срђа, Дубровчани су снабдевали сољу, због чега су и њихове везе са овим тргом биле прилично

¹³⁵¹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 62. Уп. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, 276, 282.

¹³⁵² Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 62-63; Исти, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959, 33.

¹³⁵³ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 63. Брдо Вртијелка у близини Цетиња, где је пролазио пут, помиње се у повељи Ивана Црнојевића којом оснива манастир на Цетињу 1485. године, в. F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, 532.

¹³⁵⁴ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 63.

¹³⁵⁵ Исто, 64, 69.

¹³⁵⁶ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 70. Уп. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, 280.

¹³⁵⁷ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 70, одбацио је могућност да је мочварно залеђе представљало узрок због кога се Љеш није развио као пристанишни град. Према мишљењу Г. Шкриванића, мочварно залеђе није сметало да преко њега иде део великог пута, који из Драча, преко Љеша и Дања иде за српску државу.

¹³⁵⁸ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 70-71. Уп. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, 280-281.

¹³⁵⁹ М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, 144-145, нап. 7. Уп. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, 279.

интензивне. Међутим, доласком под власт Млечана, трг Светог Срђа није био једини који је имао привилегију продаје соли у овом крају. Од 1397. године било је дозвољено да се и у Дању продаје со, по истој цени као у Светом Срђу, али искључиво трговцима који довозе жито из српске државе и у Дању га продају Млечанима по одређеној цени. Млечани су дозволили да се со продаје и у другим њиховим местима, па је она продавана и у Скадру.¹³⁶⁰

Од 1396. године, када су Млечани преузели контролу над тргом Св. Срђа, Дубровчани се све ређе помињу. Током првих година млетачке власти у скадарској области, они се и јављају, али само као превозници робе за рачун млетачких грађана, на потезу од Светог Срђа до Венеције. Трг Светог Срђа, баш као и Скадар, снабдевали су сољу Драчани. Со из Драча била је количински довољна Светом Срђу, док је Скадру због увећаних потреба, 1423. године, било дозвољено да со довози и са Крфа.¹³⁶¹

Главна складишта соли била су у Светом Срђу, иако је она продавана на другим местима у ближој околини. Млечани су монополом на продају соли хтели да вежу и учине зависним становништво око себе. Због тога је Ђурађ II Страцимировић имао проблеме због млетачког суседства и увиђао је намеру Млечана који су хтели да Зету потчине својој контроли. Продаја соли представљала је један од узрока сукоба између Ђурађа II Страцимировића и Млечана. Своју со Млечани су чували и од Турака, а врхунац непријатељства са Ђурићем II десио се када су његови поданици, којима је помогло становништво из млетачких села, опљачкали складишта у Светом Срђу и том приликом однели 5.000 цакова соли.¹³⁶²

Деспот Ђурађ Бранковић имао је своје солане на зетској обали, због којих је такође долазио у сукоб с Млечанима. Он је у Будви отворио трг соли, али су му Млечани дозволили да со довози само у оној количини коју су некада доносили Балшићи. Вишак своје соли, коју деспот није могао да вози у Будву, требало је да преда которском тргу по монополској цени. Деспот Ђурађ на то није пристајао, па је сву со допремао у Будву, због чега су Которани пленили будванске лађе и понекад их гонили до дубровачке луке, а Будвани су у својим водама хватали которске бродове. Которани заплењену со нису хтели да врате, све док Млетачка република не потврди да се она може слободно продавати у Будви, а деспот Ђурађ је на то одговарао преко својих војвода које су спречавале караване да иду у Котор и Скадар. Спор је трајао годинама, а завршио се када је склопљен Смедеревски уговор 1435. године. Према споразуму, деспот је требало да добије четири хиљаде дуката на скадарској благајни и у будуће сваког 15. августа по хиљаду, али под условом да не омета караване који у Скадар долазе по со. Такође, предвиђено је и да со са својих солана у Грбљу може носити у Будву, али само ако не омета караване који по со долазе у Котор и Скадар.¹³⁶³

Дубровчани су сматрали да се на простору од Бојане до Неретве со продаје само у Дријевима, Дубровнику, Котору и Светом Срђу и тога су се придржавали, без обзира на то што су Млечани продавали со на многим својим местима у Зети. Стога су се Дубровчани жалили угарском краљу 1451. године, да херцег Стефан обавља трговину сољу у Драчевици, иако је то дозвољено само на напред поменутих местима.¹³⁶⁴ Такође, херцегов син, Владислав, се у уговору који је склопио 15. августа 1451. године са Дубровчанима против свог оца, обавезао да ће се со продавати само на местима која са за то одавно утврђена, односно у Дријевима, Дубровнику, Котору и Св. Срђу. Свакако, његова изјава није

¹³⁶⁰ М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, 152.

¹³⁶¹ Исто, 152, нап. 55.

¹³⁶² М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, 153.

¹³⁶³ *Listine IX*, 82-83; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 700; Исто, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, 201.

¹³⁶⁴ J. Gelcich – L. Thalloczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 499; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, 153.

обавезивала Млечане.¹³⁶⁵ Свети Срђ је био лука за велику област у залеђу под српском влашћу, док је под млетачком он то био углавном само за скадарску област. Млечани су контролисали сваки транзит, а Дубровчанима нису дозвољавали трговину преко ове луке.¹³⁶⁶

¹³⁶⁵ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, 446; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, 153-154.

¹³⁶⁶ М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, 154.

ЗАКЉУЧАК

Дукља је крајем X века постала средиште српских средњовековних земаља, а унутар њених политичких граница налазиле су се Травунија и Захумље, а повремено Рашка и Босна. До краја X века у Дукљи се усталило осећање припадности српском народу, тј. била је учвршћена етничка свест. Иако се државно-правни положај Дукље, односно Зете мењао током средњег века, етничка свест о припадности српском народу остала је непромењена. Развој српске државности у Дукљи био је такав да је она у последњој четвртини XI века стекла краљевско и архиепископско достојанство, али због свог периферног положаја није могла да задржи водеће место поред других знатно већих српских области. Иако је за време владавине Константина Бодина Дукља достигла политички и војни врхунац и обезбедила превласт међу српским кнежевинама, у последњој деценији XI и почетком XII века дошло је до слабљења власти у Дукљи и премештања средишта српских земаља на простор Рашке, за који је све више почео да се везује и појам српске државе, која је временом изградила нове политичке границе. Владари Дукље изгубили су право на краљевско достојанство средином XII века када су потпали под врховну византијску власт.

Име Зете је од краја XII века постепено почело да потискује стари назив Дукље из разлога што је велики жупан Стефан Немања, након што су се Дукља и Далмација нашле у оквирима његове државе, приступио формирању нових удеоних кнежевина, као и решавању унутрашњих односа у држави. Наиме, тада је дошло до формирања *земље* Зете као посебне управне јединице која је поверена Вукану, чије су управне надлежности у историјским изворима посведочене већ 1190. године. Настала на простору некадашње *Диоклитије* и *Далмације*, као посебна управно – територијална јединица, односно као *земља*, она ће то бити током читаве епохе Немањића, али и касније у Деспотовини. *Земља* Зета чинила је језгро Зетске епархије Српске цркве, која је представљала најјачи православни центар у Приморју, а добро је познато да се територија зетске *земље* и Зетске епархије (касније митрополије) нису поклапале.

Вуканова краљевска титула, којом је у Зети одржавао живом традицију некадашњег дукљанског краљевства, није била признавана у рашким земљама, где је Вукан био кнез и после 1196. године велики кнез. У Зети га је на положају удеоног кнеза наследио његов син Ђорђе, који је такође традиционално задржао титулу краља. После 1217. године краљевска титула у Дукљи је почела губити на значају, а самим тим почела је постепено, али не тако брзо, да ишчезава и традиција о дукљанском краљевству. У управном смислу стање је остало непромењено још неко време. Управне надлежности Вукановог сина Ђорђа у Зети су посведочене 1208, 1237. и 1242. године, с тим да се о њиховом обиму и делокругу не може детаљније говорити. Такође, Ђорђа је на месту удеоног кнеза заменио његов брат Стефан, који је био врло близак владарском двору. Ипак, током владавине краља Уроша дошло је до укидања удеоних кнежевина, па су Вуканови наследници у Зети изгубили у потпуности свој положај и утицај.

Током владавине краља Драгутина у српској држави успостављен је нови облик издвајања делова територије, које су најчешће биле под управом чланова владарске породице, њених сродника или крупне властеле. Тај нови облик управе представљале су „државе“, а краљица Јелена, добила је прву „државу“ и тиме постала први „силни“. „Држава“ краљице Јелене обухватала је Зету, Требиње, крајеве око Плава и Горњег Ибра. Након промене на српском престолу 1282. године, „држава“ краљице Јелене остала је у пуном обиму, а своје поседе у Зети и Требињу Јелена је напустила тек 1306. године. Зетска земља остала је у истом статусу након њеног повлачења, само је те 1306. године постала „држава“ Милутиновог сина Стефана.

Након Стефанове побуне против краља Милутина 1314. године, после које је ослепљен и послат у Цариград, упитно је да ли је зетска земља одмах изгубила статус „државе“, јер је познато да је у годинама које су уследиле зетска земља била поверена кефалији Илији. У сваком случају, крајем марта или почетком априла 1326. године, Зета је поверена на управу младом краљу Душану, па је тада поново стекла статус „државе“.

У доба српског царства (1346-1371), за разлику од других старих српских земаља, Зета је директно била потчињена царевима Душану и Урошу. Осим привредног значаја, Зета је за цара Душана представљала место у коме се додирују православље и римокатоличанство, а била му је значајна и због земљишта која је поклањао манастирима, у чему се посебно издвајао наспрам својих претходника из династије Немањића.

Зета у држави Немањића није била престолонаследничка област, како је то с правом срединим прошлог века закључио И. Божић. О аутономији Зете у оквиру српске државе не може се говорити, јер је она од времена када су потиснути наследници Вукана Немањића била само једна од територија којом су управљали престолонаследници или други чланови владарске породице. Управници у Зети су само извршавали вољу актуелног владара, а са престанком њихове послушности долазило је до ратова. Такође, Зета није била непрекидно под управом чланова владарске породице, што представља још један аргумент који говори да она није била одвојена целина са аутономијом.

Приморје је владарима из династије Немањића било значајно и због политичких веза са западом, јер су се управо у тој области, између осталог, прожимали интереси Римокатоличке и Источноправославне цркве. Ипак, за Зету се везује велики број побуна против власти, а за немире у српској држави била је неретко одговорна властела, која је или била незадовољна политиком актуелних владара, или у случају зетске властеле, само верна свом непосредном господару. Улогу зетске властеле не треба преувеличавати, јер је у време Душанове побуне, он очито имао подршку и остале властеле, пошто у супротном не би дошло до успешног преузимања власти.

После смрти цара Душана 1355. године отпочео је процес осамостаљивања властеле на простору српске државе. У Зети је након неуспешне узурпације власти од стране властелина Жарка почела да се уздиже породица Балшић, која током прве деценије своје владавине, није истицала претензије на наслеђе Немањића. Они су у ово време сматрани бунтовницима против цара Уроша. Након битке на Марици почео је нагли успон браће Страцимира, Ђурђа и Балше II, када они заузимају Метохију, а после расапа Николе Алтомановића и његове жупе Драчевицу, Конавле и Требиње. Ипак, Балшићи без ослањања на традицију Немањића нису имали изгледа да загосподаре матичним српским земљама на дужи време. Већ 1377. године они губе Драчевицу, Конавле и Требиње, тј. област старе Травуније, а недуго након тога и Метохију. После погибии Балше II 1385. године, у рату против Турака, власт Балшића била је сведена на Зету, јер су тада изгубили и важне градове и територије у Албанији.

Ђурађ II Страцимировић био је први међу Балшићима који је легитимитет своје власти градио на немањићким традицијама, што му је омогућило да иступа као суверени владар. Он је због непријатељства са краљем Твртком I, признавао првенство кнезу Лазару, коме се приближио и чији је зет постао, али то није ограничавало његова суверена права у Зети. Међутим, обновљена и учвршћена државност у Зети није могла овој области да осигура водеће место међу српским земљама. За време владавине Ђурађа II Страцимировића Балшића поједини наслеђени крајеви су дошли под власт Турака или Млетачке републике, а политичко језгро померало се у крајеве којима су господарили кнез Лазар Хребелановић и Вук Бранковић.

За босанског бана и краља Твртка I Котроманића Зета је представљала интересну зону. Он је код Котора иступао као наследник Немањића и сматрао је да му град припада као новом краљу Срба и Босне. Управо Твртково заузимање Котора 1385. године представља

успешан крај прве фазе територијалног ширења босанске државе на простору Зете. Такође, велики војвода босански Сандаљ Хранић имао је тежње ка територијалном проширењу на подручју Зете, које се могу пратиити све до 1411. године, када се оженио Јеленом Балшић, чиме је учврстио везе са деспотом Стефаном Лазаревићем и постао очух Балши III. Политичке позиције Зете и Босне биле су одређене присуством заједничког непријатеља, Млечана с једне и Турака с друге стране, због чега су се пријатељски односи одржали све до смрти Балше III 1421. године.

Зета се у границама Деспотовине нашла 1421. године, пошто ју је Балша III уочи смрти завештао свом ујаку деспоту Стефану Лазаревићу, у складу са државно-правним схватањима из доба Немањића. Зета је у доба Деспотовине поново била управно – територијална јединица, а бригу о њој деспот Стефан Лазаревић је препустио Ђурађу Бранковићу, који су у њој налазио и у време смрти деспота Стефана. Власт српских деспота на простору Зете никако није могла да се устали, због чега се и њена територија под њиховом влашћу често мењала или им је у потпуности измицала из руку. Деспот Стефан Лазаревић и деспот Ђурађ Бранковић остваривали су своју власт у Зети под веома тешким околностима, а бригу о Зети поверавали су и једном од војвода, чије је седиште једно време било у Бару, а касније у Подгорици.

Решеност да заузме Зету показивао је и Стефан Вукчић Косача, који је на њу полагао право као зет Балше III, а своје територијално проширење планирао да изведе као турски вазал у борби против деспота Ђурађа Бранковића. Након што је придобио Стефаницу Црнојевића и успоставио власт у Горњој Зети, кренуо је са својим снагама у Доњу Зету, што га је довело у рат са Млетачком републиком, који је за последицу имао окончање његових привремених успеха у Зетском приморју и трајно запоседање деспотових градова од стране Млечана.

Након што су деспот Ђурађ и Стефан Вукчић обновили односе октобра 1444. године, јер им је пут ка споразуму био отворен због вазалства према истом господару, тј. султану, Ђурађ Бранковић је повратио места у Горњој Зети, укључујући тврђаве Соко и Медун, које је до тада држао босански војвода. Ипак, када се Деспотовина после 1454. године нашла у положају какав је био и 1439. године, после првог турског освајања, Стефан Вукчић је покушао да веже за себе катунске дружине у Горњој Зети и преузме земље деспота Ђурађа, али га је у томе предухитрио Стефаница Црнојевић, који је уз подршку Млечана, с којима се споразумео, преузео власт у целој Горњој Зети, осим у Медуну.

Након безуспешног покушаја деспота Ђурађа 1448. године да поврати своја изгубљена места у Доњој Зети потискујући Млечане, он је током 1452/3. године остао и без својих упоришта у Горњој Зети, где се учврстио Стефаница Црнојевић, а последње деспотово утврђење Медун, предао је Турцима његов војвода Милош у првим месецима 1456. године, после чега у Зети више није било деспотових војвода. Деспот Ђурађ Бранковић се никада није одрекао Зете, у смислу да ниједним правним документом није признао млетачка освајања. Збох нових турских надирања, он је просто све мање морао да мисли на Зету.

Током владавине Црнојевића одржала се свест о државности и припадности код становништва у Зети, иако су вођени ратови са српским деспотом. На простору којим су господарили Црнојевићи српска државност није могла да ослаби, како због социјалне структуре, тако и због верског опредељења становништва и вишевековног политичког наслеђа. Немањићке традиције биле су очуване код Црнојевића, што се види и у случају када је Стефаница (Стефан) Црнојевић 1455. године са „збором“ Горње Зете признао власт Млечана над горњозетским крајевима, јер је сазивање „збора“ било у складу са традицијом сазивања српских државних сабора, где су се доносиле најважније одлуке, па чак и оне о признавању туђинске врховне власти.

Стефан Црнојевић и његови наследници су, с прекидима, признавали врховну власт Млечана, али су у суштини били и остали самостални господари. Права Млетачке републике

на Горњу Зету била су номинална, па је она своја материјална права остваривала само у градовима Доње Зете и северне Албаније. Црнојевићи су коришћењем титуле *господин* или *господар* наглашавали свој владарски статус према традицијама из претходног времена. Истицали су уместо млетачког лава, двоглавог белог орла на црвеној подлози, који се јављао као хералдички знак и као украс у српским земљама од XIII до XV века.

У време учвршћивања Црнојевића је и име великог планинског масива Црна Гора почело да се намеће као територијално – политички појам матичних земаља Црнојевића, који смењује ранији општи назив Горња Зета. Ново име свакако је било у вези са променама у политичко-друштвеној структури ових крајева, баш као и случају претходна два назива државног и обласног подручја. У оквиру *земље* Зете, „Црна Гора“ је представљала регију, која је била најважнији део области Црнојевића, али како она није уживала политички легитимитет, Црнојевићи су истицали да су господари много веће, пространије територије, тј. Зете. Ово је представљало још један ослонац на традицију Немањића и њихову идеологију, из разлога што је стварно стање ствари било потпуно другачије, пошто су Црнојевићи после 1481. године господарили само Црном Гором.

Континуитет између Зете у време Немањића и након њега очитује се и у Зетској митрополији, која је још од 1220. године када је утемељена као епархија Српске цркве представљала најјачи православни центар у приморју. Због своје важне улоге она се простирала на ширем подручју наспрам осталих епархија Српске цркве. У доба Балшића, Превлака са седиштем зетског митрополита, нашла се под њиховом влашћу, а управо од тада су Зетска митрополија, и нарочито њена метохија, прошле кроз неповољан период који је трајао више деценија. Ипак, Зетска митрополија опстајала је упркос бројним искушењима, јер су и Црнојевићи након слабљења власти деспота Ђурђа Бранковића у Зети, иступали као заштитници зетског митрополита.

У доба Ивана Црнојевића, чија је земља пред крај XV века остала последња територија некадашње велике српске државе, седиште зетског митрополита је због опасности од Турака измештено у Цетиње, које је уједно било и последње средњовековно седиште Зетске митрополије. Управна област зетског митрополита била је знатно смањена, али се он никада формално није одрекао своје јурисдикције коју су му поверили још први Немањићи.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Acta Albaniae – Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I-II, edd. L. Thalloczy, C. Jireček, E. Shufflay, Wien 1913-1918.

БИГ – Београдски историјски гласник

Глас САНУ – Глас Српске академије наука и уметности

Глас СКА – Гласник Српске краљевске академије

Гласник СНД – Гласник Скопског научног друштва

Гласник СУД – Гласник српског ученог друштва

ГНЧ – Годишњица Николе Чупића

Данилови настављачи – Данилови настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, приредио Г. М. Данијел, у: *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књ. 7, Београд 1989, 27-65.

Животи краљева и архиепископа – Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило II, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866.

Житије Симеона Немање – В. Ћоровић, Житије Симеона Немање, Списи Св. Саве I, Београд – Сремски Карловци, 1928.

Житије Стефана Дечанског – Житије Стефана Дечанског од Григорија Цамблака, у: *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књ. 12, Београд 1989, 49-82.

Зборник – Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I 1186–1321. (приредили В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик), Београд 2011.

Зборник МС – Зборник Матице српске

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института

Зборник ФФ – Зборник Филозофског факултета

ИГ – Историјски гласник

ИЧ – Историјски часопис

Listine I-X – S. Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike. I-X. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb 1868–1891.

Notes et extraits I-III – N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle I-III, Paris 1899-1902.

Прилози КЈИФ – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор

Споменик САНУ – Споменик Српске академије наука и уметности

ССА – Стари српски архив

Theiner, Monumenta Slavorum I, II – A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia I, Romae 1863; *A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia II*, Zagreb 1875.

CD – Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II-V, XI*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1904-1907, 1913.

Chronica Ragusina Junii Restii – Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484), ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

- *Actes de Chilandar I. Des origines à 1319*, Archives de l'Althos 20, èdd. M. Zivojinovic, V. Kravari, Ch. Giros, Paris 1998.
- М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балие III Балиића манастиру Светог Николе на Прасквици*, Стари српски архив 5 (2006) 207–227.
- *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I-II*, edd. L. Thalloczy, C. Jireček, E. Shufflay, Wien 1913-1918.
- С. Божанић, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, Стари српски архив 6 (2007) 11-17.
- J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV, Pars Primus*, Palermo 1967.
- *Византијски извори за историју народа Југославије, II–VI*, Београд 1959, 1966, 1971, 1986.
- J. Gelcich – L. Thalloczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887.
- *Данилови настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, приредио Г. М. Данијел, у: *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књ. 7, Београд 1989, 27-65.
- М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I–II*, Београд 1951, 1964.
- П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010), 69-80.
- Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. IV, прир. Р. Маринковић, Београд 1988.
- Доментијан, *Житије Св. Саве*, изд. Т. Јовановић, Љ. Јухас Георгиевска, Београд 2001.
- *Душанов законик* (приредио Ђорђе Бубало), Београд 2010.
- *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II, изд. Ћ. Даничић, Загреб 1866.
- *Житије Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака, у: *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књ. 12, Београд 1989, 49-82.
- *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I 1186–1321*. (приредили В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик), Београд 2011.
- П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића, деспота српскога*, Гласник СУД 42 (1875).
- Д. Јечменица, *Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и Могоришу*, Грађа о прошлости Босне 1 (2008), 53-75.
- К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик српске краљевске академије 11 (1892).
- N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle I-III*, Paris 1899-1902.
- I. Kukuljević-Sakcinski, *Oporuka kneza Jure Crnojevića od god. 1499*, Arkiv za povisetnicu jugoslavensku 2 (1852), 41-45.
- *Ljetopis popa Dukljanina*, prir. V. Mošin, Zagreb 1950.
- N. Lonza, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397. Reformationes consiliorum civitatis*

- Ragusii 1395–1397*, Zagreb – Dubrovnik 2011.
- S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike. I-X*. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb 1868–1891.
 - A. Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara god. 1326–1335*, Monumenta Catarensis, volumen 1, Zagreb 1951.
 - D. Malipiero, *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500*, Archivio storico italiano VII/1, Firenze 1843.
 - С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Св. Марије Ратачке*, Стари српски архив 1 (2002), 13-29.
 - F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae* 1858, Београд 2006.
 - Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарева успомена или турска хроника*, приредио и превео Ђ. Живановић, Београд 1986.
 - С. Мишић, *Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику, 15. април 1391*, Стари српски архив 7 (2008), 113-127.
 - *Monumenta Ragusina I, III-V Zagrabiae*, 1879, 1895-1897.
 - С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
 - М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968.
 - *Писци средњовековног латинитета*, приредио Д. И. Синдик у сарадњи са Г. Томовић, Цетиње 1996.
 - Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године*, Стари српски архив 6 (2007), 19-34.
 - Н. Порчић, Н. Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019.
 - Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љ. Јухас Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999.
 - М. Премовић, *Повеља Ђурђа II Страцимировића Балишића Дубровчанима, под Скадар, 1386, јануар 27*, Стари српски архив 15 (2016), 143-155.
 - D. Predelli, *I Libri Commemorativi della Repubblica di Venezia. Regesti, V*, Venezia 1901.
 - Р. Радић, *Краљ Милутин у Венецијанском документу из 1313. године*, Манастир Бањска и доба краља Милутина. Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовској Митровици, Ниш-Косовска Митровица-Манастир Бањска 2007, 91-97.
 - Ј. Радоњић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (историјска грађа)*, Споменик СКА, 95 (1942).
 - O. Rinaldi, *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII, tomus XIV, Romae* 1648.
 - С. Рудић, *Повеља Балше II којом потврђује Дубровчанима привилегије добијене од брата му Ђурђа, Ратац, 1379, новембар 30.*, Стари српски архив 10 (2011), 103-107.
 - С. Рудић, *Повеље дуке драчког Балше II Дубровчанима, Тузи, 1385, април 24.*, Стари српски архив 11 (2012), 101-106.
 - С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балишића Дубровнику, Дубровник 30. новембар 1373. године*, Стари српски архив 8 (2009), 101-110.
 - С. Рудић, *Повеља Ђурђа I Балишића Дубровчанима – Конавли, 30. мај 1374-1376*, Стари српски архив 8 (2009), 111-117.
 - С. Рудић, *Повеља Радича и Стефана Црнојевића Дубровнику, 1395. године*, Стари српски архив 7 (2008), 157-161.
 - А. Соловјев, *Зетска пресуда из 1445. године*, Архив за правне и друштвене науке XXIII (XL) 1-2, Београд 1931, 41-53.

- А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до XV века*, Београд 1926.
- *Средњовјековни статут града Будве* (превео и написао предговор Н. Вучковић), Будва 1970.
- *Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora, knjiga I i II* (ur. Jelena Antović), Kotor 2009.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд – Сремски Карловци 1929.
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902.
- Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927.
- Г. Суботић, Б. Миљковић, И. Шпадијер, И. Тот, *Натписи историјске садржине у зидном сликарству, Том први, XII-XIII век*, Београд 2015.
- Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике I*, Београд 1935.
- Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489-1536*, Споменик СКА 47 (1909), 1-48.
- Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.
- Ђ. Трифуновић, *Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу*, Прилози КЈИФ 67 (2001), 63-85.
- А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia I*, Romae 1863.
- А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia II*, Zagreb 1875.
- А. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia I*, Osnabruck 1968².
- В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник II, Београд 1939.
- В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, Списи Св. Саве I, Београд – Сремски Карловци, 1928.
- D. Farlati, *Illyricum sacrum VI-VII, Venetiis 1800-1817*.
- G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II*, Budae 1829.
- *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967.
- *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II-V, XI*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1904-1907, 1913.
- *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893.
- Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932.
- Г. Чремошник, *Kotorski dukali i druge listine*, Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини XXXIII и XXXIV, 1921-1922, 115-196.
- Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII–XV вијек*, Титоград 1984.
- Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987.
- M. Šufflay, *Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, Вјесник земаљског архива 13 (1911), 142-150.

Литература:

- М. Алексић, *Српске земље пре Немањића*, Београд 2020⁴.
- В. Алексић – М. Копривица, *Територијални обим епископија Српске цркве на почетку XIII века*, Црквене студије 16/2 (2019), 57-85.
- Ж. Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Beograd 2016².
- М. Антоновић, *Град и залеђе – град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији*, Београд 2003.
- М. Антоновић, *Област Валоне и Канине под српском влашћу (1343-1417)*, Зборник ФФ 18 (1994) 149-177.
- М. Антоновић, *Од Дукље до Зете: Србија и Зета крајем XII и у првој половини XIII века*, Београдски историјски гласник 3 (2012) 85– 94.
- М. Антоновић, *Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци*, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 107-114.
- М. Антоновић, *Србија и Лионска унија: неуспео покушај приближавања*, Међународни научни симпозион: 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке Крсташа, ур. Р. Поповић, Београд 2005, 113-131.
- *Бар, град под Румијом*, Бар 1984.
- Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010.
- Р. Бајовић, *Јелена Балишић у средњовековној, усменој и савременој књижевности*, рукопис докторске дисертације, Београд 2019.
- К. Век, *Istorija Venecije*, Beograd 1998.
- М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, ЗРВИ 41 (2004), 293-318.
- М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001².
- М. Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра“ Јована Кинама*, ЗРВИ 35 (1996), 197-212.
- М. Благојевић, *Источна граница деспотовине од 1428. до 1439. године*, Историјски гласник 1-2 (1995), 23-36.
- М. Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову*, Зборник Филозофског факултета у Београду 18-1 (1994), 69-92.
- М. Благојевић, *Меропси и отроци – баштиници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, Глас САНУ CCCXCVI, Одељење историјских наука 12 (2004) 21-60.
- М. Благојевић, *Немањићи и државност Дукље – Зете – Црне Горе*, Зборник Матице српске за историју 83 (2011), 7-24.
- М. Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, Зборник Матице српске за историју 79-80 (2009), 7-42.
- М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник историјског музеја Србије 20 (1983) 45-126.
- М. Благојевић, *Сеченица, Стримон и Тара у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976) 65-76.
- М. Благојевић, *Српска држава у доба Стефана Лазаревића*, Зборник: Српски народ у другој половини 14. и половини 15. века, Београд 1989, 57-68.
- М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011.
- М. Благојевић, *Српске владарке – ктитори Хиландара*, Хиландарски зборник 11 (2004), 7-26.
- М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45-62.

- М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас Српске академије наука и уметности 160; Одељење историјских наука књ. 14 (2008), 1-40.
- М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II, Немањићи и Лазаревићи*, Београд 2004, 149-173.
- М. Благојевић, *Србија у доба Немањића. Од Кнежевине до Царства 1168–1371*, Београд 1989.
- М. Благојевић, *Титуле принчева из куће Немањића у XII и XIII веку*, Манастир Морача, ур. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 33-44.
- М. Благојевић, *Црне Горе и Црна Гора*, Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања. Зборник радова са округлог стола Историјског института, књ. 3, Подгорица 1999, 57–77.
- Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 81-91.
- Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980.
- С. Божанић, *„Ратничке дружине“ са простора Зете и области Црнојевића у имовинско-правним споровима око земљишта (1445-1492) – паралеле са средњовековном Србијом*, Истраживања 25 (2014) 55-71.
- И. Божић, *Господин Којчин*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 206-217 (= Gjurmine Albanologijke 1 (1968) 117-128).
- И. Божић, *Град и село на зетском приморју у XV веку*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 95-104 (= Историјски гласник 2 (1973) 63-70).
- И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 195-205 (= Зборник Филозофског факултета у Београду XII/1 (1974) 433-441).
- И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952.
- И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 259-331 (= *Le système foncier en „Albanie Vénitienne“ au XVe siècle*, Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato 5-6 (1963-1964) 65-140).
- И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 42 (1976) 20-34.
- И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 178-192 (= Гласник друштва за науку и умјетност Црне Горе II, Одељење друштвених наука 1 (1975) 5-24).
- И. Божић, *„Катуни Црне Горе“*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 150-155 (= Зборник Филозофског факултета X/1 (1968) 245-249).
- И. Божић, *Котор после прихватања млетачке власти*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 3-14 (12 вјекова Vokeljske mornarice (1972) 34-42).
- И. Божић, *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 28-36 (= Зборник ликовних уметности 8 (1972) 373-383).
- И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 218–240 (= Годишњак поморског музеја у Котору 18 (1970) 33-53).
- И. Божић, *О Дукађинима*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 332-384 (= Зборник Филозофског факултета у Београду VII/1 (1964) 385-427).
- И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 15-27 (= Споменик САН СП, Одељење друштвених наука нова серија 5 (1953), 11-16).
- И. Божић, *О положају Зете у држави Немањића*, Историјски гласник 1–2 (1950), 97–122.
- И. Божић, *О пропасти манастира св. Михаила на Превлаци*, Немирно Поморје XV

- века, Београд 1979, 83-91 (= *Анали Филолошког факултета* 7 (1967) 75-82).
- И. Божић, *Паитровићи*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 105-149 (= *Средњовековни Паитровићи*, Историјски часопис 9-10 (1959) 151-185).
 - И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 37-82 (= *Историјски часопис* 7 (1957) 83-121).
 - И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 156-173 (= *Radovi akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 73 (1983) 93-107).
 - Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 201-229.
 - Ђ. Бубало, *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, Историјски записи 88, св. 1-2 (2015), 27-45.
 - Ђ. Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића I*, Београд 2016.
 - Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, одг. ур. Б. Тодић, Беране – Београд 2011, 79-93.
 - А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006.
 - А. Веселиновић, *Забрана и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*, Историјски гласник 1-2 (1983) 25-42.
 - А. Веселиновић, *Трговина у Србији у доба Деспотовине*, Београд 1982, необјављена магистарска теза.
 - А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, Историјски гласник 1-2 (1984) 7-38.
 - Д. Војводић, *Портрети Вукановића у манастиру Морачи*, Манастир Морача, ур. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 73-92.
 - М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, Браничевски гласник 9 (2014), 17-32.
 - G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Spalato 1899.
 - М. Дашић, *Манастир Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија у историји*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, Научни скуп одржан 15-17. октобра 2010. у Беранама, Беране – Београд 2011, 17-40.
 - М. Денчић, *Српске земље у житијима Светог Симеона и Светог Саве*, Црквене студије 21 (2024), 257-277.
 - М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник Филозофског факултета X-1 (1968), 237-244.
 - М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955.
 - М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас САНУ 168 (1935), 207-257.
 - М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962.
 - М. Динић, *Земље херцега светог Саве*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 178-269 (= *Глас* 182 (1940) 151-257).
 - М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, Прилози КЈИФ XXXI/3-4 (1965), 195-203.
 - М. Динић, *Област Бранковића*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 148-177 (= *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 26 (1960) 5-30).
 - М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955), 49-82.
 - М. Динић, *О крунисању краља Твртка I*, Београд 1932.
 - М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932.
 - М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305-330 (= *Југословенски историски часопис* 3 (1937) 119-146).
 - М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3, Београд 1955, 69-94.

- Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, Зборник радова Византолошког института 42 (2005) 45–59.
- Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006), 451-466.
- Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072-1075*, Историјски часопис 47 (2000) 35–57.
- Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, Београд 2002.
- Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX–XII век)*, Београд 2006.
- Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, Историјски часопис 49 (2002), 9-25.
- Т. Živković, *The conversione Croatorum et Serborum*, Belgrade 2012.
- Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, Београд 2004.
- Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, Sarajevo 1981.
- М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998.
- М. Живојиновић, *Стефан Немања као монах Симеон*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, зборник радова, Београд 2000, 101-113.
- М. Zagarčanin, *Antička i ranovizantijska arheološka svjedočanstva na Svetomiholjskoj Prevlaci kod Tivta. Preliminarni rezultati istraživanja od 1997. do 2011. godine*, Nova antička Duklja, Podgorica 2015, 111-158.
- М. Ивановић, *Коњ добри и оружје. Властела Државе српских деспота (1402-1459)*, Београд 2024.
- Х. Иналцик, *Османско царство, класично доба, 1300–1600*, Београд 2003.
- *Историја Османског царства* (приредио Р. Мантран), Београд 2002.
- *Историја српског народа I. Од најстаријих времена до Маричке битке 1371.* (група аутора), Београд 1981.
- *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе: 1371–1537.* (група аутора), Београд 1982.
- *Историја Црне Горе, књига 1. Од најстаријих времена до краја XII вијека*, Титоград 1967.
- *Историја Црне Горе, књига 2/1. Од краја XII до краја XV вијека, Црна Гора у доба Немањића*, Титоград 1970.
- *Историја Црне Горе, књига 2/2. Од краја XII до краја XV вијека, Црна Гора у доба обласних господара*, Титоград 1970.
- М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- М. Јанковић, *Епископије Српске цркве 1220. године*, Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 73-84.
- М. Јанковић, *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, Историјски часопис 31 (1984) 199–204.
- Д. Јечменица, *О времену увођења младог краља Стефана Душана у управне надлежности у Зети*, Архивски записи, часопис за архивску теорију и праксу, XIX-2 (2012), Цетиње 2013, 155-166.
- Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, Београд 2018.
- К. Јиречек, *Историја Срба I, политичка историја до 1537. год.* (превео Ј. Радонић), Београд 1978.
- К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 207-303.

- Ј. Калић, *Држава и црква у Србији XIII века*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009), 129-137.
- Ј. Калић, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997), 63-81.
- Ј. Калић, *Претече Жиче: крунидбена места српских владара*, Историјски часопис 44 (1997), 77-87.
- Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 21-39.
- Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994.
- Ј. Калић, *Србија у доба кнеза Страцимира*, Зборник „Богородица Градачка у историји српског народа“, Народни музеј у Чачку, Чачак 1993, 47-56.
- Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, у: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање. Научни скупови САНУ, Београд 1979, 27-53.
- О. Кандић, *Градац. Историја и архитектура манастира*, Београд 2005.
- М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975.
- N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975².
- Ј. Ковачевић, *Традиција о Дукљанском краљевству код Немањића*, Историјски часопис 5 (1954–1955), 291–294.
- Љ. Ковачевић, *Неколико хроноошких исправака у српској историји*, Годишњица НЧ III (1879), 356-446.
- D. Kovačević-Kojić, *O biblioteci Nikole iz Kotora, kancelara na dvoru srpskih despota*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Sarajevu 7 (1972), 415-419.
- Ј. Кодер, *Византијски свет: увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011.
- И. Коматина, *Велико краљевство од прва: крунисање Стефана Немањића и „традиција дукљанског краљевства“*, Историјски часопис 65 (2016) 15-34.
- И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021.
- И. Коматина, *Неколико запажања о бици на Морави*, ИЧ 69 (2020) 39-60.
- И. Коматина, *Срби на путу крсташа*, Историјски часопис 64 (2015) 55-83.
- И. Коматина, *Српски владари у „Алексијади“ – хронолошки оквири деловања*, ЗРВИ 52 (2015) 173-194.
- И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016.
- И. Коматина – П. Коматина, *Настанак „Млетачке Албаније“ и успомена на византијску власт у српском поморју*, Историјски часопис 67 (2018) 55-82.
- П. Коматина, *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011), 61-76.
- П. Коматина, *Идентитет Дукљана према De administrando imperio*, Зборник радова византолошког института 51 (2014) 33–46.
- П. Коматина, *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, Београд 2021.
- П. Коматина, *Политички положај Конавала у IX и X веку*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015), 11-21.
- П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012) 159-186.
- П. Коматина, *Српско-византијски односи крајем XI и почетком XII века*, Зборник матице српске за историју 107 (2023), 9-20.
- П. Коматина, *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014.
- М. Копривица, *„Држава“ краљице Јелене*, Јелена: краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац 2015, 13–26.
- В. Кораћ, *Мартинићи, остаци раносредњовековног града*, Београд 2001.

- Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009.
- М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926.
- Д. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, Zagreb-Sarajevo 2006.
- Љ. Максимовић, *Зигос на српско-византијској граници*, Зборник Филозофског факултета 15/1 (1985) 73-90.
- Љ. Максимовић, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, Зборник ФФ 14-1 (1979), 69-76.
- Љ. Максимовић, *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24-25 (1986), 437-444.
- Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36(1997) 31-43.
- М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, Историјски записи 41, св. 4 (1979), 5-69.
- М. Маловић-Ђукић, *Которски кумерк солски у средњем веку*, Зборник радова Византолошког института 41 (2004), 453-468.
- М. Маловић-Ђукић, *Пилот у средњем веку*, Становништво словенског порекла у Албанији, ур. Ј. Р. Бојовић, Титоград 1991, 207-220.
- И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960.
- С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997.
- С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994.
- С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, Београд 2007.
- С. Мијушковић, *Једна порука которског кнеза вазалима српског деспота у Зети 1434. године*, Историјски записи, год. XII, књ XV, св. 3-4 (1959), 163-167.
- С. Мијушковић, *Неколико докумената о Радичу Црнојевићу на основу архивске грађе из Државног архива у Котору*, Историјски записи 8/1-3 (1952) 309-318.
- М. Милошевић, *Которске понуде Венецији за преузимање власти (1396-1420)*, Гласник цетињских музеја 6 (1973) 5-21.
- Б. Миљковић, *Сликаство западног улаза у манастир Студеницу из 1208/9. године*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд – Крушевац 2002, 183-187.
- К. Митровић, *Барска (архи)епископија у држави Бодинових наследника*, Црквене студије 16 (2019) 477-499.
- К. Mitrović, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije (9. stoljeće – 1571)*, Ministarstvo kulture Republike Crne Gore, JU Kulturni centar „Nikola Đurković“, Kotor 2015.
- К. Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и Српска деспотовина*, Историјски часопис 49 (2002), 67-91.
- К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, Српска краљевства у средњем веку, ур. С. Мишић, Краљево – Београд 2017, 47-83.
- К. Митровић, *Млетачка република и Зетска митрополија у XV веку*, Велики прасак – сто година атентата у Сарајеву, Пожаревац 2015, 37-53.
- К. Митровић, *Млетачки епископи Котора*, Београд 2013.
- К. Митровић, *Млечани и српске земље за време владавине кнегиње Милице и кнеза Стефана Лазаревића*, Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Трстеник-Београд 2014, 59-81.
- К. Митровић, *Неколико цртица о Светом Срђу на Бојани под османском влашћу*, Византијско-словенска чтенија III, ур. Д. Бојовић, К. Митић, Ниш 2020, 273-282.

- К. Митровић, *Однос кнеза Лазара и његових наследника са Башићима*, Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 257-268.
- К. Митровић, *Оснивање Зетске епископије: нова промишљања*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори. Од Зетске митрополије до Митрополије црногорско-приморске, ур. Д. Бојовић, Ниш 2021, 11-29.
- К. Митровић, *Улога бенедиктинаца у евангелизацији Дукље (друга половина IX – XII век)*, Међународни научни скуп „Свети Јован Владимир кроз вјекове – историја и предање (1016-2016)“, Цетиње 2018, 131-171.
- Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, Историјски гласник 1-2 (1994), 29-36.
- Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975.
- Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић, историја, култ, предање*, Сабрана дела II, Београд 2001.
- С. Мишић, *Државност и државна управа у Зети Црнојевића*, Београдски историјски гласник 8 (2017), 51-61.
- С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 2/3 (1997), 133-146.
- С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014.
- С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима св. Симеона и св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 93-105.
- С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе*, Моравска Србија, Београд 2017, 100-111.
- С. Мишић, *Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање до владарске моћи*, Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 7-20.
- С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источно српско-турска граница*, ИГ 1-2 (1987), 75-88.
- С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, Споменица академика Милоша Благојевића, ур. С. Мишић, Београд 2015, 41-56.
- С. Мишић, *Српска црква у Полимљу после 1373. године*, Црквене студије 20 (2023), 379-384.
- С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају XIII века*, ЗРВИ 46 (2009), 333-340.
- С. Мишић, *Стон и Пељешац од 1326. до 1333. године*, Историјски часопис 42-43 (1996) 25-32.
- С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Београд 2012.
- С. Мишић, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 19-25.
- С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- С. Мишић – М. Копривица, *Духовно подручје и границе Зетске епархије у средњем веку*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори. Од Зетске митрополије до Митрополије црногорско-приморске, ур. Д. Бојовић, Ниш 2021, 47-63.
- С. Мишић, Р. Радић, *Србија 1217*, Београд 2017.
- Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
- Јелена Мргић, *Северна Босна 13-16 век*, Београд, 2008.
- Д. Оболенски, *Сава српски*, Шест византијских портрета, Београд 1991, 121-173.
- Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959.
- Г. Острогорски, *Порфиригенова хроника српских владара и њени хронолошки*

- подаци, *Историјски часопис* 1-2 (1948), 24-29.
- Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951.
 - С. Петковић, *Морача*, Београд 1986.
 - С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1997.
 - Д. Поповић, *Ктитор Мораче и његов култ*, Манастир Морача, ур. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 55-72.
 - Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.
 - М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010.
 - Н. Порчић, *Вукан Немањић – крунисани и миропомазани краљ?*, Стефан Првовенчани и његово доба, ур. А. Растовић – И. Коматина, Београд 2020, 63–82.
 - Н. Порчић, *Марија, сестра краљице Јелене*, *Историјски часопис* 70 (2021), 31-68.
 - М. Премовић, *Жупа Будимља у средњем вијеку*, Цетиње 2012.
 - М. Премовић, *Јелена, кћер књегиње Милице – спона Лазаревића и Балишића*, Књегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Трстеник 2014, 209-222.
 - I. Prlender, *Rimska kurija prema rubnim prostorima Zapada na istočnojadranskoj obali tijekom XI i XII stoleća*, *Historijski zbornik* 62, 1-27.
 - М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Г. Милановац 2002².
 - М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.
 - М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара – историјска студија*, Београд 1996.
 - М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1938.
 - И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију*, *Стари српски архив* 10 (2011) 183–190.
 - И. Радојичић, *Формирање земље Зете као управно – територијалне јединице*, *Београдски историјски гласник* 15 (2024), 59-68.
 - Н. Радојичић, *Како су називали Србе и Хрвате византиски историци XI и XII века Јован Скилица, Нићифор Вријеније и Јован Зонара?*, *Гласник Скопског научног друштва* 2 (1927), 1-13.
 - Н. Радојичић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.
 - П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002.
 - И. Руварац, *Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи*, *Годишњица Николе Чупића* 10 (1888) 1-9.
 - С. Рудић, *Балишићи – господари Зете*, Београд 2021.
 - С. Рудић, *Балишићи и Дубровник. Прилог познавању правних односа*, *Историјски часопис* 62 (2013) 35-46.
 - С. Рудић, *Босна и Котор у средњем веку*, *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, Бања Лука – Источно Сарајево 2018, 241-260.
 - С. Рудић, *Ратна флота Балишића*, *Историјски часопис* 68 (2018), 83-100.
 - Д. Синдик, *О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века*, *Црква Светог Луке кроз вијекове*, Котор 1997, 13-21.
 - Д. Синдик, *О савладарству краља Стефана Радослава*, *Историјски часопис* 35 (1988) 23-29.
 - И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950.
 - И. Синдик, *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*, *Историјски часопис* 7 (1957) 23–36.
 - А. Соловјев, *Историја српског грба*, Мелбурн 1958.

- Љ. Спаравало, *О граничном камењу између средњовијековног Хума и Зете које спомиње Мавро Орбин*, ИГ 1-2 (1979), 89-97.
- М. Спремић, *Балкански вазали краља Алфонса Арагонског*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 355-370 (= Зборник Филозофског факултета у Београду 12/1 (1974) 455-467).
- М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 371-387 (= Зборник Филозофског факултета у Београду 15/1 (1985) 127-143).
- М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 2020⁴.
- М. Спремић, *Односи између православних и римокатолика у Српској деспотовини*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 391-407 (= Црква Светог Луке кроз бјекове. Научни скуп поводом 800. годишњице Светог Луке у Котору, Котор 1997, 239-253).
- М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 165-193 (= Зборник Филозофског факултета у Београду 8/1 (1964) 191-214).
- М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 143-163 (= Зборник ФФ у Београду 7/1 (1963) 295-311).
- М. Спремић, *Срби и Флорентинска унија цркава 1439. године*, ЗРВИ 24-25 (1986) 413-422.
- М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, Београд 2020³.
- М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 195-203 (= Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања, Зборник радова са округлог стола Историјског института Републике Црне Горе (1999) 369-378).
- М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 275-327 (= Историјски гласник 1-2 (1970) 9-58).
- М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво у XIV и XV веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 261-274 (= Југословенски историјски часопис 1-2 (1966) 37-51).
- В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, Београд 2012.
- Г. Станојевић, *Услови примања млетачке валсти града Бара 1443. године*, Историјски часопис 6 (1956), 207-213.
- С. Станојевић, *Борба за наследство Балишино*, Сремски Карловци 1902.
- С. Станојевић, *Борба за самосталност Католичке цркве у Немањинској држави*, Београд 1912.
- С. Станојевић, *Краљ Драгутин*, Годишњица Николе Чупића 45 (1936), 1-18.
- С. Станојевић, *Краљ Милутин*, Годишњица Николе Чупића, 46 (1937), 1-43.
- С. Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, Глас СКА 153 (1933), 51-61.
- И. Стевовић, *О првобитном изгледу и времену градње цркве Св. Михајла у Стону*, ЗРВИ 35 (1996), 175-195.
- I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj – historijski pregled*, Split 1941.
- I. Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb 1930.
- Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, Историјски гласник 1-2 (1958), 131-147.
- Ј. Тадић, *Историја Дубровника до половине XV века*, Историјски часопис 18 (1971)

13–44.

- J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939.
- Б. Тодић, *Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници*, Саопштења 29 (1997), 35-46.
- Б. Тодић, *Сопоћани и Градац. Узајамност фунерарних програма две цркве*, Зограф 31 (2006-2007) 59-77.
- Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од 1479-1528*, Глас LVIII, (1900) 143-200.
- Г. Томовић, *Алтин у XIV и XV веку*, Становништво словенског порекла у Албанији, ур. Ј. Р. Бојовић, Титоград 1991, 153-166.
- Г. Томовић, *Жупа Будимља*, Милешевски записи 5 (2002), 63-75.
- Г. Томовић, *Жупа Љубовића*, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 47-62.
- Г. Томовић, *Натпис на цркви Светог Луке у Котору из 1195. године*, Црква Светог Луке кроз вијекове, Котор 1997, 23-32.
- Ђ. Тошић, *О пословним људима из средњовјековне Босне у Котору*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 5, Београд 2008, 61-73.
- Ђ. Тошић, *Српске приморске земље (Зета и Травунија) у XIII веку*, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 63-72.
- Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.
- Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998.
- Ђ. Тошић, *Tripe Vuća, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine 20 (1972-1973), 25-39.
- С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, Работници, Војници, Духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 135-168 (= *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 71-64; *Mere u srednjovekovnom rudarstvu Srbije i Bosne*, Zbornik Historijskog zavoda Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 8 (1977) 133-141).
- С. Ћирковић, *„Насељени градови“ Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9-32.
- С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 2005.
- С. Ћирковић, *Српске potitiae*, Споменица епископу шумадијском Сави. Зборник радова поводом 40 годишњице архијерејске службе др Саве (Вуковића) епископа шумадијског, Нови Сад 2001.
- С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964.
- В. Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд 1925.
- А. Узелац, *Кумани у средњовековној Србији*, Гласник историјског архива Ваљева 43 (2009), 5-17.
- Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.
- А. Узелац, *Крсташи и Срби (XI-XII век)*, Београд 2018.
- А. Узелац, *Марија де Кајо, сестра краљице Јелене*, Између Подунавља и Средоземља. Тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана, ур. К. Митровић - А. Узелац, Пожаревац – Ниш 2021, 187-206.
- А. Узелац, *Немањинска Зета у делима западних путописаца и хроничара*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори. Од Зетске митрополије до Митрополије црногорско-приморске, ур. Д. Бојовић, Ниш 2021, 47-63.
- А. Узелац, *Папа Бонифације VIII, Magnus miles Симон Роси и краљ Стефан Урош II Милутин*, БИГ 5 (2014), 92-103.

- А. Узелац, *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015.
- Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар, 1331–1355*, Београд 2005.
- Б. Ферјанчић, *Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, зборник радова, Београд 2000, 31-45.
- Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Византолошки институт САНУ. Посебна издања књ. 6, Београд 1957.
- Ј. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, ЗРВИ 8/2 (1964), 117-132.
- V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, Zagreb 1940.
- J. C. Cheynet, *La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine à la fin du XIe siècle*, ЗРВИ 45 (2008), 89-98.
- В. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje 2011.
- В. Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, Cetinje 2007.
- Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, Историјски записи 16, св. 3–4, Титоград 1959, 37–44.
- Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959.
- Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота у XIV ст.*, Историјски часопис 7 (1957), 323-332.
- Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, Београд 2021.
- М. Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, Београд 2014.
- М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, Београд 2000.

БИБИОГРАФИЈА

Иван Радојичић је рођен 16. јула 1993. године у Београду. У родном граду завршио је основну и средњу школу. Студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду уписао је 2012. године, а дипломирао 11. јула 2016. године радом „Балшићи и Босна од 1373. до 1421. године“. Матер студије историје наставио је на катедри за Историју српског народа у средњем веку са старословенским језиком и историјском географијом, које је веома успешно завршио просечном оценом 9,67. Мастер рад под називом „Немањићи и Зета“ одбранио је 20. септембра 2017. године. Поред тога, Радојичић је 30.09.2022. године завршио Мастер академске студије образовања наставника предметне наставе при Филозофском факултету Универзитета у Београду. Учествовао је на регионалној конференцији „New generations contesting old troubles“ (2018). Докторске академске студије историје започео је 2018. године на катедри за Историју српског народа у средњем веку са старословенским језиком и историјском географијом при Филозофском факултету у Београду. Главно поље интересовања Ивана Радојичића је средњовековна историја српских земаља, са посебним освртом на међусобне односе унутар њих, као и на утицаје који су допирали из суседних држава. Као наставник историје запослен је у основној школи „Мина Карацић“.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Иван Радојичић

Број индекса 5И 17-06

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Дукља – земља Зета – између самосталности и државе Немањића и Деспотовине

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 10.02.2025.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Иван Радојичић

Број индекса 5И 17-06

Студијски програм Историја

Наслов рада Дукља – земља Зета – између самосталности и државе Немањића и Деспотовине

Ментор проф. др. Синиша Мишић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 10.02.2025.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Дукља – земља Зета – између самосталности и државе Немањића и Деспотовине

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 10.02.2025.

1. **Ауторство.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.